NOTEN

Inleiding 2
Bronnen 3
1 Jeugd in Roermond (1869-1886) 4
2 Opleiding en werk als tekenleraar (1887-1905) 7
3 De eerste politieke tekeningen (1906-1914) 11
4 De oorlog: anti-neutraliteit (1914-1915) 16
5 Bekendheid in het buitenland (1915-1916) 23
6 Rol in de geallieerde propaganda (1916-1917) 29
7 Propagandareis naar de Verenigde Staten – en einde van de oorlog (1917-1918) 34
8 Het interbellum (1918-1939) 38
9 De Tweede Wereldoorlog en Raemaekers' laatste jaren (1939-1956) 43
10 De betekenis van Raemaekers voor de geallieerde propaganda 45
'Een keizer in ballingschap: Wilhelm II in Doorn' 47

BIBLIOGRAFIE

Algemene werken – geraadpleegd en aanbevolen 49
Albums en brochures met politieke prenten 72
Boeken met boekomslagen en illustraties 78

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN ARCHIEVEN

Bronnen 88
Archieven 88

LIJST (VERKOOP)TENTOONSTELLINGEN

91

LIJST ERELIDMAATSCHAPPEN EN ONDERSCHEIDINGEN

101

IN - 1 Churchill, *Thoughts and Adventures* (1948, essay uit 1931), 20.
IN - 2 Roberts, *Obituaries Times* (1979), 589.
IN - 3 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 297.
IN - 4 The Great War: *a Neutral's Indictment* (1916), xv-xvi.
IN - 5 War Office [naam onleesbaar] aan Raemaekers, London 27-7-1915.
IN - 6 Westwood, 'Modern Caricaturists', *Review of Reviews* (1931), 36.

BRONNEN

BR - 1 Murray Allison, 'The Thousand Million Cartoons' in *Land & Water Extra* (1918), 4.
BR - 2 In eerste instantie zijn er 150.000 posters geprint; meer zijn ongetwijfeld gevolgd. W.A.M. Goode, secretaris van de National Committee for Relief in Belgium aan Louis Raemaekers, Londen 27-3-1916.
BR - 3 Stephen J. Monchak, 'To fight for Democracy', *Editor and Publisher* 27-7-1940.
BR - 4 In 1944 is er verwarring over de brievenverzameling in de collectie. Deze is dan namelijk – tot grote ergernis van de tekenaar – enige tijd onvindbaar. De brieven bevinden zich nu in de correspondentie van de Louis Raemaekers Collection. Alle in dit boek geciteerde brieven bevinden zich, tenzij anders vermeld, in dit archief.
BR - 5 Dit register staat online: www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/tf258001qr/. Een deel is door Stichting Louis Raemaekers gedigitaliseerd en op aanvraag beschikbaar. Zie over de Hoover Archives en Raemaekers' collectie: Patenaude, *A Wealth of Ideas* (2006), ix-xii en 31-33 en www.hoover.org/about/herbert-hoover.
BR - 6 De memoires zijn in twee schoolschriften opgetekend, deze worden in voetnoten als I en II aangeduid. Citaten uit het transcript hebben alleen paginanummers.
BR - 7 Een transcript van de memoires en de complete lijst van eigenaars is gepubliceerd op de website van Stichting Louis Raemaekers.
BR - 8 Jenks, 'Artist and Emperor', *Cartoons Magazine* (1917).

1 JEUGD IN ROERMOND (1869-1886)

1 - 1 *De Volksvriend*, 1870.
1 - 2 *De Volksvriend*, 28-9-1859, 4; *De Volksvriend*, 1-10-1859.
1 - 3 Josephus Christinus Hubertus Raemaekers (1829-1895) en Margaretha Amalia Michels (1838-1920) trouwen op 9 mei 1860. Na het overlijden van Amelies vader Friedrich Wilhelm Michels, was zij met haar moeder Cornelia Deriks van Aken naar haar moeders geboorteplaats Wassenberg verhuisd, net over de Nederlands-Pruisische grens, 15 km van Roermond. Daar heeft Cornelia haar tweede echtgenoot Lambert van Weustenraad, ook afkomstig uit Wassenberg, ontmoet. Zij wonen in Roermond op het adres Swalmerstraat 19. Gegevens uit Maastricht, RHCL, Bevolkingsregister Roermond.
1 - 4 Een oudere broer en zuster van Louis overlijden kort na hun geboorte. Maastricht, RHCL, Bevolkingsregister Roermond.
1 - 5 Hubertus Franciscus van Schoonhoven (1835-1859) is van beroep goudsmid en schilder. Beeldhouwer Jean Henri Leeuw (1819-1909) is getrouwd met de zuster van Joseph, Anna Amelia Hubertine Raemaekers. Maastricht, RHCL, Bevolkingsregister Roermond.
1 - 6 'Father great art lover and collectioneer of antics [sic]. From him fighting spirit and artistic vein.' Raemaekers aan Leon Friend, 17-11-1936.
1 - 7 Voor de (kerkelijke) geschiedenis van Roermond en de strijd tussen liberalen en katholieken zie Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003) en Nissen & Van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (2014).
1 - 8 Volgens CBS-Volkstellingen schommelt het percentage katholieken in Roermond in die tijd rond de 95%; uit Keyers, *Verzuiling in Roermond* (1981), 5.
1 - 9 Zie over de geschiedenis van Limburg: Nuyens, *De staatkundige geschiedenis* (1956) en Berkvens, 'De staatkundige geschiedenis' in *Rechtspraak in Roermond* (2013), 13-30.
1 - 10 Zie verder ook het interview met de tekenaar 'Een onderhoud met Louis Raemaekers', in *De Telegraaf*, 2-3-1919.
1 - 11 Habets, 'Cronijkje van Limburg', *Maasgouw* 96 (1977), 115. Uit Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 50-52.
1 - 12 Dit nationale gevoel wordt versterkt als in de Eerste Wereldoorlog Limburg buiten schot kan blijven door de neutrale status van Nederland.
1 - 13 *Maas- en Roerbode*, 3-1-1874, 1. Roermondse historische kranten, een onuitputtelijke bron voor de strijd tussen klerikalen en liberalen, zijn digitaal beschikbaar via de website van de gemeente Roermond, http://roermond.x-cago.com/kranten/
1 - 14 L.F.H. Beerenbroek (1805-1884) is van 1856-1875 burgemeester van Roermond. Jonkheer L.F.H. Michiels van Kessenich (1840-1921) studeert rechten in Leiden en is advocaat en inspecteur van het Lager Onderwijs in Roermond. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 2 (1912), 113-114.
1 - 15 Schoolmeesters, 'Pleidooi', *Maas- en Roerpost* (1980).
1 - 16 Meer over J.A. Paredis (1795-1886) in *Historische Opstellen* (1951) (een uitgave van het Bisschoppelijk College); Gijsen, *Paredis* (1968) en Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003). Citaat uit Gijsen, *Paredis* (1968), 317.
1 - 17 *De Volksvriend*, 28-9-1859, 1. Zie over de ondergang van *De Roermondenaar* en de ontstaansgeschiedenis van *De Volksvriend* het jubileumnummer bij het vijfentwintigjarig bestaan van de krant, *De Volksvriend*, 4-10-1884. Over de geschiedenis van *De Volksvriend* zie Van de Schoor, '*De Volksvriend*', *TS* (1998), 27-44.
1 - 18 Over de Roermondse pers zie Romen, 'Oorsprong', in *Limburg's Jaarboek* (1905), 54-55; Hemels, *Op de bres* (1969), 375-580; Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 56-62, 97-102 en Nissen & Van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (2014), 432-433.
1 - 19 Onder meer in 'Pluksel', *De Volksvriend*, 5-2-1876, 1 en in 'Nog iets!', *De Volksvriend*, 13-3-1880, 1.
1 - 20 L.F. de M., 'Aan mijn vriend Jos. Raemaekers, ter gelegenheid van het 25-jarig jubilé van den "Volksvriend"', *De Volksvriend*, 4-10-1884, 1-2.

I - 21 'De liberalen, de geestelijken en de katholieke burgers', *Maas- en Roerbode,* 28-8-1875, 1; citaat uit *Historische Opstellen* (1951), 431, n. 163. Zie ook het artikel 'Voetangels en klemmen', in *De Volksvriend*, 16-2-1878, 1.
I - 22 Lees verder over de kwestie-Van de Kamp in Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 124-128.
I - 23 'Onthullingen', *Maas- en Roerbode*, 15-12-1877, 1.
I - 24 De Valk, *Katholiek en Liberaal* (1971), 151-152. Zie ook het artikel 'De Maas- en Roerbode en "de Grondwet"', *De Volksvriend*, 17-7-1875, 1.
I - 25 'Uitslag der verkiezingen', *De Volksvriend*, 24-7-1875, 1.
I - 26 'Een Roermondsche geschiedenis II', *De Volksvriend*, 18-9-1875, 2.
I - 27 Zie 'Een Roermondsche geschiedenis II', *De Volksvriend*, 18-9-1875, 1-2 en 'Uitslag der verkiezingen', *De Volksvriend*, 24-7-1875, 1.
I - 28 J.A. Paredis, 'Aan de Katholieken onzer Bisschopsstad Roermond', *Maas- en Roerbode,* 10-7-1875.
I - 29 'De Bisschoppen en het liberalisme', *Maas- en Roerbode,* 28-8-1875. Meer over de verkiezingsstrijd van 1875 is te lezen in Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 105-120 en Nissen & Van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (2014), 442-444.
I - 30 'Nederland', *Maas- en Roerbode*, 24-7-1875, 1.
I - 31 Henry Havard (1838-1921) schreef *La Hollande pittoresque* in de jaren dat hij als politiek vluchteling in Nederland verbleef. Hij is verrast door de hartelijkheid waarmee Roermondenaren buitenlanders ontvangen: 'Je n'oublierai jamais mes heures charmantes passées chez un des jeunes échevins de cette gentille cité, ni les joyeuses excursions qu'il nous fit faire dans les environs de Roermond'. Havard, *La Hollande pittoresque* (1876), 421. Later bezoekt hij het land met kunstenaar F.A.M. (Maxime) Lalanne (1827-1886). Deze maakte houtskooltekeningen en etsen, onder meer stadsgezichten van Roermond. Nissen & Van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (2014), 425.
I - 32 ['d'une façon étroite, inquiète, intolérante et militante. […] Au lieu d'être un pacificateur prêchant la concorde, [le clergé] devient un soldat du Christ, excitant à la croisade. […] On a vu, […] l'évêque, du haut de son siège, présider aux élections municipales et lancer des mandements contre les candidats libéraux.'] Havard, *La Hollande pittoresque* (1876), 408. Citaat uit de Nederlandse vertaling: *Bedreigde Grenzen* (1876), 388-389. De informatie over de identiteit van de gids van Havard is afkomstig van Hein van der Bruggen.
I - 33 Voor een beschrijving van den Dramatiek zie: Schillings, *Toneel en theater* (1976), 9-21. Joseph Raemaekers is in de jaren zeventig ook bestuurslid van de vereniging. Het gezelschap treedt jarenlang op in een zaaltje bij zijn schoonvader Van Weustenraad.
I - 34 Emile Seipgens, 'De Komedianten', *Uit Limburg* (1881), 6-7.
I - 35 Citaat uit de rubriek 'Binnenland', *De Volksvriend*, 1-12-1860, 2. Zie ook Emile Seipgens, 'De Komedianten', *Uit Limburg* (1881), 9.
I - 36 Nissen, *Emile Seipgens* (1987), 21-33. Tegenwoordig wordt *Schinderhannes* iedere zeven jaar uitgevoerd. Zie www.schinderhannes.nl.
I - 37 Emile Seipgens, 'De Komedianten', *Uit Limburg* (1881), 4.
I - 38 Maastricht, RHCL, Roermond-Kieswezen (inv.nr. 6257 port. 493 no. 87), Bezwaarschrift, 17-8-1875; 'Pluksel', *De Volksvriend*, 21-8-1875, 1-2; De Valk, *Katholiek en Liberaal* (1971), 151-152.
I - 39 Romen, 'Oorsprong', *Limburg's Jaarboek* (1905), 58-59. Citaat uit 'Onthullingen', *Maas- en Roerbode,* 15-12-1877, 1. Zie over deze kwestie ook Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 123.
I - 40 *De Volksvriend*, 1-10-1870, 3.
I - 41 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 181.
I - 42 In het krantenarchief van de Gemeente Roermond ontbreken daarom de jaargangen 1885-1893.
I - 43 *De Volksvriend*, 9-2-1884. Zie ook in Van de Schoor, '*De Volksvriend*', *TS* (1998), 33. Volgens Hubbard, *Leading Newspapers* (1884), 108 heeft de *Volksfreund* in 1884 toch nog een behoorlijk grote oplage, namelijk 2600 exemplaren.
I - 44 *De Nieuwe Koerier,* 17-1-1893, 4.

1 - 45 Maastricht, RHCL, kadaster Roermond. *De Nieuwe Koerier* (1887-1944), 12-12-1895, 4. Overigens bezit of beheert Joseph Raemaekers nog meer panden in Roermond, blijkt uit de vele advertenties voor verhuur in de krant waar zijn naam onder prijkt.
1 - 46 Roermond, CHR, Collectie Louis Raemaekers. Commissie van Toezicht aan B & W (1948). Hoewel in 1948 het liberale element in Roermond geen enkele rol meer speelt, staan liberalen in een negatief daglicht omdat in de jaren dertig en de periode 1940-1945 enkele vooraanstaande liberalen zich aansluiten bij rechts-radicale partijen. Met dank aan Hein van der Bruggen die mij hier opmerkzaam op maakte.
1 - 47 Maastricht, RHCL, Archief Bisschoppelijk College Roermond, Pamflet *Burgers van Roermond!*, ondert. "Talrijke familievaders" (1864); citaat uit *Historische Opstellen* (1951), 383-392, 399, n. 87.
1 - 48 Maastricht, RHCL, Nieuw Archief Roermond, Tweede Openbare School Lijst (1881); Nieuw Archief, Besluit Lager Onderwijs (1880); Documentatieverzameling, Programma's Rijks-HBS (1881-1885). Clemens Prosper Schreurs (1820-1911), is van 1861 tot 1882 directeur van de Gemeentelijke Teekenschool in Roermond en geeft les op de Rijks-HBS. Scheen, *Lexicon* (1981), 470.
1 - 49 Martis, 'Kunstnijverheidsonderwijs', *N.K.J.* (1980), 90-100.
1 - 50 Raemaekers aan Leon Friend, 17-11-1936. Citaat Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 674, overgenomen uit een 'buitenlandsch maandschrift'. Hieruit neemt de auteur ook de verkeerde geboortedag van Raemaekers over, namelijk 4 juni. Deze fout – die ontstaat omdat in de Verenigde staten 4 juni als 06-04 (6 april) wordt genoteerd – verschijnt in verschillende Amerikaanse tijdschriften uit dat jaar.
1 - 51 *Jubileumboekje 1899 Rijks H.B.S.*, 44-45.
1 - 52 Raemaekers, 'Memoires' I, 1.
1 - 53 Raemaekers, 'Memoires' I, 1-2. Johan Berens (Deventer, 1858-1925), studeert aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Brussel. Jos. Cuypers, 'Roermonds kunstleven' in *Gedenkboek Roermond* (1932), 340; Linssen, *Vorming en Onderwijs* (1983), 20-21, 27.
1 - 54 Maastricht, RHCL, Nieuw Archief Roermond, Naamlijst (sept. 1889).
1 - 55 Maastricht, RHCL, Documentatieverzameling Roermond, Ontwerp-Programma (1890), 7.
1 - 56 Petrus Josephus Hubertus Cuypers (Roermond, 1827-1921), zoon van een kerkenschilder, is leerling van de (oude) tekenschool in Roermond. Later studeert hij architectuur aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Antwerpen. Zie verder Van Leeuwen, *Pierre Cuypers* (2007) en Wies van Leeuwen, 'Pierre Cuypers 1827-1921' in *Roermond: Beeld van een stad* (2012), 109-137.
1 - 57 *De akkoorden van het gemoed* (1986), 22-23; Nissen, 'Leeuw' in *Verwoord Verleden* (1982), 75. Zie over de Roermondse kunstenaars *'Naar gothieken kunstzin'*, cat. 's-Hertogenbosch, (1979).
1 - 58 Limburger Victor Eugène Louis de Stuers (1843-1916) is als hoogste ambtenaar voor de kunsten opdrachtgever voor de bouw van het Rijksmuseum. Zijn bekendste geschrift is 'Holland op zijn smalst' (*De Gids 37* (1873), 320-403), waarmee hij de basis legt voor de monumentenzorg in Nederland.
1 - 59 Raemaekers, 'Introduction' in *Edition de Luxe* (New York 1917).
1 - 60 Van Hövell tot Westerflier, *Roermond vroeger en nu* (1968), 80. Zie ook Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld* (2003), 62-66; Van de Schoor, *'De Volksvriend'*, *TS* (1998), 40 en artikelen en ingezonden brieven in *De Volksvriend* van 16-5-1863, 13-6-1863, 11-7-1863 en 1-8-1963.

2 OPLEIDING EN WERK ALS TEKENLERAAR (1887-1905)

2 - 1 Raemaekers, 'Memoires' I, 2-3.
2 - 2 Jean Henri Leeuw verhuist in 1887 met vrouw en drie kinderen van Roermond naar Nijmegen waar zoon Henri (1861-1918), schilder, al sinds 1884 woont. Nissen, 'Leeuw' in *Verwoord Verleden* (1982). Raemaekers woonde in 1887 bij zijn oom; volgens het archief van de burgerlijke stand in Nijmegen is Louis op 11 maart 1889 ingeschreven op Betouwstraat 16 bij zijn neef Henri. Nijmegen, RAN, 1880-1890, blad 56. Deze datum strookt niet met gegevens uit zijn memoires en uit het archief in Roermond. Auteur volgt hier de informatie uit de memoires.
2 - 3 Luns, 'Henri Leeuw †', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 57 (1929), 372.
2 - 4 Raemaekers, 'Memoires' I, 2.
2 - 5 Roermond, GAR, Nieuw Archief, Naamlijst (maart 1888) en Naamlijst (sept. 1888). In Naamlijst (maart 1891) staat hij wel ingeschreven, maar is de 'aanwijzing der klasse' niet ingevuld. Nicolaas van der Schuit (Oudega, 1854-1923), werkt vanaf 1875 ook bij het atelier van Cuypers in Roermond. Josephus Matheus Hubertus Thissen (Roermond, 1840-1920) neemt deel aan de restauratie van de Munsterkerk. Later vestigt hij er zich als zelfstandige. Scheen, *Lexicon* (1981), 519 en Linssen *Vorming en onderwijs* (1983), 19.
2 - 6 Raemaekers, 'Memoires' I, 3. Citaat uit 'Provinciaal Nieuws', *De Nieuwe Koerier,* 24-9-1889, 3.
2 - 7 *Maas- en Roerbode*, 12-9-1891.
2 - 8 Raemaekers, 'Memoires' I, 3; de *Maas- en Roerbode*, 26-9-1891 en Arnhem, GldA, Archief Rijks H.B.S., Dienststaat Raemaekers.
2 - 9 Het Rijksmuseum opent in 1885. Voor de historische en theoretische ontwikkeling van het teken- en kunstnijverheidsonderwijs in Nederland in de negentiende eeuw, zie Martis, 'Kunstnijverheidsonderwijs', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (1980), 79-171; over de oprichting van de Rijksschool voor Kunstnijverheid: ibidem 101-102, 110, n. 141.
2 - 10 Den Haag, NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 2651-2693, Programma Rijks-Normaalschool Amsterdam (1893).
2 - 11 Raemaekers vermeldt in zijn memoires dat hij ter gelegenheid van Cuypers' negentigste verjaardag een portret van de architect maakt in diens atelier in Roermond. Cuypers wordt 90 in 1917; dit moet een eerdere verjaardag zijn geweest. De auteur heeft dit portret niet kunnen achterhalen. Raemaekers, 'Memoires' I, 4.
2 - 12 Raemaekers is in Amsterdam vanuit Roermond ingeschreven op 16 mei 1892 en woont op Nassaukade nr. 369. Hij is weer uitgeschreven naar Roermond op 7 november 1893. Amsterdam, SAA, Woningboek.
2 - 13 'Gesprek met mevrouw Sandberg' door Cornelieke Lagerwaard, 13 juli 1983. Cornelieke Lagerwaard heeft in 1983 drie gesprekken met mevrouw Sandberg-Raemaekers op band opgenomen.
2 - 14 Dit is een bundel verhalen en tekeningen, bijeengebracht door 'Uiltje' van "De Telegraaf", pseudoniem voor Gerzon Blok en David Orobio de Castro, waarvan in 1903 en 1904 een paar nummers verschijnen.
2 - 15 L.C. Steenhuizen, 'Aaltje Verduin', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 4 (1892), [457]-470. In de inhoudsopgave is de naam van J. Raemaekers vermeld. De initialen op de prent zijn duidelijk van Louis. Zijn vader (of oudste broer?), die wel eens verhalen schrijft, of illustraties tekent voor diverse tijdschriften, heeft waarschijnlijk het contact gelegd. Emile Seipgens, 'De drie biechtvaders van Mevrouw von Schartzenburg', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 5 (1893), [147]-163 en Evo, 'Miss Mowcher', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 5 (1893), 593-603. Zie Bijlagen voor een lijst van (niet politieke) korte verhalen en boeken die door Louis Raemaekers geïllustreerd zijn.
2 - 16 *De Nieuwe Koerier*, 23-9-1893.
2 - 17 Tilburg, RAT, Verslag Middelbaar Onderwijs (1893), 10. Raemaekers is op 5 mei 1894 uit Roermond ingeschreven in Tilburg, inwonend bij de familie Menting. Op 18 februari 1895 is hij weer naar Roermond uitgeschreven. Tilburg, RAT, TB_BR_0918_1476.
2 - 18 *Tilburgsche Courant*, 19-11-1893.
2 - 19 Tilburg, tent. Philharmonie, februari 1894. Volgens Raemaekers, 'Memoires' I, 5-6, tekent Raemaekers onder meer portretten van 'Dr. Soer en zijn vrouw en van groot-fabrikant Swagemakers en zijn vrouw'.

2 - 20 Citaten uit *De Nieuwe Koerier* (1887-1944), 19-4-1894, 2 en 8-11-1894, 3; *Tilburgsche Courant*, 15-4-1894.
2 - 21 'Gesprek met mevrouw Sandberg' door Cornelieke Lagerwaard, 13 juli 1983.
2 - 22 Volgens het Bevolkingsregister staat Raemaekers nog tot februari 1895 in Tilburg ingeschreven; volgens zijn memoires is hij al in 1894 naar Brussel vertrokken. Tilburg, RAT, TB_BR_0918_1476 en Raemaekers, 'Memoires' I, 6.
2 - 23 Raemaekers, 'Memoires' I, 6. Ernest-Stanislas Blanc-Garin (1843-1916), is leerling van Alexandre Cabanel en Jean-François Portaels. Hij behaalt de Akademie-prijs in 1868 en exposeert op de Parijse Salon (1874, 1876, 1879). In 1871 vestigt hij zich in Brussel. Thieme und Becker, *Lexicon* IV (1910), 91; Berko, *Dictionary of Belgian painters* (1981), 49.
2 - 24 Raemaekers, 'Schoonheids- en Kunstonderwijs', *Gulden Winckel* (1905).
2 - 25 Gesprekken met Mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers.
2 - 26 *De Nieuwe Koerier* (1887-1944), 5-3-1895, 4. De laatste maanden voor zijn dood adverteert Joseph Raemaekers nog verschillende malen met zijn huis en de inboedel van zijn winkel en drukkerij. Weduwe Raemaekers biedt kort daarna in een advertentie huisvesting aan voor 'Jongelieden, van goeden huize, die de R.K. Burgerschool [...] wenschen te bezoeken'. *Nieuws van den Dag*, 3-7-1895. In december 1895 brengt zij de inboedel en een groot deel van de huisraad ter veiling. *De Nieuwe Koerier* (1887-1944), 12-12-1895, 4.
2 - 27 Raemaekers heeft op de Rijks Normaalschool les gekregen van Willem Molkenboer, die ook directeur van die opleiding is. Scheen noteert dat Raemaekers leerling van directeur Th.H.A.A. Molkenboer is. Theo (1871-1920) is echter van 1889-1891 zelf leerling van die school. Scheen, *Lexicon* (1981), 354-355, 417.
2 - 28 Wageningen, GAW, Nutsarchief, Ambachtsschool, Molkenboer aan onbekende (1895). Raemaekers solliciteert volgens deze brief ook naar een positie aan de Rijks H.B.S. in Gouda, maar daar maakt hij als één van zestig kandidaten niet veel kans. Gegevens over Piet Mondriaan van A.G. Steenbergen, historische vereniging Oud-Wageningen. A.G. Steenbergen aan J.L. Heldring, Wageningen 28-8-1986, door Heldring aan auteur gegeven.
2 - 29 Raemaekers, 'Memoires' I, 7-8.
2 - 30 Wageningen, GAW, Nutsarchief, Ambachtsschool, Raemaekers aan onbekende (1895); idem, Uitgaande brieven. Bestuur van het Departement Wageningen aan Raemaekers (1895).
2 - 31 Wageningen, GAW, Nieuw Archief Wageningen, Bevolkingsregister (1880-1900).
2 - 32 *Nieuwe Koerier* (1887-1944), 30-5-1896, 7. Een paar maanden later slaat 'Zondagavond kwart na negen tijdens een onweder de bliksem in de fraaie rij heerenhuizen, die de Frans Douvenstraat vormen'. Een van de huizen is bewoond 'De Wed. J. Raemaekers' die later 'haren innigen dank [betuigt] aan allen die haar bij den brand door raad en werkdadigheid behulpzaam zijn geweest.' *Nieuwe Koerier* (1887-1944), 8-8-1896, 5. *De Grondwet*, 18-8-1896. Wellicht is Henri later nog een tijdje in Wageningen komen wonen: 'Bij het examen voor surnumerair bij de Staatsspoor [is] geslaagd [...] H. Raemaekers, Wageningen'. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 4-2-1898.
2 - 33 Bij Sint Lucas presenteert Raemaekers in 1902 met twee andere leden-kunstenaars een 'kunstbeschouwing van werken [aan] de leden met hunne dames'. *Algemeen Handelsblad*, 15-03-1902.
2 - 34 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, Wageningen 27-3-1903.
2 - 35 G.H. Marius, recensie *Nieuws van den Dag,* 19-2-1909.
2 - 36 *Een vereeniging van ernstige kunstenaars* (1989), 39.
2 - 37 Josef Israëls (1824-1911), schilder uit de Haagse School, verwerft bekendheid door zijn voorstellingen uit het vissersleven; George Hendrik Breitner (1857-1923) schildert voornamelijk Amsterdamse stadsscènes en stadsgezichten.
2 - 38 Henri de Toulouse-Lautrec (1864-1901), kunstschilder, graficus en lithograaf, geniet vooral bekendheid door zijn affiches van het Parijse mondaine leven; Jean-Louis Forain (1852-1931) schildert scènes uit theater, ballet en cafés en tekent spotprenten voor Franse kranten en bladen; Théophile-Alexandre Steinlen (1859-1923), Zwitser van geboorte, woont zijn hele volwassen leven in het Parijse Montmartre. Hij tekent en schildert katten (o.a. het beroemde affiche voor café Le Chat

Noir), maar ook straattaferelen en klein menselijk leed. In de Eerste Wereldoorlog vertrekt Steinlen naar het front, waar hij het leven in de loopgraven uitbeeldt. Faxon, Forain (1982), 10-12.
2 - 39 Raemaekers, 'Memoires' I, 104; recensie *NRC,* 18-12-1913.
2 - 40 ['Je vous suis, mon cher confrère, très reconnaissant des choses aimables et trop flatteuses que vous m'avez bien voulu dire. J'ai en effet cessé ma collaboration au Gil Blas mais je ne l'ai remplacé par aucun autre journal.'] Th.A. Steinlen aan Raemaekers, Parijs 11-2-1901. Het werk van Steinlen wordt in november 1904 in het Stedelijk Museum van Amsterdam tentoongesteld en Veth besteedt aandacht aan hem in C. Veth, 'Steinlen', *Kroniek* (1904).
2 - 41 Susan Gill, 'Steinlen's Social and Political Imagery' in Cate and Gill, *Steinlen* (1982), 83-85.
2 - 42 [U bent mijn leermeester!] Raemaekers, 'Memoires' I.
2 - 43 Raemaekers woont bij F.L. Droës aan de Hoogstraat; sigarenfabrikant Dirk Lonkhuijzen aan De Wal; vervolgens aan de Steenweg bij Johan Lonkhuijzen en Heerenstraat. Wageningen, GAW, NAW, Bevolkingsregister (1880-1900) en (1900-1920). S. 'Louis Raemaekers', *Wagenwegen* (1976), 40. Zie over het tabakstrippen: Hoogmoed-Bakker, 'Tabakstrippen' in *Oud Wageningen* (1983), 69-76.
2 - 44 Wageningen, GAW, Nutsarchief, Ambachtsschool, Rooster (1896-97).
2 - 45 Arnhem, GldA, Archief Landbouwhogeschool, Minister van Binnenlandse Zaken aan Directeur Rijkslandbouwschool (1896); *De Nederlandsche Staats-Courant*, 11-8-1896. De Rijkslandbouwschool heet tegenwoordig Wageningen University.
2 - 46 Raemaekers, 'Schetsboek' (1900) in Wageningen, WUR, Historische verzameling, Collectie Louis Raemaekers. Van Maanen, 'De scherpe pen', *Contactblad Oud-Wageningen* (2011), 79. Zie over de prent van Adolf Mayer ook Bos, *Gewasbescherming* (2000), 109-113 en Valk, 'Adolf Mayer' in *Mededelingenblad* (2007), 83.
2 - 47 Overlijdensadvertentie van Paul Stricker (1854-1928) in *Algemeen Handelsblad*, 31-5-1928. Zie ook A. Groothuis-van Loenen, 'J.P. Stricker' in *Oud-Wageningen* (1981).
2 - 48 Théophile Emile Achille de Bock (1851-1904) woont en werkt in Bergen op Zoom, Delft, Den Haag, Parijs (Barbizon), Diepenveen, Renkum en Haarlem. Scheen, *Lexicon* (1981), 49-50.
2 - 49 *Maas- en Roerbode*, 27-6-1896, 7; Raemaekers, 'Memoires' I, 8-9. Ook *De Telegraaf* plaatst een bericht over het ongeluk. *De Telegraaf* 27-6-1896.
2 - 50 In de *Wageningsche Courant,* 5-8-1896 verschijnt bijvoorbeeld een genrestukje van Raemaekers met de titel 'Wageningsch binnenhuisje'.
2 - 51 *Woord en Beeld,* ed. C.L. Dake (1899-1901). Carel Lodewijk Dake (1857-1918) is ook schilder, tekenaar en etser van landschappen naar Rubens en Rembrandt.
2 - 52 *NRC*, 16-10-1911.
2 - 53 *Nieuws van den Dag*, 25-02-1900.
2 - 54 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, [Wageningen 1901].
2 - 55 Borel was erg bevriend met Thorn Prikker, getuige hun correspondentie die is verzameld in Joosten, *Brieven van Thorn Prikker* (1980). Zie de boekomslagen die Toorop voor het werk van Louis Couperus maakt: *Metamorfoze* (1897) en *Psyche* (1898), beide uitgegeven door L.J. Veen.
2 - 56 F.L. [F. Lapidoth], 'Van de redactie', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 12 (1902), 144.
2 - 57 Henri Borel aan Raemaekers, Scheveningen 26-1-1902. Henri Borel (1869-1933) woont van 1884 tot 1888 in Roermond. Hij zit in dezelfde klas als Raemaekers op de Rijks-HBS. Raemaekers maakt deze boekband voor Borel, *Leliane* (1902). Hetzelfde ontwerp wordt gebruikt voor Borel, *Leliënstad* (1904).
2 - 58 Borel, *De stille stad* (1904).
2 - 59 Raemaekers illustreert enkele van de romans en korte verhalen die Gerardus Hendrik Ignaaz van Hulzen (1860-1940) tussen 1899 en 1919 schrijft. Vanaf 1909 is hij eigenaar en hoofdredacteur van *Holland Express: Tijdschrift voor Kunst, Cultuur en Verkeer*. Uit *Wie is dat?* (1938), 196.
2 - 60 Van Hulzen, *Cinematograaf* (1902). De originelen van banden en illustraties van een aantal boeken dat bij uitgeverij L.J. Veen is verschenen, bevinden zich in Amsterdam, RM, RP, Archief L.J. Veen, Collectie Louis Raemaekers.
2 - 61 *De Prins der geïllustreerde bladen,* onder redactie van J.C. Schröder en H.P. van Enst, Amsterdam 1901-1948.

2 - 62 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, Wageningen z.j. Hier bevinden zich gedateerde (1901, 1903, 1905, 1906, 1907) en zeven ongedateerde brieven van Raemaekers aan Van Hulzen. In Stanford, Collection Louis Raemaekers, Correspondence bevindt zich een brief van 10-12-1910.
2 - 63 C. Veth, 'Illustreerkunst', *Kroniek* (1905) en C.V. [C. Veth], 'Raemaekers bij Buffa', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45 (1913), 272. Cornelis Veth (1880-1962) is illustrator, cartoonist, journalist en schrijver; hij publiceert over prentkunst en (politieke) karikatuur. *Letterkundig woordenboek* (1952), 561-562.
2 - 64 Bij het huwelijk staat Louis ingeschreven als buitenkerkelijk, RK is doorgestreept en vervangen door het woordje 'geen'; zijn vrouw als Nederlands Hervormd. Wageningen, GAW, NAW, Bevolkingsregister (1900-1920). Johanna Petronella van Mansvelt, geboren 2 juli 1877 in Amsterdam, overlijdt 23 mei 1971. Raemaekers woont in 1901, tot zijn nieuwe huis af is op een bovenhuis aan de Kromme Hoek, 'onder verzorging van Fintelman en Fintelvrouw' [Fintelman is de familienaam], Raemaekers, 'Memoires' I.
2 - 65 Freddie [ook wel Freddy], geboren op 1 juli 1903, treedt in 1934 in het huwelijk met (haar neef) Louis Heribert Sandberg en overlijdt in 1998; Pepi is geboren op 20 augustus 1905 en overlijdt in 1958 en zoon Robert, geboren op 9 november 1909 overlijdt in 1965 aan de gevolgen van een auto-ongeluk.
2 - 66 Den Haag, LM, Archief G. Van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, [Wageningen] 27-3-1903.
2 - 67 Een van Raemaekers' leerlingen – zowel op de Teekenschool als privé – , Harmen H. Meurs (1891-1964), geniet later nog enige bekendheid. Hij vervolgt zijn opleiding aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid en de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam en werkt in de jaren twintig voor de *Notenkraker.* Mak van Waay, *Lexicon* (1944), 81; Adriaan Venema, *Harmen Meurs 1891-1964* (1979); Mulder, *Inktspot* (1983), 24.
2 - 68 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, [Wageningen 1905].
2 - 69 *Guitenstreken* I en II (1905). Hollandia-Drukkerij geeft in 1904 en 1905 diverse boeken uit die door Raemaekers zijn geïllustreerd.
2 - 70 Adolphe Willette (1857-1926) is een Franse schilder, illustrator en satirisch tekenaar. Zie over pierrotfiguren de zeer uitgebreid gedocumenteerde webpagina http://en.wikipedia.org/wiki/Pierrot (16 april 2013) met veel literatuurverwijzingen.
2 - 71 Onder andere in *Algemeen Handelsblad*, 27-11-1905 en *Nieuws van den Dag*, 30-11-1905.
2 - 72 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Brieven, Raemaekers aan Van Hulzen, Wageningen 3-12-1905.
2 - 73 H.R. [Herman Robbers], 'Nieuwe kinderboeken', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 30, 1906, 289.

3 - 1 Veth, *Spotprenten*, tent.cat. Rotterdam 1913.
3 - 2 Raemaekers, 'Memoires' I, 14.
3 - 3 Voor de geschiedenis van het *Algemeen Handelsblad*, zie: Visser, *Papieren Spiegel* (1953); Hemels, *Op de Bres* (1969) en Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 35-37.
3 - 4 Charles Boissevain (1842-1927) treedt in 1868 toe tot de redactie van het *Algemeen Handelsblad*. Heldring, 'Boissevain, Charles', *Biografisch Woordenboek*. Visser, *Papieren Spiegel* (1953), 187, 196, 246-247.
3 - 5 Jurist Jan Kalff (1865-1944) zit in de redactie van verschillende toneelbladen als hij in 1893 redactielid wordt van het *Algemeen Handelsblad*; van 1908 tot 1931 is hij hoofdredacteur. *Wie is dat?* (1931), 129.
3 - 6 In 1896 wordt Charles Boissevain directeur van het *Handelsblad*; in 1916 draagt hij deze functie over aan Alfred. Alfred Gideon Boissevain (1870-1922), is van 1908-1915 hoofdredacteur en van 1916 tot zijn dood in 1922 directeur. Visser, *Papieren Spiegel* (1953), 277, 341, 370-371. Citaat uit Heldring, 'Boissevain, Charles', *Biografisch Woordenboek*.
3 - 7 Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 675.
3 - 8 Biografische aantekeningen in encyclopedieën, artikelen, interviews met de kunstenaar en zelfs zijn eigen memoires, stellen abusievelijk dat Raemaekers pas in 1907 start met zijn werk voor het *Algemeen Handelsblad*.
3 - 9 'My father was an editor, which stimulated my passion for the study of international politics'. 'World's most famous Cartoonist', *Literary Digest* 55 (1917), 24.
3 - 10 Arnhem, GldA, Archief Rijks-H.B.S., Dienststaat Raemaekers.
3 - 11 Cornelis Karel Elout (1870-1947) treedt in 1891 als verslaggever in dienst bij het *Algemeen Handelsblad*. In 1901 wordt hij de eerste vaste correspondent in Den Haag van een niet-Haags blad. Visser, *Papieren Spiegel* (1953), 289; Scheffer, *In Vorm gegoten* (1960), 166; Heldring, 'Elout', *Biografisch Woordenboek*.
3 - 12 *Weet je nog wel* (1957): J.L. Jordaan, 'De politieke prent in de goede, oude tijd', 86.
3 - 13 Raemaekers, 'Memoires' I, 15.
3 - 14 *The Evening Post*, 26-7-1917.
3 - 15 Visser, *Papieren Spiegel* (1953), 306.
3 - 16 *Algemeen Handelsblad*, 3-1-1906.
3 - 17 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 64-65.
3 - 18 *NRC*, 7-12-1912.
3 - 19 Elout, *Heeren in den Haag* (1907 en 1909). Ook in Frankrijk, Engeland en Duitsland zijn albums met karikatuurportretten van bekende tijdgenoten uitgegeven, onder andere door Daumier, Olaf Gulbransson (*Simplicissimus*) en Max Beerbohm. Nederlandse voorbeelden zijn Jan Veth, *Bekende Tijdgenooten* (1895), eerder verschenen in het weekblad *De Amsterdammer* (1891-1894) en *Kuyper in Caricatuur* (1909). Zie ook Bijl de Vroe, *Jan Veth* (1987), 159-167.
3 - 20 C. Veth, 'Raemaekers als Portret-teekenaar' in *Amsterdammer* (1910). Een aantal van Raemaekers' tekeningen van Abraham Kuyper is opgenomen in *Kuyper in Caricatuur* (1909), samen met werk van Braakensiek (*De Amsterdammer*), Hahn (*De Notenkraker* en *De Hollandsche Revue*) en Ton van Tast (*De Ware Jacob*).
3 - 21 Raemaekers, *Vredesconferentie* (1907).
3 - 22 *Nieuws van de Dag*, 10-07-1907. Meer recensies zijn verzameld in *Nieuws van den Dag*, 18-07-1907.
3 - 23 Raemaekers, *Conférence de la Paix* (1907). Twee tekeningen uit deze uitgave en een tekening van Raemaekers uit het *Handelsblad* zijn later in het jaar gereproduceerd in *Caricature de la Conférence de la Paix* (1907), samen met tekeningen van Braakensiek, Hahn, Ton van Tast en Jordaan en bijdragen uit Franse, Italiaanse, Engelse en Duitse bladen. Zie ook Hilkhuijsen, 'De tekenpen als wapen van neutraal Nederland' in *Armamentaria* 39 (2004), 76-106.
3 - 24 Citaten uit krantenknipsels van 1907; advertentie in *Het Nieuws van den Dag*, 18-07-1907.
3 - 25 Cornelis Veth in *De Amsterdammer*, februari 1908. Bron: *Algemeen Handelsblad*, 29-02-1908.
3 - 26 Van der Meer Mohr & Jekel, *Het beste jaar!* (2010), 78-80.

3 - 27 Tent. cat. Utrecht, *Intocht van Germanicus, Utrechtse wagenrennen* (1906), nrs. 1-36, met 3 afbeeldingen. In het exemplaar in Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Biographical File, zijn de 36 nummers met pen door Raemaekers aangevuld tot 48. Tevens is aangegeven dat hij 29 van de tekeningen heeft verkocht. Voor recensies, zie Bijlagen.
3 - 28 *Nieuws van den Dag*, 23-10-1906.
3 - 29 Zie ook Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 41-44.
3 - 30 Pisuisse-Blokzijl, *Avonturen als Straatmuzikant* (1907); Feith, *Zwerftochten* (1908). Zie ook Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 69-71.
3 - 31 Zie Bijlagen voor een lijst met door Raemaekers geïllustreerde boeken. Als 'prijs in prachtband' is doorgaans *ƒ* 1.90 genoemd; de boekjes zijn uitgegeven bij onder meer Gebr. Kluitman's Uitgevers-Maatschappij (Alkmaar) en L.J. Veen (Amsterdam). Zie ook De Both, *De verbeelders* (2014), 44-45.
3 - 32 Lurasco, *Moderne Meesters* (1907).
3 - 33 *De Telegraaf*, 18-4-1907. Conrad Kikkert (1882-1965) is vooral geïnteresseerd in het werk van Amsterdamse modernisten en Franse kubisten. Hij richt in 1910 de Moderne Kunstkring op. Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst* (1959), 109-115.
3 - 34 Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Raemaekers aan Van Hulzen, 28-3-1907.
3 - 35 L. Alma Tadema aan Mr. [William] Heinemann, London 13-5-1907. Verdere details over dit bezoek zijn niet bekend, maar het heeft in ieder geval geen succes opgeleverd. Lourens Alma Tadema (1836-1912) is een Nederlands-Britse schilder, die van 1870 tot zijn dood in Londen woont.
3 - 36 *The Evening Post*, 26-7-1917.
3 - 37 'The World's most famous Cartoonist'. *Literary Digest* 55, (1917), 24 en Raemaekers, 'Memoires' I, 16.
3 - 38 Visser, *Papieren Spiegel* (1953), 312, 314 en Raemaekers, 'Memoires' I, 16.
3 - 39 Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 675-676.
3 - 40 *Algemeen Handelsblad*, 18-02-1909.
3 - 41 Amsterdam, IISG, Archief Albert Pieter Hahn Sr., Schröder aan Hahn, 10-10-1907. In februari 1906 nodigt de hoofdredacteur Hahn uit op het bureau van *De Telegraaf*. Zie verder Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 94-95.
3 - 42 'Vermaard kunstenaar en vechtjas woensdag tachtig jaar [...]', *Maas- en Roerbode*, 2-4-1949; Raemaekers, 'Memoires' I, 17.
3 - 43 'Spotternij of Sotternij', *De Telegraaf*, 30-11-1937. Schröder heeft jaren daarvoor al werk van Raemaekers gezien als hij met zijn voetbalclub in Wageningen speelt en een schilderij van Ceres van diens hand ziet hangen in de sociëteit van de Studenten Vereniging Ceres.
3 - 44 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 75.
3 - 45 A.G. Boissevain aan Raemaekers, Amsterdam 18-2-1909.
3 - 46 *Algemeen Handelsblad*, 18-05-1910, ingezonden brief van Louis Raemaekers 'Aan de Redactie!', Wageningen 16 mei 1910 en repliek.
3 - 47 [J.C. Schröder], 'Dagboek van een Amsterdammer', *De Telegraaf*, *20*-2-1909.
3 - 48 Zie voor de geschiedenis van *De Telegraaf* en *De Courant*: Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 40-41 en Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009). *De Courant* laat de auteur hier verder achterwege. Jhr. Hendrik Pieter Tindal (1852-1902) begint zijn loopbaan als militair. Hij krijgt bekendheid door zijn kritische geschriften over militair-strategische onderwerpen, zoals *Nederland in gevaar* (1888) waarin hij wijst op het dreigende gevaar vanuit Duitsland. Scheffer, 'Tindal', *Biografisch Woordenboek*.
3 - 49 De *NRC* telt eveneens rond de 9.000 abonnees; het *Algemeen Handelsblad* rond de 6.000. Het *Nieuws van den Dag* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad* hebben er ieder meer, maar de grootste concurrent, het *Handelsblad*, is verslagen. Scheffer, *Tindal* (1976), 302.
3 - 50 Scheffer, *Tindal* (1976), 326.
3 - 51 Hendrikus Marius Cornelis Holdert (1870-1944) werkt tot 1894 in drukkerij Holdert en Co. van zijn vader en oom. Daarna start hij in een keldertje drukkerij Elsevier. Als Holdert de dagbladen overneemt, is de oplage van *De Telegraaf* teruggelopen tot 5.412, die van *De Courant* tot 10.755.

Krantenmagnaat Holdert weet de positie van zijn kranten te verstevigen en ruim een jaar na aankoop is de oplage van *De Telegraaf* verdubbeld. Scheffer, 'Holdert', *Biografisch Woordenboek* (1979), 249-251.
3 - 52 Scheffer, *Tindal* (1976), 320, 322.
3 - 53 *De Telegraaf*, 16-9-1902.
3 - 54 Plemp van Duiveland, *Journalistiek* (1924), 30-31 en Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 72-78.
3 - 55 Lees verder over Kick Schröder (1871-1938) en Frederik Hendrik Joseph (Eddy) Holdert in Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009) en Scheffer, *Tindal* (1976).
3 - 56 Schröder, *Journalistieke Rolmops* [1913] en Schröder, *Barbarosserie* [1914]. De banden van beide verzamelbundels zijn getekend door Raemaekers.
3 - 57 Jan Rinke (1863-1922) is vooral bekend als boekillustrator, onder andere van *Pietje Bell*; *Ulk. Illustriertes Wochenblatt für Humor und Satire*, Berlijn 1872-1934.
3 - 58 *Alexander Cohen* (1981), 5-7.
3 - 59 Schneider & Hemels, *Nederlandse Krant* (1979), 252.
3 - 60 Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 676.
3 - 61 J.C. Schröder aan Raemaekers, Amsterdam 20-4-1911; Raemaekers, 'Memoires' I; Scheffer, *Tindal* (1976), 326.
3 - 62 Wageningen, GAW, Nutsarchief, Ingekomen stukken, Raemaekers aan bestuur Maatschappij "tot Nut van 't Algemeen" (1910). In 1907 zijn de lessen van Raemaekers 'wegens overspanning' al enkele maanden overgenomen door beeldhouwer en leraar anatomisch tekenen August Falise (1875-1936) en ook in 1912 neemt deze voor Raemaekers – voorafgaand aan diens eervol ontslag – waar. Arnhem, GldA, Archief Rijks-HBS, Dienststaat Raemaekers.
3 - 63 Raemaekers, 'Memoires' I, 23-24 en Wageningen, GAW, Bevolkingsregister (1900-1920).
3 - 64 Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 3-8-1983.
3 - 65 Sjoerd Kuperus (1893-1988) is later leerling van Albert Hahn. Mulder & Den Oudsten, Kuperus (1981), 10 en 12.
3 - 66 Conté is een materiaalsoort met een hardheid tussen kleurpotlood en krijt in, in de kleuren zwart, wit, rood en sepia.
3 - 67 *Kuyper in Caricatuur* (1909).
3 - 68 *Buiten, Geïllustreerd Weekblad* 3 (1909), 296-297; Voorwoord van Raemaekers in Raemaekers, *Carico-plane* (1910), [3]. Het album verschijnt in twee enigszins verschillende uitgaven. Recensies in *De Avondpost* en *NRC*, 14-11-1910. G. van Hulzen aan Raemaekers, Rotterdam 10-12-1910.
3 - 69 Zie onder meer C. Veth, 'Heemskerk-koppen', *Nieuwe Gids* (1913), 646.
3 - 70 Voor boekillustraties, die meestal niet geïntegreerd zijn in de tekst en waar veel met kleur wordt gewerkt, gebruikt men de lithografie dan nog wel. Raemaekers schrijft Van Hulzen: 'Ik teeken dan de plaat op lithografisch papier en de zinco wordt dan gemaakt met mijn teekening.' Den Haag, LM, Archief G. van Hulzen, Raemaekers aan Van Hulzen, Wageningen z.j. Zie ook Press, *Political Cartoon* (1981), 33-49: 'Technology and the Political Cartoon'.
3 - 71 Mulder, 'Politieke Spotprent', *N.K.J.* (1977), 171.
3 - 72 Recensie *NRC,* 18-2-1909; *NRC,* 21-9-1913.
3 - 73 C. Veth, 'Karikatuurportretten', *Kroniek* (1907) en Cornelis Veth aan Raemaekers, Amsterdam 23-10-1908.
3 - 74 C. Veth, 'Raemaekers bij Buffa', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45 (1913), 272.
3 - 75 Hahn Jr., *Caricatuur* (1935), 40; citaat uit *Buiten: Geïllustreerd Weekblad* 3 (1909), 296-297.
3 - 76 C. Veth, *Politieke Prent* (1920), 82 en C. Veth, *Geschiedenis Nederlandsche Caricatuur* (1921), 146-147.
3 - 77 Jeurgens, 'Symbool', *Spiegel Historiael* (1986), 380. Lees verder over Albert Pieter Hahn (1877-1918) in Van Weringh, *Albert Hahn* (1983).
3 - 78 Zie over Leendert Jurriaan Jordaan (1885-1980) Van Herpen, 'Jordaan', *Biografisch Woordenboek*.
3 - 79 *Weet je nog wel* (1957): J.L. Jordaan, 'De politieke prent in de goede, oude tijd', [85].
3 - 80 Recensie *NRC,* 18-2-1909; recensie *NRC*, 3-2-1913.

3 - 81 Raemaekers is gedurende zijn leven nooit lid geweest van een kerkgenootschap, noch van een politieke partij. Zijn dochter kon zich niet herinneren wat hij in die tijd stemde, maar hij was beslist geen socialist en hij was koningsgezind. Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 3-8-1983.
3 - 82 C. Veth, 'Raemaekers bij Buffa', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45 (1913), 273; Recensie *NRC,* 19-11-1913.
3 - 83 *Algemeen Handelsblad*, 11-05-1909.
3 - 84 In 1911 en 1912 neemt hij deel aan een tentoonstelling in Arti. *Een vereeniging van ernstige kunstenaars* (1989), 38-44.
3 - 85 Zie Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst* (1959), 70-74.
3 - 86 Zie noot 33.
3 - 87 'Het feest van "St.-Lucas"', *Nieuws van den Dag* 17-2-1913.
3 - 88 *De Kunst* 6, 17-1-1914, 250 (mej. A. Zuikerberg uit *Algemeen Handelsblad*). Andere verslagen door N.H. Wolf op 246-247; J.F.L. de Balbian Verster op 251 (uit *Nieuws van den Dag*) en S. Bottenheim op 253 (uit *NRC*).
3 - 89 Tent. cat. Amsterdam, *Kunstwerken St. Lucas* (1911). Het schilderij *Zomer* moet volgens de prijslijst *ƒ* 1000 opbrengen. Tent. cat. Amsterdam, *Aquarellen St. Lucas* (1912). De twaalf tekeningen (nrs. 136-147) zijn alle voor *ƒ* 70,- aangeboden. Tent. cat. Amsterdam, *Kunstwerken St. Lucas* (1913). De studie is te koop voor *ƒ* 700. Voor recensies zie Bijlagen; Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst* (1959), 110, 114, 116.
3 - 90 *Nieuwe Courant,* 24-11-1912; N.H. Wolf, 'Sint-Lucas Tentoonstelling', *De Kunst* 6 (1914), 280.
3 - 91 Tent. cat. Amsterdam, *Raemaekers* (1912). De catalogus telt 103 nummers waarvan vijf met afbeelding. Tent. cat. Den Haag, *Spotprenten* (1913); tent. cat. Rotterdam, *Spotprenten* (1913). Recensie *NRC,* 19-11-1913. Loosjes-Terpstra, *Moderne Kunst* (1959), 119.
3 - 92 Meyer, 'Zakelijke humor', *Groene Amsterdammer* (1926), 13. Zie ook Meyer, 'Raemaekers en Mr. Polis', *Bedrijfsreklame* (1917). Cornelis Veth beschuldigt kunstenaar, illustrator en bandontwerper E.L. Wybo Meyer (1885-1942) in 1913 van 'brutale gapperij' en 'klakkeloos copieeren' van Raemaekers' prent van Heemskerk. Meyer vindt dit overdreven en ziet de situatie als 'de invloed van een sterkere en meer gevorderde op een beginner'. C. Veth, 'Heemskerk-koppen', *Nieuwe Gids* (1913); Wybo Meyer aan M.d.R. [Mijnheer de Redacteur?], Laren 8-2-1913.
3 - 93 Raemaekers aan Reclame-adviezen Bureau te Rotterdam, [Brussel] 16-1-1934 en B. Knol (directeur Karel I) aan Raemaekers, Rotterdam 25-1-1934.
3 - 94 *Plaatjes en Staatjes* (1913). Recensie *Nieuwe Courant*, 17-4-1913. Zie Oud, *Honderd Jaren* (1979), 204-205, 213.
3 - 95 Zie het commentaar van Juliet Kinchin, conservator van het MoMA, op internet: www.youtube.com/watch?v=MT4niL7TCLY.
3 - 96 In de weinige woorden die Alain Weill in zijn boek over affiches uit 1984 aan Raemaekers wijdt, noemt hij de affiches van de tekenaar voor 'the music halls [...] quite unusual'. Weill, Poster (1984), 92.
3 - 97 *NRC*, 20-06-1913.
3 - 98 C. Veth, 'Raemaekers bij Buffa', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45 (1913), 273.
3 - 99 Zie voor meer recensies de Bijlagen.
3 - 100 'Unger & Van Mens: Louis Raemaekers I', *NRC,* 19-11-1913 en A.v.V., 'Kunsthandel Unger & van Mens: Louis Raemaekers', *Algemeen Handelsblad*, 11-12-1913.
3 - 101 'Louis Raemaekers bij Unger en Van Mens', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 25-11-1913.
3 - 102 'Een Schandplaat', *De Nieuwe Koerier* (1887-1944), Roermond 11-12-1913.
3 - 103 Stoks, *De Telegraaf* (1913), 5 en *De Maasbode*, Rotterdam 14-03-1913. Zie over Pater M. Stoks: Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 90-91 en 97-98.
3 - 104 De illustraties van Raemaekers worden nog steeds niet sterk gevonden. Zijn tekeningen voor het boekje van Mr. H.P. 't Hooft, *De student Beets* (1914), kunnen volgens de schrijver Frederik van Eeden 'ons maar matig bekoren'. *Den Gulden Winckel* (1914), 166.
3 - 105 G. van Hulzen aan Raemaekers, Rotterdam 10-12-1910. Recensie *NRC* 3-2-1913; recensie *Algemeen Handelsblad,* 5-2-1913.

3 - 106 De Duitse generaal Moltke schrijft deze legendarische woorden op 5 augustus 1914 aan zijn Oostenrijkse collega Conrad von Hotzendorff: ‘der Kampf [...], der für das nächste Jahrhundert über den Gang der Weltgeschichte entscheiden wird’. Conrad, *Dienstzeit* 4 (1923), 194. Uit Tuchman, *Guns of August* (1976), 157.

4 DE OORLOG: ANTI-NEUTRALITEIT (1914-1915)

4 - 1 Uit het voorwoord van *Century Edition de Luxe of Raemaekers' War Cartoons* (1917).
4 - 2 ['Man drückt uns das Schwert in die Hand. Ich hoffe, daß, wenn es nicht in letzter Stunde Meinen Bemühungen gelingt, die Gegner zum Einsehen zu bringen und den Frieden zu erhalten, wir das Schwert mit Gottes Hilfe so führen werden, daß wir es mit Ehren wieder in die Scheide stecken können']. *Kriegs-Rundschau* (1915), 37.
4 - 3 Lees verder over het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog onder meer: Tuchman, *Guns of August* (1976); Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001) en Clark, *Sleepwalkers* (2012) en over het verloop van de oorlog: Keegan, *First World War* (1998); Strachan, *First World War* (2003).
4 - 4 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 1.
4 - 5 *De Telegraaf*, 7-8-1914, 'Van een buitengewonen correspondent' uit Maastricht. Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 107-108.
4 - 6 ['Die Bevölkerung Belgiens hat sich […] geradezu teuflisch, um nicht zu sagen viehisch benommen […]. Sie haben Verwundete gequält, erschlagen, Ärzte, Lazarettpersonal umgebracht, aus Häusern Heimlich plötzlich auf die harmlos auf der Straße Stehenden gefeuert'.] Berlijn, PA AA R20880, fol. 8-9, handgeschreven op een document van 9-8-1914. Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 18.
4 - 7 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 36-53; Appendix 1; *Leuven brandt* (1989).
4 - 8 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 113-115; 164-166.
4 - 9 Zie in Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001) ook de talrijke illustraties onder andere van Duitse prenten met aanvallen van franc-tireurs, p. 97-102. Zie verder over de gruwelverhalen in hoofdstuk 6.
4 - 10 Over de grote aantallen burgervluchtelingen, uitgeweken militairen, deserteurs en ontsnapte krijgsgevangenen van vele nationaliteiten die in Nederland worden ondergebracht zie De Roodt, *Oorlogsgasten* (2000).
4 - 11 De christendemocraat Gaston Eyskens (1905-1988) was eerste minister in zes Belgische regeringen tussen 1949 en 1973.
4 - 12 *De memoires. Gaston Eyskens.* Ed. Jozef Smits (1993), 20-22.
4 - 13 In *De Belgische franc-tireurskwestie* (1917) geeft Mokveld zijn visie op de Duitse rechtvaardiging van oorlogsmisdaden. Zie ook Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 119-122.
4 - 14 *De Telegraaf*, 8-8-1914, 1.
4 - 15 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 132-133.
4 - 16 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 133-134.
4 - 17 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 124, 126, 136, 140, 141, 156.
4 - 18 Volgens dochter Freddie namen Raemaekers en zijn vrouw in hun huis in Haarlem ook enkele vluchtelingen op. Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 3-8-1983.
4 - 19 'Raemaekers on the war', *Cartoons Magazine* 12 (1917), 568.
4 - 20 De kleurenafbeeldingen van deze en volgende prenten komen tenzij anders vermeld uit het album *The Great War* (1916). In het onderschrift is de titel van de prent, het onderschrift en de oorspronkelijke verschijningsdatum in *De Telegraaf* vermeld.
4 - 21 Cornelis Veth, 'Oorlogsprentkunst', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 51 (1916), 84. In een latere versie van deze tekening, die Raemaekers maakt voor het Amerikaanse blad *Cartoons Magazine* (1915), dragen de neergehaalde figuurtjes soldatenhelmen, hier en daar is een Pickelhaube te onderscheiden. Hierdoor is de betekenis van de prent algemener: de Dood ('oorlog') vernietigt de mensheid. Holsten, *Allegorische Darstellungen* (1976), 105.
4 - 22 Zie bijvoorbeeld Lindenthal, 'Wir Barbaren', in *Mitteilungen* (2013), 202.
4 - 23 Voorbeelden van tekeningen over een dreigende oorlog zijn onder meer te vinden in *De Telegraaf* van 8-7-1911, 18-7-1911, 1-8-1911 en 19-8-1911.
4 - 24 Raemaekers schrijft in Raemaekers, 'Memoires' I, 16 dat het artikel uit juni 1908 stamt; in Raemaekers aan Alberto d'Oliveira (minister van Portugal), Brussel 23-12-1934 dateert hij het in 1911. De auteur heeft het artikel niet kunnen achterhalen, wel in een van de knipselboeken van de tekenaar het in hoofdstuk 5 geciteerde artikel van 17 september 1914, waarin de krant hem de 'Deutschfeinde Ramaekers' noemt.

4 - 25 Oud, *Honderd Jaren* (1979) 215; Wels, *Aloofness* (1982), 69-70, 128; Kossmann, *Lage Landen* (1982), 323 en elders. In recente jaren is de positie van neutrale landen gedurende de Eerste Wereldoorlog veelvuldig onderwerp geweest van studies. Zie om verder te lezen over dit onderwerp onder meer Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral* (2006); Tames, *Oorlog voor onze gedachten* (2006); de 'Introduction' in Den Hertog en Kruizinga, *Caught in the Middle* (2011) en de vele literatuurverwijzingen in deze boeken.
4 - 26 Raemaekers aan Alberto d'Oliveira, Brussel 23-12-1934. Deze tekening gebruikte Raemaekers later opnieuw in een Engelse versie, zie hoofdstuk 5.
4 - 27 C. Smit, *Nederland in Eerste Wereldoorlog* I (1972), 12 e.v.; *Algemene geschiedenis der Nederlanden* XIV (1979), 40-52; Wels, *Aloofness (1982)* 16-21; Kossmann, *Lage Landen* (1982), 417-428.
4 - 28 Jos. Raemaekers aan Louis Raemaekers, Arnhem 9-10-1914.
4 - 29 Raemaekers, 'Memoires' I, 28-29.
4 - 30 Raemaekers aan Harry Perry Robinson, [Brussel] 5-10-1926. Raemaekers brengt zijn uitgesproken mening over de oorlog ook naar voren in een aantal artikelen voor *De Telegraaf,* onder andere op 8-10-1914, 29-7-1915 en 11-8-1915. Hij krijgt hier veel reacties op. De componist Diepenbrock uit zijn 'bewondering [...] voor de heldhaftige wijze waarop [Raemaekers] als kunstenaar en als Nederlander door [zijn] kunst de zaak der beschaving van het recht en de menschelijkheid [dient].' Alphons Diepenbrock aan Raemaekers, Amsterdam 11-8-1915.
4 - 31 Zie onder meer Stoelinga, *Russische Revolutie* (1967), 55. Zie ook hoofdstuk 1.
4 - 32 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 181.
4 - 33 'World's most famous Cartoonist', *Literary Digest* 55 (1917), 24.
4 - 34 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 181. In 1932 schrijft Raemaekers aan Winston Churchill: 'I never hated the Germans, but having lived with them about twenty years I know what is in their hearts'. Raemaekers aan Winston Churchill, [Brussel] 24-11-1932.
4 - 35 Henri Borel, 'Louis Raemaekers', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18-12-1915.
4 - 36 Raemaekers, 'Memoires' I, 29.
4 - 37 Raemaekers, 'Memoires' I, 47.
4 - 38 Zie Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 122-128 en Broersma, 'Botsende stijlen', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* (1999), 75-89.
4 - 39 L. Simons, 'De oorlog en de pers', *Nieuwe Gids* (1915), 873.
4 - 40 *Maandblad van den Nederlandschen Journalisten Kring*, maart 1915. Citaat uit Broersma, 'Botsende stijlen', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* (1999), 78-79.
4 - 41 Zie verder Feith, *Oorlog in Prent* (1915), 135; Plemp van Duiveland, *Journalistiek* (1924), 12, 65; Ritter, *Donkere Poort* I (1931), 11; Stoelinga, *Russische Revolutie* (1967) 12; Hemels, 'Reacties in Kranten', *Handelingen* (1975), 43, 51; M. Schneider en Hemels, *Nederlandse Krant* (1979), 467.
4 - 42 Jo van S. [?] aan Jo en Louis, Wageningen 5-10-1914.
4 - 43 Zie over *De Toekomst*, Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 291-297 en de artikelen 'De heer Raemaekers en de logica', *De Toekomst* 1, 1-5-1915, 98 en 'De heer Louis Raemaekers als verdediger der onschuld', *De Toekomst* 1, 21-8-1915, 443. Valckenier Kips sloot zich in 1936 voor korte tijd aan bij de NSB en bij het Zwart Front, later het Nationaal Front. Buning, 'Kips' in *Biografisch Woordenboek.*
4 - 44 *Handbuch Auslandpresse* (1918), 98-108. Voor reacties van Nederlandse en buitenlandse dag- en weekbladen op het uitbreken van de oorlog en de invloed van buitenlandse mogendheden op de Nederlandse pers, zie Hemels, 'Reacties in Kranten', *Handelingen* (1975); Moeyes, *Buiten schot* (2014), 265-275 en Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 129-131; 135. Voor de berichtgeving over *De Telegraaf* in Duitsland, zie Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 267-272; over andere kranten zie 274-285.
4 - 45 Mulder, 'Politieke Spotprent' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (1977), 175 en Van Weringh Albert Hahn (1983), 76, 111. Over *Simplicissimus* en de invloed van dit blad op Nederlandse tekenaars, zie ook Arnold, *Simplicissimus* (1981).
4 - 46 ['Diese Zeichnungen wirken besonders gehässig und vergiftend, zumal sie sich dem Gedächtnis besser einprägen als das gedruckte Wort, und es sich [...] um einem Künstler von nicht gewöhnlicher

Begabung handelt.'] Berlijn, PA AA R 8313. KDK, Rienäcker aan Rk Von Bethmann Hollweg, Berlin. Amsterdam, 17-11-1914. Citaat uit Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 273. A.W. Rienäcker is vanaf 1906 tot 1915 consul-generaal van het Duitse Rijk in Amsterdam.
4 - 47 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 132.
4 - 48 Raemaekers, 'Memoires' I, 57. Zie ook Proces-Verbaal, 2-10-1914 in NL-HaNa, Justitie, 1876-1914, 2.09.05 inv.nr. 6588, p. 2-3.
4 - 49 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 132.
4 - 50 Diverse studies, o.a. Moeyes, *Buiten schot* (2014), 275 suggereren dat de anti-Duitse opstelling vanaf het begin van de oorlog 'een kolfje naar de hand van Schröder was', maar Raemaekers schrijft in zijn 'Memoires' dat Schröder aanvankelijk reserves heeft. Een stijging van het aantal abonnees past echter uitstekend in het straatje van Holdert en Schröder. Zie ook het hoofdstuk 'J.C. Schröder (1871-1938) *De luis in de pels*' van Paul Moeyes in Klinkert, *Nederland neutraal* (2014), 327-374.
4 - 51 *De Telegraaf*, 16-9-1902, 1.
4 - 52 Over de Nederlandse dagbladen in de oorlog en met name de verschillende stijlen die zij hanteren, zie Broersma, 'Botsende stijlen', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* (1999), 41-69.
4 - 53 Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 683-684.
4 - 54 Mulder, *Inktspot* (1983), 1, afb. 0 en J.C. Baud aan B. Ort, 3 oktober 191, NL-HaNa, Justitie, 1876-1914, 2.09.05 inv.nr. 6588.
4 - 55 *De Telegraaf*, 28-9-1914.
4 - 56 Proces-Verbaal, 2-10-1914, NL-HaNa, Justitie, 1876-1914, 2.09.05 inv.nr. 6588.
4 - 57 *De Telegraaf*, 8-10-1914; Raemaekers, 'Memoires' I, 81.
4 - 58 'Een bedenkelijke maatregel' in *Algemeen Handelsblad* 2-10-1914; *Nieuwe Soerabaja Courant*, 17-11-1914; *Weekblad voor Indië*, 29-11-1914.
4 - 59 De titel verwijst naar een patriottisch lied dat in de oorlog in Duitsland heel populair is en door anderen wordt opgevat als symbool voor de drang tot allesoverheersing van Duitsland. Het wordt in 1922 het officiële Duitse volkslied.
4 - 60 Raemaekers kent het werk van Steinlen al jaren; ook Albert Hahn heeft een album van hem (Steinlen, *Croquis de temps de guerre 1914-1915-1916*, Parijs 1916) in zijn bezit. De Franse gezant Henri Allizé heeft de prent 'Kreuzland' gekocht.
4 - 61 Alberto d'Oliveira, Brussel 16-12-1934. Onder meer brieven van C.J. Teylingen aan Raemaekers, Haarlem 8-10-1914; C.W.H. Verster aan Raemaekers, Driebergen 9-10-1914; Joh. Peters aan Raemaekers, Amsterdam 9-10-1914 en zijn oude vriend Paulus Stricker aan Raemaekers, Wageningen 15-10-1914.
4 - 62 Dr. A.J. d'Ailly aan Raemaekers, Amsterdam 8-10-1914.
4 - 63 Lizzy Ansingh en [haar tante] Thérèse van Duyl-Schwartze aan Raemaekers, Amsterdam, 22-11-1914. Raemaekers kende beide schilderessen uit kunstenaarsvereniging Sint Lucas.
4 - 64 Louis Bouwmeester aan Raemaekers, 6-12-1914.
4 - 65 J. Besuijen aan Raemaekers, Leeuwarden 14-10-1914; Rud. Jansen aan Raemaekers, Amsterdam 19-1-1915.
4 - 66 J.C. Schröder aan Raemaekers, Wageningen 31-12-1914 en Amsterdam 2-3-1915. F H.J. Holdert aan Raemaekers, Amsterdam 3-11-1915.
4 - 67 Wolf, *Geheim van De Telegraaf* (2009), 153.
4 - 68 Edgar, 'Master', *Bellman* (1915), 208.
4 - 69 J.P. Tetterode aan Raemaekers, Lochem 20-11-1914.
4 - 70 Raemaekers, 'Memoires' I, 20-21.
4 - 71 Edgar, 'Master', *Bellman* (1915), 208.
4 - 72 *De Amsterdammer*, 21-4-1917. Citaat uit Broersma, 'Botsende stijlen', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* (1999).
4 - 73 Raemaekers, 'Memoires'.
4 - 74 H.B. Amsing aan Redactie "de Telegraaf", Tholen 20-9-1914.
4 - 75 Raemaekers, *Wereld-wee* (1914), 8 prenten met onderschriften in Nederlands, Frans en Engels, 'prijs 10 cent'.

4 - 76 Vermoedelijk heeft de Franse gezant Henri Allizé de kosten van de cliché's en het papier betaald. In de eerste maanden van de oorlog financiert hij de uitgave van 'een albumpje [...] met scherpe anti-Duitse platen' van Raemaekers. In zijn memoires vertelt de tekenaar dat het moeilijk was een uitgever te vinden, maar dat hij een maand later een tweede album zonder financiële hulp kan laten verschijnen, zelfs met 'een bescheiden honorarium van de uitgever'. Mevrouw Allizé aan Raemaekers, 's-Gravenhage 26-7-1916. Raemaekers, 'Memoires' I, 59.
4 - 77 Feith, *Oorlog in Prent* (1915), 69-72, 86-87, 89. Journalist en tekenaar Feith heeft grote bewondering voor de kunstenaar en zijn werk. Kort voor de verschijning van zijn boek kondigt hij Raemaekers aan dat hij zo vrij is hem 'tot den opvallendsten oorlogs-teekenaar te promoveeren'. Jan Feith aan Raemaekers, Amsterdam 6-4-1915.
4 - 78 *Algemeen Handelsblad*, 1-10-1914.
4 - 79 Zie over J.M. Goedemans: Cohen, *Anarchist* (1961), 76-78, 124; Wolf, *Geheim van De Telegraaf* (2009), 138-141 en het register op 555.
4 - 80 Voor 1940 werd een land vertegenwoordigd door een gezantschap, geleid door een gezant. Daarna werden deze verheven tot ambassades met een ambassadeur aan het hoofd.
4 - 81 Brief van Snijders aan de Minister van Staat [Cort van der Linden, AdR], 8 mei 1915; Gesprek Franse gezant en Goedemans, 7 mei 1915; 'De "Lusitania" getorpedeerd', *De Telegraaf* 8-5-1915, 1 en Brief van Snijders aan de Minister van Staat, 25 mei 1915 uit NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906). Zie verder Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 133-134 en Wolf, *Geheim van De Telegraaf* (2009), 138-141.
4 - 82 Étienne Giran aan Raemaekers, Amsterdam 15-1-1915.
4 - 83 Marie Berdenis van Berlekom [zie hoofdstuk 5] brengt Raemaekers en Étienne Giran (1871-1944) met elkaar in contact, Marie Berdenis aan Raemaekers, Den Haag 14-1-1915. Een aantal van deze artikelen verschijnt in boekvorm: Giran, *Neutralité* (1915); Giran, *Devant l'histoire* (1918).
4 - 84 Raemaekers, 'Memoires' II, 51. *De Telegraaf* overlegt regelmatig met buitenlanders over medewerking aan de krant. John van der Veer (medewerker van De Telegraaf in Londen) aan Raemaekers, London 13-10-1914 en Pierre Loti (journalist voor *l'Illustration*) aan Raemaekers, Rochefort 19-5-1915.
4 - 85 Van Dieren, *Telegraaf een Engelsche krant?* (1915); Stoks, *Weg met "De Courant"!* (1916); Stoks, *Weg met "De Telegraaf"!* (1916) [aangekondigd op de kaft van *Weg met "De Courant"!*, maar wellicht niet gepubliceerd]; Wessel, *The Telegraaf* (1916). Bart Wessel is tijdens de oorlog (1914-1916) hoofdredacteur van het spotblad *De Ware Jacob*, dat onder zijn leiding van neutraal tot pro-Duits wordt. Stoop, *Niederländische Presse* (1987), 27-28. Zie ook Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 130-131.
4 - 86 Wessel, *The Telegraaf* (1916), 4.
4 - 87 Van Dieren, *Telegraaf een Engelsche Krant?* (1915), 27. Zie over deze brochures ook Tames, *Oorlog voor onze gedachten* (2006), 85.
4 - 88 Er wordt al decennialang gespeculeerd over de financiële belangen van *De Telegraaf* in de Eerste Wereldoorlog. Lees hiervoor N. Polak, 'Geheime historie van *De Telegraaf*', *HP magazine*, (1977), 18-25; Tamis, Pruissische manieren? (1988); De Valk, *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort* (1993) 761; Geudeker, *Onafhankelijkheid en neutraliteit* (2006) en Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 130-131.
4 - 89 *Daily Mail*, Londen 3-10-1914.
4 - 90 Tent. Amsterdam, *Teekeningen Europeeschen oorlog* (1914).
4 - 91 J. Baart de la Faille aan Raemaekers, Amsterdam 28-11-1914.
4 - 92 J. Baart de la Faille aan Raemaekers, Amsterdam 3-12-1914 en Amsterdam 5-12-1914. Tent. Leeuwarden *Oorlogsteekeningen* (1914); Tent. Utrecht, *Oorlogsteekeningen* (1914); tent. Rotterdam *Oorlogsteekeningen* (1915). Voor recensies zie Bijlagen.
4 - 93 Cornelis Veth, 'Oorlogsteekeningen', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 49 (1915), 336.
4 - 94 Raemaekers, *Satirieke Kaart* (1914).
4 - 95 Zie onder meer *Ereignis Karikaturen* (1983), 22-23, 316-317 en Ormeling, 'Een Satirieke Kaart van Europa uit 1914', *Caert Thresoor* 33 (2014) 1, 3-8.

4 - 96 *Algemeen Handelsblad*, 15-12-1914; *Haagsche Courant*, 12-1914; *Groninger Dagblad*, 14-12-1914; *Nieuwe Courant*, 16-12-1914.
4 - 97 Raemaekers, 'Memoires' I, 59. Robbers schrijft eerder, in januari 1906, een positieve recensie over Raemaekers' *Pim, Piet en Puckie*.
4 - 98 Raemaekers, *Het Toppunt der **b**eschaving*. Prijs in 1914 en 1915 *f* 0,75; in 1916 en 1917 *f* 0,85. De zevende serie is aangekondigd als '12 groote afbeeldingen van bizonder mooie teekeningen, op kunstdrukpapier, in een omslag waarop een prent in kleuren. Prijs: 85 cent.' Raemaekers ontving voor de eerste serie *f* 550,- en bij herdruk 10 c. p/s. Later is dit bedrag verlaagd tot 2 c. p/s. Robbers brengt telkens meer advertentiekosten in rekening, terwijl Raemaekers, zeker in Engeland en Frankrijk, de publiciteit grotendeels zelf in handen heeft. Raemaekers aan Herman Robbers, Fernwood 9-6-1916.
4 - 99 Hahn Jr., *Caricatuur* (1935), 41.
4 - 100 Van de eerste serie verschijnen recensies in *NRC*, 13-11-1914; F[rits] L[apidou], *Nieuwe Courant*, 14-11-1914 en *Algemeen Handelsblad*, 14-11-1914.
4 - 101 'Het toppunt der Beschaving!', *De Telegraaf*, 5-2-1915.
4 - 102 Stijn Streuvels, *In oorlogstijd* (1979), 321. Herdruk van boek uit 1915-1916. De publicatie van de dagboeken, tijdens de oorlog in vijf deeltjes uitgebracht, leidt tot een polemiek in diverse dagbladen. Streuvels wordt Duitsgezindheid verweten. Bron: www.streuvels.be (19-3-2013).
4 - 103 Boudier-Bakker, *De klop op de deur* (1930), p. 805. Ook in de roman Westland, *Geboortevloek* (1919), p. 71 en 75, is een situatie beschreven dat een van de hoofdpersonen prenten van Raemaekers bekijkt.
4 - 104 Brief van Snijders aan minister-president Cort van der Linden, 19 november 1914 uit NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906.
4 - 105 Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 133. Zie verder Moeyes, *Buiten schot* (2014), 276-277 en Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 135-138.
4 - 106 ['car [...] ces gravures, répandues depuis des mois à l'étranger, sont cent fois plus nuisibles qu'un seul article de journal hostile à l'Allemagne'.] NL-HaNa, Loudon, John, 2.21.205.37, inv.nr. 10, 'de Duitse Gezant te 's-Gravenhage Von Müller aan Minister van Buitenlandse Zaken Loudon, 21 januari 1915'. Felix von Müller (1857-1918) is grotendeels in Parijs opgegroeid en beheerst de Franse taal.
4 - 107 Zie over Von Müller ook Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 75-83.
4 - 108 ['les dessins que Raemaekers a publiés depuis lors me portent à croire que ma démarche n'aura pas été vaine'.] NL-HaNa, Loudon, John, 2.21.205.37, inv.nr. 10, 'de Minister van Buitenlandse Zaken Loudon aan de Duitse Gezant te 's-Gravenhage Von Müller, 1 maart 1915'.
4 - 109 *De Telegraaf*, 31-3-1915.
4 - 110 J. Loudon aan Raemaekers, Den Haag 19-3-1915.
4 - 111 Raemaekers, 'Memoires' I, 36-45. Zie verder ook Moeyes, *Buiten schot* (2014), 240.
4 - 112 'De Gezant [te Berlijn] (w.g.) Gevers aan Den Heere Minister van Buitenlandsche Zaken', 21 april 1915, NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906. Dit betreft een bezoek van graaf Friedrich von Pourtalès, die van 1899-1902 Duits gezant in Den Haag was. Hij spreekt hier ook uit naam van Gottlieb von Jagow, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken.
4 - 113 Richard von Kühlmann (1873-1948) is diplomaat, o.a. van 1908-1914 in Londen en actief betrokken bij de Duitse propaganda aan het Oostfront. *Encyclopaedia Britannica* (1922).
4 - 114 Berlijn, PA AA R 8316. KDK, Rienäcker aan Rk Von Bethmann Hollweg in Berlin, Amsterdam, 12-3-1915. Citaat uit Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 82. Zie over Kühlmann ook ibid. 83-96.
4 - 115 Brief van Snijders aan de Minister van Staat, 25 mei 1915 uit NL-HaNa, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906. In de provincie Zeeland, waar in augustus 1914 wel de staat van beleg is afgekondigd, verbiedt de Territoriale Bevelhebber met instemming van Snijders in mei 'de uitstalling en verkoop [...] van de plaatwerken "Het Toppunt der Beschaving" [...] en van de prentbriefkaarten "Dessins d'un Neutre"' (zie hoofdstuk 5). De Territoriale Bevelhebber aan den Heer Commandant van het Veldleger, 6 mei 1915; idem 12 mei 1915; Generaal Snijders aan Territorialen Bevelhebber in Zeeland, 11 mei 1915, in NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 184.

4 - 116 ['Holland neutral zu erhalten, und alle maßgebenden holländischen Stellen, von der Königin abwärts, waren von dem gleichen Wunsche beseelt.'] Citaat uit memoires van Von Kühlmann, overgenomen uit Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 84.
4 - 117 C. Smit, *Buitenlandse Politiek* (1962): 'De Duitse Gezant te 's-Gravenhage Von Kühlmann aan de Chef van het Kabinet van de Minister van Buitenlandse Zaken Doude van Troostwijk, 7 augustus 1915', 407.
4 - 118 Vanneste, 'Het eerste IJzeren Gordijn?', *Tijdschrift van Dexia* (2000), 39-82.
4 - 119 Mulder, *Inktspot* (1983), 21.
4 - 120 Mulder, 'Politieke Spotprent' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (1977), 178.
4 - 121 C. Veth, 'Oorlogsprentkunst', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 51 (1916), 84.
4 - 122 Van Weringh, *Albert Hahn* (1983), 179-183. Zie ook Hilkhuijsen, 'De tekenpen als wapen van neutraal Nederland' in *Armamentaria* 39 (2004), 76-106.
4 - 123 R.W.P. de Vries Jr., 'Boekbespreking', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 53 (1917), 241.
4 - 124 Zie verder Wolf, *Geheim van De Telegraaf* (2009), 150-152 en Tames, *Oorlog voor onze gedachten* (2006), 83.
4 - 125 [A. Monet], 'Een zwerftocht langs de grens', deel I-IV, *De Telegraaf*, 5-10-1915, 6-10-1915 (ochtendblad), 6-10-1915 (avondblad) en 8-10-1915. Het schetsboek van Raemaekers wordt in beslag genomen, maar kort daarna thuisgestuurd.
4 - 126 *The Great War*, 'with an Appreciation by H. Perry Robinson' (1916), xxii. Zie over het bezoek aan Vaals ook 'Journalistieke spionage', *De Toekomst* 1, 16-10-1915, 606, waarin de groep van spionage beschuldigd is. Zij zouden briefkaarten naar *De Telegraaf* hebben gestuurd met informatie over de spoorlijn naar Aken. Raemaekers reageert op deze aantijging met een ingezonden brief in *De Telegraaf*, 23-10-1915.
4 - 127 ['Er hat vor einiger Zeit natürlich durch den Telegraaf und das Echo Belge die Ente in die Welt gesetzt, dasz der deutsche Kaiser auf seinen Kopf einen Preis von 25,000 Mark gesetzt habe!']
4 - 128 Artikel van de hand van Werner von der Schulenburg, overgenomen in *De Telegraaf*, 28-12-1915. Het bedrag en de munteenheid van de prijs die op Raemaekers' hoofd staat wisselt nogal eens.
4 - 129 Recent is deze anekdote nog genoemd in de uitnodiging voor een tentoonstelling in Wageningen met de titel 'Louis Raemaekers, een cartoonist van wereldfaam' (2012-2013) en in een artikel van de Duitse historicus Bernd Lindenthal, 'Wir Barbaren', in *Mitteilungen* (2013), 202. Geen van beide teksten noemt een Duitse bron.
4 - 130 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 181.
4 - 131 J.C. Schröder, *De Telegraaf*, 16-6-1915, 8.
4 - 132 Moeyes, *Buiten schot* (2014), 278. De Berlijnse *Tägliche Rundschau* maakt op 30 juni al melding van het artikel van Schröder in 'Die Sudeleien eines "Neutralen"'.
4 - 133 *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort*, (1993), 763: 8 december 1915.
4 - 134 Dagen achtereen staan in *De Telegraaf* pagina's vol protesten, onder andere geschreven door Alphons Diepenbrock, *De Telegraaf*, 8-12-1915. Diepenbrock, *Geschriften* (1950), 296, 411. Raemaekers maakt een aantal tekeningen over deze zaak (10-12-1915, 14-12-1915 en 20-12-1915), waarin Schröder met 'Vrijheid', 'Recht' en 'Onafhankelijkheid' aan zijn kant vecht tegen perscensuur en onrechtvaardigheid.
4 - 135 De zaak-Schröder heeft een lange nasleep. Het OM gaat in cassatie bij de Hoge Raad, die de zaak naar het Hof in Den Haag verwijst. In maart 1917 is hij daar tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld. Vervolgens gaat het OM opnieuw in cassatie, waarop de Hoge Raad de zaak naar het Hof van Den Bosch verwijst. Daar spreekt men de beklaagde uiteindelijk op 15 oktober 1917 definitief vrij. Deze zaak is uitvoerig besproken, onder meer in C. Smit, *Buitenlandse politiek* (1962), vol. 116, 90; Moeyes, *Buiten schot* (2014), 278-281; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland* (2004), 134-137; Wolf, *Geheim van De Telegraaf* (2009), 141-149 en Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 269-272.
4 - 136 Raemaekers aan Harry Perry Robinson, [Brussel] 5-10-1926.
4 - 137 *Ik beschuldig! (J'accuse!)* (1915). De titel is uiteraard ontleend aan de open brief aan de Franse president waarmee Émile Zola in 1898 de Dreyfusaffaire aan de kaak stelt. F.W. van Eeden, 'Eindelijk

één!', *De Amsterdammer* 23-5-1915. Zie (ook over de identiteit van de schrijver van *J'accuse*) Tames, *Oorlog voor onze gedachten* (2006), 84-86.
4 - 138 Frederik van Eeden, *Dagboek* (1972), 1436, 1454 en 1479.
4 - 139 Frederik van Eeden, *Dagboek* (1972), 1466-1467. F. van Eeden aan Raemaekers, Bussum 26-10-1915 en F.v.E. aan Raemaekers, Bussum 4-11-1915. *De Groene* is in 1877 opgericht onder de naam *De Amsterdammer*. Vanwege de groene inkt werd het blad al gauw *De Groene* genoemd. In 1925 werd dit de officiële naam. www.groene.nl/pagina/historie.
4 - 140 ['Werbearbeit für den deutschen Gedanken']. Berlijn, PA AA R 122694, Adolf Teutenberg aan Auswärtiges Amt in Berlijn, Weimar 13-01-1916. Citaat uit Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 141.
4 - 141 Zie hiervoor hoofdstuk 8.
4 - 142 Recensies verschijnen onder andere in *Algemeen Handelsblad*, 22-1-1915; *NRC*, 23-1-1915; *NRC*, 23-3-1915; *Algemeen* Handelsblad, 25-3-1915; *Nieuws van den Dag*, 3-4-1915 en 14-4-1915; in *NRC*, 3-8-1915; *Algemeen Handelsblad*, 5-8-1915 en *Leeuwarder Courant*, 6-8-1915; in *Algemeen Handelsblad*, 29-10-1915 en *Leeuwarder Courant*, 8-11-1915. Zie ook Edgar, 'Master', *Bellman* (1915), 205-208.
4 - 143 Netscher, 'Karakterschets', *Hollandsche Revue* (1915), 672.
4 - 144 Voor een lijst van tentoonstellingen en recensies, zie Bijlagen.
4 - 145 Tent. Den Haag, *Teekeningen* (1915). Schilder Albert Roelofs verzoekt Raemaekers om aan de tentoonstelling deel te nemen. Roelofs aan Raemaekers, 's-Gravenhage 9-8-1915.
4 - 146 Tent. cat. Amsterdam, *Oorlogsprentkunst* (1915).
4 - 147 ['mooie en angstaanjagende schoonheid'.] Forain aan Raemaekers, Parijs 5-4-1915.
4 - 148 *Nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië*, 21-6-1919.

5 BEKENDHEID IN HET BUITENLAND (1915-1916)

5 - 1 Northcliffe aan Raemaekers, 10-7-1916.
5 - 2 Marie Berdenis van Berlekom aan Raemaekers, Den Haag 25-9-1914. Hierin citeert zij uit een brief van Prins Albert de Ligne (Belgische gezant in Den Haag), aan haar gericht.
5 - 3 Moeyes, *Buiten schot* (2014), 87-91.
5 - 4 J. Kesteloot aan Raemaekers, Gent 8-12-1914.
5 - 5 ['Parfois, un dessin de Louis Raemaekers nous tombait sous la main, que nous déplions en cachette, et dont l'esprit vengeur nous émouvait'.] Tent. cat. *Dessinateurs Hollandais* (1919), vi.
5 - 6 ['On avait réussi à faire entrer en Belgique un exemplaire des admirables dessins de M. Louis Raemaekers: *De Toppunt der Beschaving*. Il passait rapidement d'une maison à l'autre jusqu'au jour où il fut découvert par les Allemands lors d'une visite domiciliaire. Inutile de dire qu'il fut aussitôt retiré de la circulation. Toutefois, l'un des premiers possesseurs de la collection avait eu soin de photographier toutes les planches, et bientôt l'exemplaire unique fut remplacé par une foule de copies.'] Massart, *La presse clandestine* (1917), 7.
5 - 7 Berdenis is voorzitter van het Centraal Comité Nederlandsche Ambulance in België. Marie Berdenis aan Raemaekers, 's-Gravenhage 20-9-1914.
5 - 8 ['pour faire disparaître le malentendu qui semble régner entre nos deux pays, et qui est l'œuvre des Allemands'.] Citaat brief De Ligne; Marie Berdenis aan Raemaekers, 25-9-1914.
5 - 9 *La Cravache,* Brussel; *Patrie!,* Antwerpen en *De Vrije Stem*, Antwerpen.
5 - 10 ['Die Zeichnung rührt her von dem Deutschenfeinde Ramaekers [sic], der [...] seit vielen Jahren die Abneigung gegen Deutschland schürt.'] *Kölnische Volkszeitung*, 17-9-1914.
5 - 11 ['Das Volk ist eben vergiftet worden. Nicht wenig haben dann auch die einseitigen, satirischen Bilder im Blatte Telegraaf von der Hand des schon erwähnten Zeichners Louis Raemaekers dazu beigetragen.'] *Kölnische Volkszeitung*, 7-10-1914.
5 - 12 ['Hiermit geschieht es zur ersten Mahl, das ein holländisches Blatt seine Deutschfeindlichkeit so weit treibt, dass es fordert, das Land solle seine Neutralität aufgeben. Es muss gesagt werden, dass der 'Telegraaf' mit dieser aggressiven Politik [...] vollständig allein in Holland dasteht.'] *Frankfurter Zeitung*, 18-11-1914.
5 - 13 ['Ist aber wirklich in dem Deutschen zu Rheims Ihre Meinung ausgedrückt, so habe ich nichts mehr zu sagen.'] A.M. (Adolf Mayer) aan Raemaekers, Heidelberg 23-11-1914. Vlak, *Adolf Mayer* (2007), 83. Mayer refereert hier aan de prent *Als de steenen spreken!* (*De Telegraaf* 23-9-1914).
5 - 14 ['De zon beschijnt geen grotere ploert dan u, gij zwijn, gij oude schoft'] Neiff aan Ramaekers [sic], Berlijn 4-4-1916. De naam is slecht leesbaar, zou ook Muff kunnen zijn, waar het Nederlandse scheldwoord 'mof' waarschijnlijk van is afgeleid.
5 - 15 Mathilde de la Chapelle aan Raemaekers, Parijs 26-2-1916; zij schrijft over de periode eind 1914-begin 1915.
5 - 16 John Grand-Carteret (1850-1927) heeft enkele boeken over politieke tekeningen en karikaturen uitgegeven, waaronder *Moeurs et Caricature* (1885 en 1888). In de oorlogsjaren publiceert hij *L'Europe Anti-Prussienne* en verschillende uitgaven in de serie 'Caricatures et images de guerre' (1916).
5 - 17 'Ce que pensent les neutres: Images Hollandaises' in *L'Europe Anti-Prussienne* 2, januari 1915 en J.G.-C, 'Honneur aux artistes étrangers défenseurs de la civilisation: le Hollandais Raemaekers (…)' in *L'Europe Anti-Prussienne*, [april/mei] 1915. Grand-Carteret schrijft op 1 december een briefkaart aan *De Telegraaf* met het verzoek reclame voor zijn blad te maken met de vermelding dat het te koop ligt bij de boekhandel op het Spui. Grand-Carteret aan Journal De Telegraaf, Parijs 1-12-1914.
5 - 18 In september 1914 zendt Berdenis het net uitgekomen album *Wereld-wee* naar een van haar contacten in Parijs. Marie Berdenis aan Raemaekers, Den Haag 29-9-1914.
5 - 19 Marie Berdenis aan Raemaekers, Den Haag 8-11-1914.
5 - 20 Raemaekers, *Dessins d'un Neutre* (1915). Marie Berdenis aan Raemaekers, Den Haag 16-1-1915. ['Verkocht ten bate van het Franse Rode Kruis'.]
5 - 21 'Opgave van meegeluisterde telefoongesprekken' tussen de 'Fransche Gezant met Franschen Consul te Amsterdam van 27 april 1915 om 12 uur en verschillende gesprekken op voorgaande dagen van den heer GIRAN met den Franschen Gezant en den Consul met Raaymaeckers'. [Kapitalen en onderlijning uit het origineel.] NL-HaNa 2.02.05.02 Ministerraad inv. nr. 906.

5 - 22 ['Il a déjà eu son succès; la foule est pour nous; mais il faut pourtant régler cette affaire embêtante; apaisez-le'.]
5 - 23 ['verkocht ten bate van oorlogswezen'; 'verkocht ten bate van Franse gewonden'.]
5 - 24 B.W. van de Kamer aan de 'Redactie van "De Telegraaf"', Nice 14-12-1914 en B.W. van de Kamer aan Raemaekers, Nice 8-1-1915.
5 - 25 ['Le dessinateur hollandais Louis Raemaekers aura été, rien qu'avec son crayon, un des plus remarquables et profonds annalistes de cette guerre […]. Son nom, qui est celui d'un grand artiste, mérite de devenir populaire en France'.] *Revue Hebdomadaire* 22-1-1915, z.p.
5 - 26 Marie Berdenis aan Raemaekers, Den Haag 29-9-1914, 8-11-1914, 16-1-1915 en 30-1-1915. Deze uitgave verschijnt onder de titel *Drawings of a Neutral*, 'Sold for the benefit of the French a. British wounded' (1915).
5 - 27 ['Vos premiers dessins me sont parvenus alors que je me battais sur l'Iser et jamais je n'oublierai le réconfort qu'ils nous ont apporté!'] Charles Touzot aan Raemaekers, 29-10-1925. Touzot is na de oorlog jarenlang de organisator van de Foire de Lyon (zie p. 134).
5 - 28 John Louis Furnée schrijft Raemaekers in oktober dat de tekenaar ook in het binnenland van Amerika bekend is, J.L. Furnée aan Raemaekers, Den Haag 13-10-1915. In enkele landen stelt zich iemand beschikbaar om de plaatselijke verspreiding te organiseren. Ernst Trösch uit Bern schrijft Raemaekers op 19-4-1915 dat hij dit in Zwitserland op zich wil nemen en onder andere een bespreking in *Der Weltkrieg und Die Schweiz* op het programma heeft staan.
5 - 29 Raemaekers aan Alberto d'Oliveira, 23-12-1934.
5 - 30 In Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Correspondence, zijn negentien brieven van Berdenis, geschreven tussen september 1914 en juni 1915 bewaard gebleven. De brieven van Raemaekers aan Berdenis zijn opgenomen in Archief Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom, inv. 34, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.
5 - 31 Berdenis van Berlekom aan Raemaekers, Den Haag 25-9-1914 en Raemaekers, 'Memoires'. ['C'est seulement Melle Berdenis ... etc. que je voulais rappeler à l'ordre. Je l'ai fait.'] Étienne Giran aan Raemaekers, Nîmes 10-8-1915.
5 - 32 Dit bericht van Reuter is onder meer overgenomen in 'Graveyards to the sea', *Pall Mall*, 18-11-1914. De internationale nieuwsdienst (tegenwoordig Thomson Reuters, New York) was tijdens de Eerste Wereldoorlog in Londen gevestigd onder de naam Reuter Agency.
5 - 33 C.E. Tripp, 'special correspondent of the Daily Chronicle in Holland' aan Raemaekers, Amsterdam 6-3-1915. Tripp stelt een conditie, namelijk dat Raemaekers een andere tekening levert, als zijn inzending ongeschikt zou zijn voor publicatie in Engeland.
5 - 34 Lord Northcliffe (Alfred Ch.W. Harmsworth) is eigenaar van enkele grote Engelse dag- en weekbladen, waaronder behalve de *Daily Mail* ook *The Times*, de *Daily Mirror*, de *Evening News*, de *Daily Dispatch* en tachtig kleinere provinciale bladen. Angell, *Public Mind* (1926), 148-171; Fyfe, *Northcliffe* (1930); Hemels 'Reacties in Kranten', *Handelingen* (1975), 37.
5 - 35 'Memorandum of Agreement' ondertekend door Andrew Caird, 'Director of the Associated Newspapers Limited', 10-12-1915.
5 - 36 Prent in particulier bezit.
5 - 37 J. Baart de la Faille aan Raemaekers, Amsterdam 28-11-1914.
5 - 38 Londen, Fine Art Society, *War Cartoons by Louis Raemaekers*, december 1915-januari 1916 (cat.). De catalogus, met een inleiding van A. Clutton-Brock, telt 153 nummers en 7 afbeeldingen.
5 - 39 Marcus B. Huish, voorzitter van de Fine Art Society [ingezonden brief] in de *Westminster Gazette*, 14-12-1915.
5 - 40 H. Perry Robinson, 'An appreciation' in Raemaekers, *Great War* (1916), xxvii.
5 - 41 H. Perry Robinson, 'An appreciation' in Raemaekers, *Great War, Victory Volume* (1919), xix.
5 - 42 Raemaekers, 'Memoires' I, 95.
5 - 43 Arthur Baumann [ingezonden brief], *Westminster Gazette*, 4-12-1915.
5 - 44 'The Cartoonist of the War. A Dutchman's genius. Biting Satires.' *The Times*, 18-11-1915.
5 - 45 Herbert H. Asquith is premier van het Verenigd Koninkrijk van 1908-1916. Raemaekers, 'Memoires' I, 96. Ter herinnering aan de lunch met de Engelse pers verschijnt een verzameling van zes tekeningen in *Souvenir Luncheon* (1915).
5 - 46 *The Evening Post*, Volume XCI, Issue 36, Wellington (NZ) 12-02-1916, 16.

5 - 47 Raemaekers wordt in januari 1916 'honorary member' van de Royal Society of Miniature Painters; de Royal Society of Literature of the United Kingdom kiest hem in oktober tot Foreign Honorary Fellow. Edith M. Hinchley aan Raemaekers, London 24-1-1916 en Royal Society of Literature of the United Kingdom aan Raemaekers, London 23-10-1916. Hij wordt benoemd tot erelid van de Art Workers' Guild en de Arts Club.
5 - 48 'Some War Impressions of an American Woman', *The Outlook*, 15-3-1916, 635.
5 - 49 Alan Cumyn, *The Sojourn* (2003), 131-133. Met dank aan Freddy Rottey, die mij deze informatie toestuurde.
5 - 50 Pepys, *Diary of the Great Warr* (1916), 301. Dit dagboek schrijft Robert Massie Freeman onder pseudoniem Samuel Pepys Junior in de stijl van de bekende Britse dagboekschrijver Samual Pepys (1633-1703), die ooggetuigenissen van belangrijke gebeurtenissen afwisselt met persoonlijke ontboezemingen en observaties uit het dagelijks leven.
5 - 51 *The Times*, 2-12-1915 en 9-12-1915.
5 - 52 Marcus Huish aan Raemaekers, 16-12-1915.
5 - 53 Londen, IWM, Raemaekers, 282/6, Fine Art Society aan Alfred Yockney, 15-10-1918. Malvern, 'War as it is'. *Art History Magazine* (1986), 491 en n. 20.
5 - 54 Fine Art Society Ltd. [Huish] aan Raemaekers, Londen 16-12-1915 en 31-1-1916.
5 - 55 Reproducties zijn inderdaad te koop: 'Artist's Proofs, limited to 300 copies, £1 1s. each. Prints, 5s. each'. Tent. cat. London, *Reproductions* (1916), 2-3.
5 - 56 Asquith, *Diaries 1915-1918* (1968), 112.
5 - 57 Kew, TNA, CO 323/689. Informatie uit Mantelola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 354.
5 - 58 Raemaekers, 'Memoires'.
5 - 59 Over voorwaarden en financiële afspraken betreffende de tentoonstelling van reproducties, lopende van 1 februari tot 29 april 1916, zie Fine Art Society [Huish] aan Raemaekers, London 1-4-1916.
5 - 60 R. de Marees van Swinderen (Netherland Legation) aan Raemaekers, London 25-4-1916. Deze voorzichtige houding is het directe gevolg van het incident betreffende de tekening 'Beter een levende Duitscher dan een doode Hollander??' dat zich een maand eerder in Nederland afspeelt.
5 - 61 Raemaekers, *Great War* (1916). Recensies in *The* Times, 15-6-1916 en 22-6-1916, *The Manchester Guardian*, 7-8-1916; *Daily Chronicle*, 12-8-1916. Raemaekers, *Great War in 1916* (1917); Raemaekers, *Great War, Victory Volume* (1919).
5 - 62 Er zijn onder meer tentoonstellingen in Oxford, York, Liverpool, Edinburgh, Birmingham en Dublin. Zie verder Bijlagen.
5 - 63 Raemaekers gaat in december 1915 naar Nederland terug om te pleiten voor vrijlating van de hoofdredacteur van *De Telegraaf*, Kick Schröder. Zie hoofdstuk 4.
5 - 64 De Franse orde van het Legioen van Eer is de hoogste Franse onderscheiding en wordt uitgereikt voor *mérites éminents* (buitengewone verdiensten).
5 - 65 Zie de uitnodiging voor de manifestatie van Forain aan 'Messieurs et chers Camarades', s.d. in Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Correspondence. In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag is een verzameling brieven (55), gericht aan Grand-Carteret, als reactie op deze uitnodiging, onder meer van kunstenaars (Auguste Rodin, Léon Bonnat); schrijvers (Anatole France); politici (Louis Barthou, Paul Deschanel); hooggeplaatste militairen (le Général de Lacroix) en andere vooraanstaande Fransen (Directeur Musées Nationaux, Paris). Den Haag, KB, KW 121 A 5.
5 - 66 Perry Robinson nodigt Kipling uit om de manifestatie bij te wonen van 'the Allies' greatest neutral friend'. H. Perry Robinson aan Rudyard Kipling, 19-1-1916. De Nederlandse kranten doen uitgebreid verslag van Raemaekers' huldiging in Parijs, o.a. *De Telegraaf,* 8-2-1916, 9-2-1916, 10-2-1916, 16-2-1916, 17-2-1916, 23-2-1916; *Het Vaderland,* 8-3-1916. Op de website www.gaumontpathearchives.com zijn unieke filmbeelden te zien die in deze periode in Parijs zijn gemaakt: een filmpje waar Raemaekers het Palais du Trocadéro verlaat en een waar hij op het balkon van zijn hotel staat en achter zijn schildersezel aan het werk is.
5 - 67 'Raemaekers onder beeldhouwershanden' in *De Telegraaf,* 16-2-1916.
5 - 68 Raemaekers, 'Memoires', 24-25.

5 - 69 ['le dessinateur Hollandais qui mène une si vigoureuse campagne en faveur de la France. C'est un homme jeune, blond, roux, figure colorée, de culture très française'.] Citaat uit Poincaré, 'Verdun 1916' in *Souvenirs* VIII (1931) 63, gedateerd 'vendredi 11 février 1916' waar hij schrijft over 'Roemaekers'.
5 - 70 Raemaekers, 'Memoires' I, 111-112.
5 - 71 *Het Vaderland,* geciteerd uit *Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 11-5-1916.
5 - 72 Componist is John Strelitskie; 'De marsch is geïnstrumenteerd door den kapelmeester van Carré: Eug. Beeckman', *De Telegraaf*, 27-9-1916.
5 - 73 De tekeningen van een twintigtal Franse collega's zijn bewaard in Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Box 44.
5 - 74 ['u bent mijn leermeester!'; 'dan bent u mijn grootste overwinning'.] Raemaekers, 'Memoires' I, 110.
5 - 75 Het ontwerp voor dit bronzen beeld van Émile-Antoine Bourdelle (1861-1929) dateert uit 1893. Er zijn acht ongenummerde exemplaren en twee artists-proofs gegoten. Rodin moet helaas afzeggen: 'il se trouvait un peu fatigué ce jour là'. A. Rodin aan Louis Raemaekers, Meudon 8-2-1916.
5 - 76 'Louis Raemaekers te Parijs', *De Telegraaf*, 17-2-1916; 'Louis Raemaekers in Parijs', *Alexander Cohen* (1981), 183-184.
5 - 77 Deze en andere gegevens over de manifestatie in Parijs uit Raemaekers, 'Memoires' I, 99-113.
5 - 78 Dit is dezelfde collectie die in december 1915 bij de Fine Art Society in Londen is geëxposeerd.
5 - 79 'Raemaekers onder beeldhouwershanden' in *De Telegraaf*, 16-2-1916. Het gesprek met Raemaekers vindt plaats in het atelier van beeldhouwer Pierre-Luc Feitu (1868-1936) die een borstbeeld van hem maakt. De verblijfplaats van dit beeld is de auteur niet bekend.
5 - 80 Maurice Maeterlinck (1862-1949) ontving in 1911 de Nobelprijs voor Literatuur.
5 - 81 Adrienne Allizé aan Raemaekers, Den Haag 29-7-1916.
5 - 82 Kew, TNA, FO 395/131, Rapport sur les Expositions et Conférences faites par Monsieur Willy Rogers.
5 - 83 De la Sizeranne, 'Caricature II', *Revue des deux Mondes* (1916), 818-825.
5 - 84 *Baïonnette, Numéro spécial entièrement consacré à Raemaekers* (1916). De inleiding 'un grand artiste qui n'est point neutre: Louis Raemaekers, l'homme et l'oeuvre' is geschreven door J. Grand-Carteret, er zijn 34 tekeningen opgenomen. 'Kultur Allemande', *Revue Hebdomadaire* (1916).
5 - 85 ['Alle Fransen kennen Louis Raemaekers.'] *Le* Figaro, 27-11-1916.
5 - 86 Hans Sachs, Verein der Plakatfreunde aan Raemaekers, Charlottenburg, 3-3-1916 en 7-4-1916. In de tweede brief meldt Sachs dat hij Raemaekers zijn lidmaatschapsgelden van dat jaar retourneert. De affiches die Hans Sachs (1881-1974) inmiddels van Raemaekers heeft verzameld, blijven in zijn bezit. Zij worden in 2013 door zijn zoon Peter Sachs geveild; enkele hiervan zijn door het Nederlandse ReclameArsenaal aangekocht.
5 - 87 *De Tijd*, 19-2-1916.
5 - 88 Louis Raemaekers, 'Anti-Nederlandsch??!!', *De Telegraaf,* 2-5-1916.
5 - 89 Joop Walenkamp vermeldt in zijn artikel 'Historie', *Leids Jaarboekje* (1980),150, dat Raemaekers voor hij zich in Engeland vestigt eerst naar België uitwijkt. Dit is niet het geval; Raemaekers heeft tijdens de oorlog geen voet op Belgische bodem gezet.
5 - 90 ['Ma femme et mes enfants sont ici, et je suis heureux de les revoir et de vivre avec eux ces quelques jours de vacance.'] Raemaekers [aan Étienne Giran], Fernwood 28-2-1916. In potlood schrijft Raemaekers op de brief 'niet bezorgd'.
5 - 91 ['les gens qui fréquentaient notre maison s'étaient peu à peu retirés de ce foux-furieux de bochophobe que j'étais'.] Raemaekers [aan Étienne Giran], Fernwood 19-7-1916.
5 - 92 *De Tijd*, 10-4-1916. Raemaekers krijgt op zijn lidmaatschap van de bond veel kritiek van de Duitsgezinde pers. *Het Vaderland*, 12-4-1916.
5 - 93 Louis Macon (Président Ligue des Pays Neutres) aan Raemaekers, Paris 11-3-1916.
5 - 94 Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010), 337-338.
5 - 95 *Onze Zelfstandigheid, Orgaan van den Bond van Neutrale landen*, jrg. 1, 15-2-1916, no. 1.

5 - 96 *Nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, 21-4-1917.

5 - 97 ['Mon travail était alors organisé sur des principes mondiaux. Dès qu'un dessin était fini, j'en faisais un à deux par jour, une bonne reproduction était faite, et un grand nombre d'épreuves tirées, lesquelles, immédiatement étaient expédiés de Londres aux quatre coins du monde. Ainsi ils pouvaient paraitre au maximum de vitesse en Australie, en Chine en Amérique, partout. J'étais donc obligé de me fixer à Londres [...] J'y devenais comme une fabrique dont j'étais le Directeur et le seul ouvrier.'] Raemaekers aan Alberto d'Oliveira, [Brussel] 23-12-1934. Raemaekers, 'Memoires' I, 98.
5 - 98 Raemaekers, 'Memoires' I, 99.
5 - 99 J.F. Niermeyer aan Raemaekers, Utrecht 9-2-1918.
5 - 100 De *Weekly Dispatch* bijvoorbeeld, publiceert op 9-4-1916 een artikel met de kop: '"Why I mean to join the Dutch Army". Raemaekers, Europe's greatest cartoonist is convinced the Huns will invade Holland'.
5 - 101 *Het Vaderland,* 12-4-1916.
5 - 102 Koomen, 'Oorlogswaardering', *De Kunst* 8, 8-7-1916.
5 - 103 Buschmann, 'War Cartoons', *Onze Kunst* (1916), 57.
5 - 104 Buschmann, 'War Cartoons', *Onze Kunst* (1917), 147.
5 - 105 Mesnil, 'Raemaekers' teekeningen', *Onze Kunst* (1917), 99. Jacques Mesnil woont vanaf 1906 in Frankrijk.
5 - 106 Raemaekers aan F.H.J. Holdert, 14-5-1917.
5 - 107 ['Je refuse nettement les invitations de beaucoup de clubs, de beaucoup de dames du bon monde qui désirent m'avoir à leur thés ou leur diners pour me montrer a leur hôtes! Merci! J'ai assez de ridicule pour n'avoir pas à endorser [sic] encore celui là.'] Raemaekers aan Étienne Giran, Fernwood 19-7-1916.
5 - 108 Haste, *Home fires* (1977), 27-28.
5 - 109 Haste, *Home fires* (1977), 28; Darracott and Loftus, *First World War Posters* (1981), 49.
5 - 110 Een uitgebreide analyse over de controverse rond deze tekening is opgetekend in De Ranitz, 'Levende Duitscher', *Oog in 't Zeil* (1986).
5 - 111 Raemaekers aan Henri Mayer (Martinus Nijhoff), 1-2-1929.
5 - 112 J.H. Cohen Stuart, *NRC,* 7-3-1916; Cohen Stuart aan Raemaekers, Delft 8-3-1916. Cohen Stuart schrijft Raemaekers in 1915, op briefpapier van het secretariaat van het 'Propaganda-Comité voor Algemeenen Oefenplicht' en complimenteert hem met die vier propagandaprenten die hij voor het Comité maakt en die 'prachtig inslaan' en 'overal verspreid' zijn. Cohen Stuart aan Raemaekers, Vogelenzang 27-7-1915.
5 - 113 Baron Oscar von der Lancken-Wakenitz is van 1915-1918 hoofd van de Politische Abteilung (PA) van het Duitse gouvernement-generaal in bezet België. Een van de activiteiten van de PA behelst het bewerken van de publieke opinie via de pers.
5 - 114 C.K. Elout aan Raemaekers, Wassenaar 15-3-1916.
5 - 115 Louis Raemaekers, 'Anti-Nederlandsch??!!', *De Telegraaf,* 2-5-1916.
5 - 116 Loudon aan Raemaekers, 's Hage, 31-7-1916.
5 - 117 Raemaekers aan Jos Beyaert (Erkentelijkheidsmuseum, Brugge), Brussel 29-6-1936.
5 - 118 *Haagsche Courant*, 1916.
5 - 119 Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht aan Raemaekers, 4-12-1914 en Adri Bleuland van Oordt aan Raemaekers, 17-12-1914. *Een vereeniging van ernstige kunstenaars* (1989), 43.
5 - 120 Drogheda aan Raemaekers, 11-12-1916.
5 - 121 Zie bijvoorbeeld *Daily Mail* (Franse editie), 6-7-1917 en 7-7-1917 en Alice Loother aan Raemaekers, 16-11-1916. Op verzoek van Sackville-West maakt Raemaekers in 1920 het ontwerp voor de cover van een boek met de werktitel *Rebellion.* Hij tekent een 'single figure of a young man, standing holding a revolver, and with his head bandaged'. Sackville-West schrijft *Rebellion* tussen mei 1918 en november 1919; op 2 maart 1920 verandert zij de titel in *Challenge*. Op 24 maart dankt zij Raemaekers voor het ontwerp, maar zij voegt er aan toe dat de publicatie is uitgesteld tot de volgende lente. Het boek verschijnt uiteindelijk in 1923 in de Verenigde Staten en pas in 1976 in Groot-Brittannië. Het ontwerp van Raemaekers is nooit in druk verschenen. Sackville-West aan Raemaekers, Sevenoaks 29-1[-1920] en Sackville-West aan Raemaekers, [San Remo (I)] 24-3[-1920].

5 - 122 Belgian Orphan Fund aan Raemaekers, London 27-1-1917; Raemaekers aan Margaret Chute, 12-5-1917. Zie over de hulporganisaties ook: Cahalan, *Belgian Refugee Relief* (1982) en Wilson, *Faces of War* (1986), 158-159, 774-776.
5 - 123 *De Telegraaf,* 27-4-1916.
5 - 124 *The Gleaner*, Kingston (Jamaica), 29-7-1916. Dit is waarschijnlijk Lord Marmaduke Furness (1883-1940), een scheepsmagnaat, geweest.
5 - 125 Dowsing, *War Cartoon Sonnets* (1917/1918), I, 1.

6 - 1 Sorokin, *Man and Society in Calamity* (1942), 255.
6 - 2 Informatie over de Britse propaganda in de Eerste Wereldoorlog is afkomstig uit Squires, *British Propaganda* (1935); Albig, *Public Opinion* (1956); Haste, *Home Fires* (1977); Sanders, *British Propaganda* (1982); Harries, *War Artists* (1983); Gary S. Messinger, *British propaganda* (1992), verteld aan de hand van biografische notities over de hoofdrolspelers; Taylor, *Munitions of the Mind* (2003) en Kew, TNA INF 4/4a, *British Propaganda during the War 1914-1918*.
6 - 3 Een compact overzicht van de Britse propagandadiensten is te vinden in Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 302-317.
6 - 4 Informatie over de geschiedenis van Wellington House en Masterman is te vinden in Nicholson, 'Wartime Propaganda', *Cornhill Magazine* (1931), 38; Squires, *British Propaganda* (1935), 30-61; Haste, *Home Fires* (1977), 37-38; Harries, *War Artists* (1983), 7-8; Wilson, *Faces of War* (1986), 731-747; Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 12-36; Malvern, *Modern Art, Britain and the Great War* (2004), 17-35 en het hoofdstuk over Charles Masterman (1873-1927) in Messinger, *British Propaganda* (1992), 24-53.
6 - 5 Het totale aantal jaarlijks verschenen exemplaren is geschat tussen de tien en twintig miljoen. Harries, *War Artists*, (1983), 6
6 - 6 Arnold Bennett in Harries, *War Artists*, (1983), 7. Bennett was Director of Propaganda for France bij het Ministry of Information.
6 - 7 Brief van Raemaekers aan Alberto d'Oliveira ('Ministre de Portugal'), 16-12-1934. Nicholson, 'Wartime Propaganda', *Cornhill Magazine* (1931), 598; Harries, *War Artists* (1983), 6 en Malvern, 'War as it is', *Art History Magazine* (1986), 511, n. 8.
6 - 8 Zie over de gruwelcampagne ook hoofdstuk 4.
6 - 9 Peterson, *Propaganda* (1968), 65.
6 - 10 De letterlijke vertaling van het Duitse *Kadaververwertungsanstalt* is 'corpse utilisation factories', maar 'corpse factories' is de gebruikelijke term.
6 - 11 Asquith, *Diaries* (1968), 112. Richard Haldane (1856-1928) is een invloedrijke politicus met een forse gestalte, die er in 1915 van wordt verdacht Duitse sympathieën te koesteren. David Lloyd George is op het moment dat Cynthia deze woorden in haar dagboek schrijft Minister of Munitions. Zie meer over de 'corpse factories' in Ponsonby, *Falsehood in War*-time (1928); Taylor, *Munitions of the Mind* (2003), 180-181 en Neander, 'Media and Propaganda', *Global Media Journal* (2010), 67-82.
6 - 12 De oorspronkelijke titel luidt *Report of the Committee on alleged German Outrages* (1915). Lasswell, *Propaganda* (1927); Buchanan, *European Propaganda* (1935), 1-3; Read, *Atrocity* (1941), 78-103; Link, *Wilson* (1960), 39-42; Haste, *Home Fires* (1977), 38; Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 27-28.
6 - 13 Zie het hoofdstuk over James Bryce (1838-1922) in Messinger, *British propaganda* (1992), 70-84.
6 - 14 Lasswell, *Propaganda* (1927); Ponsonby, *Falsehood* (1928); Squires, *British Propaganda* (1935), 32, n.28; Read, *Atrocity* (1941); Peterson, *Propaganda* (1968), 41-42, 52-64; Holt, *Picture Postcards* (1977), 56; Sanders, *British Propaganda* (1982), 119-139; Marlin, *Propaganda* (2002), 62-95. Zie Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), hoofdstuk 10 'German atrocities and the politics of memory', 366-418.
6 - 15 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 231-235 en Appendix 1.
6 - 16 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 234.
6 - 17 Henry Perry Robinson (1859-1930) is bijzonder correspondent bij *The Times* wanneer de oorlog uitbreekt. Hij wordt uitgezonden naar België en vlucht in oktober 1914 naar Nederland. In januari 1915 benoemt de Britse overheid hem als oorlogscorrespondent voor *The Times* en de *Daily Mail*. 'Power of Attorney, Dated December 1915 Louis Raemaekers Esqre. to H. Perry Robinson Esqre.' Robinson moet de verspreiding van tekeningen in kranten en tijdschriften en de uitgave van albums organiseren. Zijn gebied bestrijkt onder andere Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten en hij ontvangt 10% van elk contract. H. Perry Robinson aan Raemaekers, Sydenham 8-12-1915.
6 - 18 James Murray Allison (1877-1929).

6 - 19 Murray Allison brengt verslag uit van zijn werk in het hoofdstuk 'The Thousand Million Cartoons' in *Land & Water Extra* (1918), 4. Sanders, *British Propaganda* (1982), 176. In Frankrijk en Latijns-Amerika neemt Willy Rogers de honneurs waar.
6 - 20 Zie onder andere Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 29-30.
6 - 21 Zie voor een bespreking van de prent 'Raemaekers' London Debut', *Cartoons Magazine* 9 (1916), 315. Dit artikel is bijna letterlijk overgenomen uit 'The Cartoonist of the War', *The Times*, 18-11-1915.
6 - 22 Van 1905 tot eind 1915 heet het tijdschrift *The County Gentleman and Land & Water*; van januari 1916 tot 1920 *Land & Water*.
6 - 23 Citaat uit brief van Hilaire Belloc (1870-1953) aan G.K. Chesterton, een van de andere auteurs op de lijst van Masterman, 12 december 1917. Speaight, *Life of Hilaire Belloc* (1957), 347-348, 355-356; Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 39.
6 - 24 *Raemaekers Cartoons*, Parts 1-26. London (Land & Water) [1916/1917].
6 - 25 De aankondiging voor het eerste album luidt: 'The first Thirteen Parts of this edition of Raemaekers Cartoons are now available in volume form, handsomely bound in red half-leather, gilt. Price 20/- net. Binding Cases for Volume I. [...] can also be obtained. Price 6/- net'.
6 - 26 *The Land & Water Edition of Raemaekers' Cartoons*, 2 delen, (1916/17). London (Land & Water) [1916/1917].
6 - 27 Het is mogelijk dat ook deze bundel is uitgegeven in opdracht van Wellington House.
6 - 28 *Raemaekers' Cartoons* (1916), 204. Een verdere analyse van het propagandistische karakter van de teksten bij de prenten van Raemaekers is in deze beschouwing achterwege gelaten.
6 - 29 *War Pictorial* (1916-1919). Het blad is uitgegeven in vijf verschillende edities: 'Latin', 'North-European', Russisch, Japans en Engels (voor de Verenigde Staten). Kew, TNA INF 4/11 *Report of Proceedings at Wellington House,* 8-14 (22-11-1917); Kew, TNA, T 1/11992, *Third Report,* 9-1916, 99; Harries, *War Artists* (1983), 7.
6 - 30 Nicholson, 'Wartime Propaganda', *Cornhill Magazine* (1931), 600; Harries, *War Artists* (1983), 7, 9-13. Na Bone volgen onder meer C.R.W. Nevinson, Paul Nash en Francis Dodd. Malvern, 'War as it is', *Art History Magazine* (1986), 498.
6 - 31 Het War Office heeft lange tijd de directe oorlogsverslaggeving tegengehouden. In mei 1915 worden de eerste correspondenten aan het front toegelaten, onder wie Philip Gibbs *(Daily Telegraph* en *Daily Chronicle),* Percival Phillips *(Daily Express* en *Morning Post)* en Perry Robinson *(The Times* en *Daily News).* Fotografen en filmploegen volgen in oktober, terwijl tekenaars pas in het voorjaar van 1916 van nabij de strijd kunnen zien. Haste, *Home Fires* (1977), 32, 45; Knightley, *First Casualty* (1975), 63-96.
6 - 32 *Western Front* (1916-1919) 'Published by authority of the War Office from the offices of Country Life'. Malvern, 'War as it is', *Art History Magazine* (1986), 492-497.
6 - 33 Londen, IWM, Collection Louis Raemaekers, Western Front, Paget aan Watt (1917) uit Malvern, 'War as it is', *Art History Magazine* (1986), 495, 497 en n. 44; Harries, *War Artists* (1983), 78. Muirhead Bone aan Office of Lord Mayor of London, Petersfield 6-4-1919.
6 - 34 Kew, TNA, INF 4/5, Alexander Gray, 'Holland' in *Report of the work of the Bureau established for the purpose of laying before Neutral Nations and the Dominions the case of Great Britain and her Allies*, 24-26. Door toedoen van Gray verschijnt bijvoorbeeld in Nederland *Oorlog en Duitsche Propaganda*, over de Duitse invloed op kleine landen.
6 - 35 Alexander Gray aan Raemaekers, Carshalton 22-10-1914 en 17-11-1914.
6 - 36 War Office aan Raemaekers, 27-7-1915.
6 - 37 Johannes Koenraad van der Veer, een Nederlander die zich in 1898 in England vestigt en propaganda maakt voor Britse oorlogsdeelname, distribueert de boekjes persoonlijk onder de afgevaardigden. Van der Veer is ook correspondent voor *De Telegraaf* in Londen. Kew, TNA, FO 371/2576, War General, Schuster aan Locock (1915). Harries, *War Artists* (1983), 78 en Malvern, *Modern Art, Britain and the Great War* (2004), 17, 204.
6 - 38 MacInnes, 'King's Guests', *Encounter* (1956), 59.
6 - 39 Holt, *Picture Postcards* (1977), 56. Peterson, *Propaganda* (1968), 239, schrijft 'Raemaekers, the Hollander, immortalized the atrocity stories...'.

6 - 40 Sanders & Taylor, *British propaganda* (1982), 176-177.
6 - 41 *Raemaekers Cartoons*, 40 p., [prijs] 2d. By the permission of the proprietors of "Land and Water", London (Hodder & Stoughton) [1916]. Recensie in *The Spectator*, 15-1-1916.
6 - 42 Raemaekers, 'Memoires' II, 2. Een 'farthing' (tot 1971 in gebruik) was de kleinste Britse munt met de waarde van een kwart penny.
6 - 43 Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936), 136.
6 - 44 Er verschijnen edities in het Engels-Nederlands, Noors, Zweeds, Deens, Duits, Frans (2), Spaans, Portugees, Catalaans, Baskisch, Italiaans, Grieks, Roemeens, Russisch, Turks, Arabisch en in Hindoestaans. Het aantal tekeningen per album verschilt wel eens en ook de titels zijn niet altijd gelijk. Zo luidt de titel van de Portugese editie *Desenhos de Louis Raemaekers, o celebre artista Hollandez* en die van de Deense *En neutral Kunstner om Krigen: Raemaekers berømte Tegninger*.
6 - 45 Zie verder over Britse propaganda in Baskenland Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 299-387. De Spaanse vertaling is overigens heel erg slecht, zoals blijkt uit diverse klachten. Er verschijnt een tweede druk met correcties en een belangrijke toevoeging op de kaft: 'el celebre artista Hollandès', om aan te geven dat de tekenaar uit een neutraal land komt. Ibidem, 364 en Kew, TNA, FO 395/44.
6 - 46 Kew, TNA, FO 185/1261, News Department aan Chancery Madrid, 4-9-1916.
6 - 47 Vertaling uit Baskisch in Engels, uit Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 375-377 en 393-394.
6 - 48 Kew, TNA, FO 395/36, P.A. Koppel aan S. Gaselee, 18-7-1916.
6 - 49 Kew, TNA, T 1/11992, Percy A. Koppel, 'Spain' in *Third Report,* 9-1916, 58.
6 - 50 Kew, TNA, T 1/11992, Percy A. Koppel, 'Spanish-speaking republics' in *Third Report*, 9-1916, 63.
6 - 51 Kew, TNA, CO 323/727/25, Londen, Masterman aan Steel-Maitland, 1-2-1916. Raemaekers tekent in 1916 ook een portret van de eerste premier van de Unie van Zuid-Afrika, Louis Botha. Deze bedankt hem hiervoor: 'Het is mij een genoegen om van deze gelegenheid gebruik te maken om U zeer hartelijk te danken voor uw pentekening van mijzelf die U zo goed waart mij toe te zenden. Ik wens U te verzekeren dat ik dit blijk van uwe achting hoog op prijs stel, en dat ik het kunstwerk steeds als een mijner kostbaarste bezittingen zal beschouwen. Het is en blijft mijn voornemen om naar beste vermogen voort te gaan in de ingeslagen weg'. Louis Botha aan Raemaekers, Pretoria 27-6-1916.
6 - 52 Raemaekers aan Alberto d'Oliveira, [Brussel] 16-12-1934.
6 - 53 Kew, TNA, FO 395/36, Spain, Gowers aan Montgomery (1916).
6 - 54 Zie over franc-tireurs hoofdstuk vier. Deze aantallen variëren enigszins naar gelang de bron.
6 - 55 *Raemaekers' Cartoon History of the War*, Ed. Murray Allison (1918).
6 - 56 Westwood, *Modern Caricaturists* (1932), 56.
6 - 57 Citaat van *The New York World* uit 'Louis Raemaekers – Artist and Antidote', *The Outlook*, 8-8-1917, 536.
6 - 58 E. Marsh aan Raemaekers, Londen (10, Downing Street) 18-5-1916.
6 - 59 S.A. Guest aan Raemaekers, Londen 14-6-1916.
6 - 60 Brief uit naam van Herbert Asquith aan Raemaekers, London 18-5-1916: het verzoek 'to arrange for your visit to the English front in France' is in behandeling. James Baird aan Raemaekers, London 17-7-1916 en Raemaekers, 'Memoires' II, 4-6.
6 - 61 ['Oui je pars enfin, invité par le Gouvernement Anglais […] et puisque les deux fronts se touchent dans les batailles glorieuses de la Somme je compte aussi bien voir les braves Tommy's que les glorieux Poilus.'] Tommy en Poilu zijn de bijnamen voor respectievelijk een Britse en een Franse voetsoldaat. Raemaekers aan Étienne Giran, Fernwood 19-7-1916. De brieven die Raemaekers van het front bijna dagelijks aan zijn vrouw schrijft, gaan kort na de oorlog verloren.
6 - 62 *Land & Water* Extra (1918): Murray Allison, 'Raemaekers' Sketch Book', 21. In Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Artwork bevinden zich ongeveer zeshonderd tekeningen en aquarellen, losgescheurd uit de schetsboeken. In particuliere archieven zijn eveneens schetsboeken en losse schetsbladen aanwezig. In Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Photographs zijn enkele foto's van Raemaekers aan het front bewaard gebleven.

6 - 63 Raemaekers, 'Memoires' II, 5.
6 - 64 Raemaekers, *Great War* (1919), xvi.
6 - 65 'Raemaekers at the Front', *Answers* 12-10-1918.
6 - 66 Kew, TNA, INF 4/11, *Report* November 22nd, Interview met I. Nicholson (1917), 8-14. Nicholson is in dienst van Wellington House, voor die tijd werkt hij bij *The Times* op de afdeling van James Murray Allison.
6 - 67 *British Cigarette Card Issues* (1978), 4 en Evans, *Mothers of Heroes* (2007), 61-63.
6 - 68 'Sigarettenplaatjes van Raemaekers', *De Tijd*, 24-8-1916.
6 - 69 *Bioscoop-Courant* 5, augustus 1917, 10. Zie ook *De Telegraaf*, 9-8-1917.
6 - 70 The Savage Club aan Raemaekers, 15-7-1916.
6 - 71 Citaten uit *Bioscope* 18-7-1918 en 'Uit de Film-wereld', *Algemeen Handelsblad*, 16-8-1920. Zie verder Dodsworth, 'British Animated Cartoon', *Bioscope* (1918) en Low, *History of British Film* (1973), 172-173. Filmhistoricus Geoffrey Donaldson was zo vriendelijk mij enige artikelen over de Raemaekers-films toe te sturen.
6 - 72 'Raemaekers in movies', *The New York Times*, 12-12-1916.
6 - 73 Ludendorff, *Ludendorff's own story* (1919), 427-428. Ludendorff gaat uitgebreid in op de geallieerde propaganda. De Engelse vertaling van zijn memoires is op internet te lezen via www.archive.org.
6 - 74 Ludendorff, *Ludendorff's own story* (1919), 449-453. Zie voor Duitse propaganda ook: Avenarius, *Das Bild als Narr* (1918); Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936); *Bild als Waffe* (1984); Demm, *Der Erste Weltkrieg* (1988); Hünig, *British and German Cartoons* (2002); Eversdijk, *Kultur als politisches Werbemittel* (2010) en Lindenthal, 'Wir Barbaren' in *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins* (2013), met ruim 150 afbeeldingen van Duitse en geallieerde prenten.
6 - 75 *Land & Water Extra* (1918): Murray Allison, 'The Thousand Million Cartoons', 4-5.
6 - 76 Raemaekers, *The Great War in 1916*, 25. De Duitse tekst komt volgens deze bron uit de *Düsseldorfer General-Anzeiger* van 25-10-1916.
6 - 77 Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 384.
6 - 78 ['Dès la première reprise, M. Gay se lança à fond sur M. Hermida, qui […] parant difficilement une botte dangereuse. […] Dans une pause, les témoins conseillèrent à M. Gay de se modérer. Celui-ci répliqua qu'il voulait tuer M. Iglesias Hermida. Le combat reprit. M. Hermida, d'une dextérité remarquable à l'épée […], para, et sur une riposte, M. Gay tomba, la gorge traversée. Huit heures après, il expirait']. *Le Figaro*, 30-11-1916; *El Liberal*, 27-11-1916, *Le Temps*, 30-11-1916; *Daily Mail,* 30-11-1916; *De Telegraaf,* 2-12-1916; *The New York Times,* 15, 29, 30-11-1916. De hele affaire rond deze tentoonstelling is uitvoerig gedocumenteerd in Spaanse en Franse kranten, opgenomen in knipselalbums in Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers.
6 - 79 Onder andere in *The New York Times*, 18-11-1916.
6 - 80 Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons* (2012), 368-374.
6 - 81 Tent. cat. Genève (1917).
6 - 82 Charles Vuille aan Raemaekers, Genève 19-12-1916; Vuille aan Raemaekers, Genève 23-5-1917 en verslag van de rechtszaak uit *La Tribune de Genève,* 31-1-1918, 1-2-1918 en 2-2-1918. De advocaat doet uitvoerig verslag in Vuille, *L'Affaire Raemaekers* (1918). Zie ook Read, *Atrocity* (1941), 16-17.
6 - 83 Kew, TNA, FO 395/131, Brieven, Raemaekers aan Montgomery, Bournemouth 11-4-1917; Montgomery aan Raemaekers, London 13-4-1917; Willy Rogers aan P.A. Koppel (Foreign Office), Parijs [april 1917]; P.A. Koppel aan Willy Rogers, Londen 3-5-1917; Willy Rogers aan P.A. Koppel, Lissabon 6-6-1917.
6 - 84 Raemaekers, 'Memoires' II, 13-14.
6 - 85 *De Telegraaf*, 24-3-1917.
6 - 86 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 157.
6 - 87 Kew, TNA INF 4/11, *Report* November 19th, Interview met Guest (1917), 13-23 en Kew, TNA, INF 4/5, *Second Report*, S.A. Guest, 'Holland', 28-34.

6 - 88 S.A. Guest aan Raemaekers [telegram], London 19-8-1917 en Raemaekers aan S.A. Guest [telegram], Washington, DC [aug. 1917]. Het telegram is – vermoedelijk door het hotel – verkeerd gedateerd op 1918; Raemaekers logeerde hier in augustus 1917.
6 - 89 Zie ook Lindenthal, 'Wir Barbaren', in *Mitteilungen* (2013) voor een overzicht van internationale oorlogsprenten.
6 - 90 Horne & Kramer, *German Atrocities* (2001), 297.

7 PROPAGANDAREIS NAAR DE VERENIGDE STATEN – EN EINDE VAN DE OORLOG (1917-1918)

7 - 1 John Buchan aan Lord Robert Cecil (Under-Secretary of State for Foreign Affairs), Kew, TNA, FO 395/36, Letters, 1 June 1916.
7 - 2 Raemaekers, 'Memoires' II, 7.
7 - 3 Zie over de Amerikaanse inmenging in de oorlog onder meer Tuchman, 'How we entered World War I', *Practicing History* (1981, ed. princ. 1967), 158-172.
7 - 4 Haste, *Home Fires* (1977), 38 e.v.
7 - 5 Cruttwell, *Great War* (1982), 359-365.
7 - 6 Harries, *War Artists* (1983), 6-7; Knightley, *First Casualty* (1975), 104-105; Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 54-67 en het hoofdstuk over Gilbert Parker (1862-1932) in Messinger, *British Propaganda* (1992), 53-69.
7 - 7 'Louis Raemaekers', *Cartoons Magazine* (1915), 364-369.
7 - 8 *The Bellman,* 21-8-1915 en 28-8-1915. Zie ook 'Raemaekers in America', *The Bellman*, 25-8-1917, 205-206.
7 - 9 'Raemaekers' London Debut', *Cartoons Magazine* (1916), 315.
7 - 10 *American Art News*, Vol. XIV, 16. New York, 22-1-1916, 5.
7 - 11 'Seven Cartoons', *The North American Review*, Vol. 203, No. 723 (Feb., 1916).
7 - 12 *The Sun*, 27-2-1916 en 5-3-1916; Elon Jessup, 'Louis Raemaekers', *Harper's Weekly*, 11-3-1916, 252-253.
7 - 13 Frederick Franklin Schrader aan Raemaekers, New York (*Dramatic Mirror)*, 16-3-1916.
7 - 14 John Buchan is in Angelsaksische landen vooral bekend als auteur van de avonturenroman *The Thirty-Nine Steps* (vijf delen vanaf 1915), die vele malen voor radio, film, televisie en theater bewerkt is.
7 - 15 Gegevens voor deze paragraaf zijn afkomstig uit brieven en rapporten over de verspreiding van Raemaekers' werk in Amerika in Kew, TNA, FO 395/131, Letters en Sanders & Taylor, *British Propaganda* (1982), 176-177.
7 - 16 'An appreciation from the Prime Minister' en Francis Stopford, 'Introduction' in Raemaekers, *"Land & Water" Edition* (1916/17). Zie ook Malvern, 'War as it is', *Art History Magazine* (1986), 487.
7 - 17 Kew, TNA, FO 395/131, Foster aan Buchan, 8-8-1917 e.a. en Manterola Ispizua, *Raemaekers' Cartoons*, 361.
7 - 18 Kew, TNA, FO 395/131, *Reports*.
7 - 19 Kew, TNA, FO 395/131, *Statistics and Report* september 1917; Sanders & Taylor, *British Propaganda* (1982), 195. Taylor, *Munitions of the Mind* (2003), 185.
7 - 20 Sanders & Taylor, *British Propaganda* (1982), 177.
7 - 21 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juli 1916-januari 1917; *Cartoons* (New York 1916). In 1917 neemt de Century Company de $ 5-uitgave over: Raemaekers, *Kultur* (New York 1917); in 1971 verschijnt een herdruk: Raemaekers, *Cartoons* (1971).
7 - 22 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* mei 1917.
7 - 23 Freeman, 'Louis Raemaekers', *The Outlook* (1916), 626.
7 - 24 In oktober 1916 is er in Boston een verkooptentoonstelling ten bate van de National Allied Relief Association en in New York een kleine tentoonstelling bij de United Arts Club. Tent. cat. Boston, *War Cartoons* (1916); Kew, TNA, FO 395/36, *Land & Water* publishers to John Buchan, 31 May 1916. Zie Bijlagen.
7 - 25 Citaten uit Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juli 1916-januari 1917.
7 - 26 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* 28 januari 1917
7 - 27 Tent. cat. New York, *Raemaekers' Cartoons* (1916). White, Allom & Co. is eigendom van de Britse interieurontwerper Charles Allom, die zowel Buckingham Palace als Henry Clay Frick tot zijn klanten kan rekenen.
7 - 28 *The New York Times*, 18-11-1916.
7 - 29 'Raemaeker's [sic] works thrill'. *New York Tribune* 19-11-1916. In januari 1917 zijn er tentoonstellingen in Chicago (IL), Washington (DC), New Haven (CT), Oklahoma City (OK), Des Moines (IA) en Monte Vista (CO). Zie Bijlagen
7 - 30 *New York Tribune*, 3-12-1916.

7 - 31 Kew, TNA, FO 395-131, Murray Allison, *Report* juli 1916-januari 1917; *Philadelphia Public Ledger*, Philadelphia 6-1-1917.
7 - 32 Kew, TNA, FO 395-131, Murray Allison, *Report* 22 januari 1917.
7 - 33 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* februari 1917.
7 - 34 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* februari 1917 en *Report* maart 1917.
7 - 35 Zie over dit onderwerp: Tuchman, *Zimmermann Telegram* (1981).
7 - 36 Zie over de mobilisatie van het Amerikaanse leger *American military history*, volume 2 (2010), 7-18.
7 - 37 Creel beschrijft het werk van de Committee on Public Information in Creel, *How we advertised America* (1920). Zie ook Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 68-78.
7 - 38 Raemaekers, *Edition de Luxe* (New York 1917).
7 - 39 Dit exemplaar bevindt zich in de Library of Congress. Washington, LC, Woodrow Wilson Papers.
7 - 40 Theodore Roosevelt is het niet eens met de passieve houding van de Amerikaanse regering. Hij schrijft talrijke artikelen die zijn verzameld in Roosevelt, *America and the World War* (1915). Zie ook Buitenhuis, *Great War of Words* (1987), 57-59.
7 - 41 Lloyd George volgt in december 1916 Herbert Asquith op als premier.
7 - 42 Zie het hoofdstuk over John Buchan (1875-1940) in Messinger, *British propaganda* (1992), 85-98.
7 - 43 Zie de hoofdstukken over Lord Beaverbrook en Lord Northcliffe in Messinger, *British propaganda* (1992), 122-161. Over de reorganisatie van de Britse propaganda zie: Squires, *British Propaganda* (1935), 34-41.
7 - 44 *The Great Anti-Northcliffe Mail*, March/April 1917, no. 1, 4. Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936), 228; *Fake? the art of deception* (1990), 77.
7 - 45 Messingen, *British Propaganda* (1992), 90-91.
7 - 46 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* mei 1917.
7 - 47 Kew, TNA, FO 395/131, Neville Foster aan David Lloyd George, London 22-5-1917.
7 - 48 Kew, TNA, FO 395/131, H. Montgomery aan Neville Foster, London 15-6-1917.
7 - 49 Lord Northcliffe aan Raemaekers, London 19-4-1917 en 24-4-1917; Raemaekers, 'Memoires' II, 26-27.
7 - 50 Raemaekers aan F.H.J. Holdert, 14-5-1917.
7 - 51 Raemaekers, 'Memoires' II, 27; Raemaekers aan Lord Reading, Brussel 29-3-1933. Jaren later schrijft de tekenaar aan een vriend dat Lloyd George hem vroeg campagne te voeren in de Verenigde Staten. Zijn vrouw verzette zich, maar de premier drong erop. Raemaekers aan Alberto d'Oliveira, Brussel 23-12-1934.
7 - 52 Kew, TNA, FO 395/131, Neville Foster aan James Murray Allison, London [juli 1917] (telegram).
7 - 53 Wood, *Note-Book of an Intelligence Officer* (1917), 113-122. Eric Fisher Wood (1889-1962) is een Amerikaanse ingenieur, militair en schrijver.
7 - 54 Raemaekers, 'Memoires' II, 28.
7 - 55 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juni 1917.
7 - 56 William Randolph Hearst (1863-1951). In 1887 neemt hij de leiding van zijn eerste krant, de *San Francisco Examiner*, over van zijn vader. Wanneer zijn netwerk van kranten en tijdschriften zich uitbreidt naar de oostkust van Amerika, domineert hij de krantenwereld. Hij heeft een korte carrière in de politiek, maar breekt niet door. De film *Citizen Kane* van Orson Welles uit 1941 is op het leven van William Randolph Hearst gebaseerd.
7 - 57 Peterson, *Propaganda* (1968), 164-165, 234-238; Kew, TNA, FO 395/131, 'Raemaekers and Hearst', *Cartoons Magazine* (1917), 718. Brieven, John Buchan aan Neville Foster, London 21-11-1917.
7 - 58 *New York Tribune*, 26-8-1917.
7 - 59 'Raemaekers and Hearst', *Cartoons Magazine* (1917); Raemaekers, 'Memoires' II, 29-30.
7 - 60 Anoniem aan Raemaekers, New York 24-9-1917.
7 - 61 'Raemaekers' first American Cartoon', *New York American,* 29-7-1917. Over New Yorkse kranten zie: O'Keefe, *Thousand Deadlines* (1972).

7 - 62 Winsor McCay (1869-1934) is met name bekend geworden als striptekenaar (*Little Nemo in Slumberland*) en animator; hij is een van de eerste makers van tekenfilms. In de oorlogsjaren tekent hij ook politieke prenten.
7 - 63 Harvey, 'Crusader against Kultur', *Cartoons Magazine* (1917), 502.
7 - 64 Frank L. Mott, *A History of American Magazines* (1938), 532. Eenmaal in eigendom van Hearst wordt het blad gevuld met theaterrecensies en societyverhalen en in 1918 houdt het op te bestaan.
7 - 65 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juni 1917.
7 - 66 *The Evening Post,* geciteerd uit 'The World's Most Famous Cartoonist', *Literary Digest* (1917), 25.
7 - 67 *New York Tribune,* geciteerd uit 'The World's Most Famous Cartoonist', *Literary Digest* (1917), 24.
7 - 68 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juni 1917.
7 - 69 Philadelphia Wellesley Club aan Raemaekers, New York 20-8-1917.
7 - 70 Margaret McAllister aan Raemaekers, z.p. 15-8-1917.
7 - 71 'Raemaekers and Hearst' *Cartoons Magazine* (1917), 718.
7 - 72 Raemaekers, 'Memoires' II, 35. Kew, TNA, FO 395/131, J. Murray Allison aan N. Foster, New York 11-9-1917 en John Buchan aan N. Foster, 16-10-1917.
7 - 73 Creel, 'Raemaekers – Man and Artist', *Century Magazine* (1917), 259.
7 - 74 Kew, TNA, FO 395/131, J. Murray Allison aan Neville Foster, New York 11-9-1917 en 22-9-1917.
7 - 75 'Raemaekers to quit Hearst?' *Cartoons Magazine* (1917), 862.
7 - 76 Deze propaganda-activiteiten zijn georganiseerd met hulp van respectievelijk The Committee on Public Information, The Committee on Patriotism through Education en The National Security League; Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* oktober 1917. De tramposters zijn uitgegeven in de Barron Collier Series of Patriotic Cartoons.
7 - 77 In de archieven van UCLA is een dergelijke tentoonstelling in zijn geheel opgenomen, Los Angeles CA, UCLA, Library Special Collections, Louis Raemaekers reproductions of World War I political cartoons, ca. 1914-1918.
7 - 78 Kew, TNA, FO 395/131, Neville Foster 'A memorandum on Raemaekers propaganda in the United States', bijlage bij Foster aan Montgomery, 30-8-1917. Foster vraagt om een extra £ 3.000 boven de al gemaakte kosten van £ 10.000. Hij krijgt uiteindelijk £ 1.500.
7 - 79 New York NY, Ehrich Print Gallery, juli 1917. Recensie *The New York Times*, 8-7-1917.
7 - 80 ['I am here since a fortnight and working hard to entangle all the engagements which are raining on me. I am off in an hour to New Haven, till Monday, then to Washington till the end of next week. Boston, Chicago, Pittsburgh, Philadelphia are on the list. You see that together with the four cartoons I have to do weekly I am full up.'] Worcester MA, CUA, Louis N. Wilson Papers, Collection Louis Raemaekers, Raemaekers aan Louis Wilson (augustus 1917). Louis N. Wilson (1857-1937) is bibliothecaris. Vanaf augustus 1914 verzamelt hij voor de bibliotheek van Clark University materiaal over de oorlog.
7 - 81 Raemaekers, 'Memoires' II, 33-35; Harvey, 'Crusader against Kultur', *Cartoons Magazine,* 508.
7 - 82 Raemaekers, 'Memoires' II, 39. Raemaekers ontmoet Lansing opnieuw in 1919 bij de begrafenisdienst voor Edith Cavell. Lansing aan Raemaekers, Parijs 25-5-1919. Fridtjof Nansen (1861-1930) is in Washington om met de Amerikaanse regering te onderhandelen over de levering van voedsel en andere goederen aan Noorwegen.
7 - 83 Raemaekers, 'Memoires' II, 43. Na de oorlog schrijft Roosevelts schoondochter 'I cannot tell you what a great source of satisfaction your drawings were to us during the war, nor how eagerly and with what enthusiasm we greeted each new one. […] As a family we were bitterly opposed to the neutrality of the United States.' Eleanor Roosevelt (Mrs. Theodore Roosevelt Jr.) aan Raemaekers, New York 20-3-1928.
7 - 84 Shelton Caswell, 'Drawing Swords', *American Journalism* 21 (2) 2004, 28.
7 - 85 Mak, *Reizen zonder John* (2012), 273.
7 - 86 Kew, TNA, FO 395/131, *Statistics and Report* september 1917; Sanders & Taylor, *British Propaganda* (1982), 195. Taylor, *Munitions of the Mind* (2003), 185.

7 - 87 Raemaekers, 'Memoires', 35.
7 - 88 Zie onder meer: Creel, *How we advertised America* (1920).
7 - 89 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juni 1917.
7 - 90 *America in war* (New York 1918); *Raemaekers' Cartoon History* (New York 1918/1919) en *Raemaekers' Cartoon History* (London 1919).
7 - 91 Citaat uit J. Murray Allison, 'Foreword' in Raemaekers, *Kultur* (New York 1917).
7 - 92 Kew, TNA, FO 395/131, J. Murray Allison aan N. Foster, 22-9-1917; Memorandum of Agreement, entered into this eighteenth day of October, 1917, between International News Service [...] and Louis Raemaekers; N. Foster aan J. Murray Allison [telegram], London 23-10-1917 en N. Foster aan J. Buchan, London 23-10-1917. 'Raemaekers to quit Hearst?', *Cartoons Magazine* (1917), 862.
7 - 93 Kew, TNA, FO 395/131, Jim Murray Allison aan Neville Foster, 17-11-1917.
7 - 94 Raemaekers aan Schröder, [Brussel] 3 juni 1923.
7 - 95 *De Telegraaf*, 17-1-1918; Hemels, 'Reacties in kranten', *Handelingen* (1975), 34.
7 - 96 Zo ontwerp hij een wervingsaffiche voor de United States Navy waarvan 10.000 exemplaren zijn gedrukt. *Recruiting Posters issued by U.S. Navy* (1918).
7 - 97 Raemaekers, 'Memoires', 35.
7 - 98 Raemaekers, 'Memoires' II, 47.
7 - 99 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* juli 1917.
7 - 100 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* september 1917.
7 - 101 Kew, TNA, FO 395/131, James Murray Allison aan Neville Foster, New York 19-10-1917.
7 - 102 Raemaekers, 'Memoires' II, 45-47.
7 - 103 Raemaekers, 'Memoires' II, 45-47; Raemaekers aan Henri Allizé, Bath 26-1-1919; gesprekken met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers.
7 - 104 Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Scrapbooks.
7 - 105 Raemaekers aan Mr. Pulman, [Brussel] 5-1-1928.
7 - 106 Woodrow Wilson aan Raemaekers, 'En route' 6-11-1917.
7 - 107 Kew, TNA, FO 395/131, Raemaekers aan Montgomery, 7-12-1917.
7 - 108 *Bulletin for Cartoonists,* 22 (1918); citaat uit Peters, *Geistigen Kriegsführung* (1964), 81.
7 - 109 Creel, *How we advertised America* (1920), 226; Hecht, *War in Cartoons* (1919), 3.
7 - 110 Kew, TNA, FO 395/131, Murray Allison, *Report* februari 1917 en Press, *Political cartoon* (1981), 160-161.
7 - 111 Shelton Caswell, 'Drawing Swords', *American Journalism*, 21 (2) 2004, 29.
7 - 112 Raemaekers, 'Memoires' II.
7 - 113 Dawson, *Living bayonets* (1919), 70-71.
7 - 114 Arthur Baker aan Raemaekers, London 1-1-1917. *Daily Mail* aan Raemaekers, London 21-12-1917 en Ongesigneerd [Murray Allison?] aan Donald *(Daily Chronicle),* z.p. 6-1-1918.
7 - 115 Niet gesigneerd [Perry Robinson] aan Foster, 6-1-1918; niet gesigneerd [Perry Robinson] aan Mr. [Thomas] Marlowe, 6-1-1918 en Robert Donald (*Daily Chronicle*) aan Raemaekers, Londen 18-1-1918.
7 - 116 Aitken, *Men and Power* (1956), 267 e.v.; Haste, *Home Fires* (1977), 40.
7 - 117 Citaat overgenomen uit Squires, *British Propaganda* (1935), 39, n. 43.
7 - 118 Raemaekers, 'Memoires' II, 51-53.
7 - 119 Philippe Pétain aan Raemaekers, 'Aux armées' 27-10-1918.
7 - 120 Brief is overgenomen in *New York Tribune*, 26-6-1918. Zie over de American Expeditionary Forces met afbeeldingen van Amerikaanse kunstenaars *American military history* 2 (2010), 31-43.
7 - 121 Raemaekers, 'Memoires' II, 55.

8 - 1 Zwartendijk, 'Raemaekers', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 71 (1926), 234-235.
8 - 2 Uit Peters, *Geistigen Kriegsführung* (1964), 84 (toespraak, 28-11-1918 in New York).
8 - 3 Raemaekers, 'Memoires' II, 55.
8 - 4 Londen, Fine Art Society, *War Cartoons* (november 1918); Londen, Fine Art Society, *Victory and after* (januari 1920).
8 - 5 *Ezra Pound,* ed. Zinnes (1980), 90.
8 - 6 C. Veth, *Politieke prent* (1920), 99 en C. Veth, *Geschiedenis Nederlandsche Caricatuur* (1921), 268-269.
8 - 7 Veth, *Revolutionnaire beeldende kunst* (1934), 5.
8 - 8 Raemaekers aan F.H.J. Holdert, Bath 2-10-1918 en F.H.J. Holdert aan Raemaekers, Amsterdam 21-10-1918.
8 - 9 Cornelis Veth, 'Holswilder', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 58 (1919), 74.
8 - 10 'On télégraphie de La Haye que Raemaekers, le dessinateur bien connu, qui avait quitté Londres la semaine dernière pour rendre visite à sa mère malade, est tombé lui-même malade', *Le Figaro*, 15-2-1919.
8 - 11 'Raemakers [sic] ongesteld', *De Telegraaf*, 2-3-1919. Zie ook 'Een onderhoud met Louis Raemaekers' ten tijde van zijn verblijf in Scheveningen, over de politieke situatie in Europa, in *De Telegraaf*, 2-3-1919. Met 'de Boschjes' bedoelt de schrijver de Scheveningse Bosjes, die tussen Den Haag en Scheveningen liggen.
8 - 12 Raemaekers ontmoet bij de dienst van Cavell de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Robert Lansing, met wie hij eerder in Washington DC getafeld heeft, zie hoofdstuk 7. Lansing is in Parijs als onderhandelaar voor de Vredesconferentie van 1919. Lansing aan Raemaekers, Parijs 25-5-1919.
8 - 13 Raemaekers, 'Memoires' II, 68.
8 - 14 Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 13-7-1983.
8 - 15 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 182.
8 - 16 Zo is Raemaekers' werk te zien op een tentoonstellingen in Brussel, georganiseerd door de Ligue des Pays Neutres (*Les Dessinateurs Hollandais et la Guerre*, 1919), Antwerpen (1919), Luik (*Exposition Louis Raemaekers*, 1921-1922) en weer in Brussel (*Exposition Louis Raemaekers*, 1923).
8 - 17 'Hollandsche kunst te Antwerpen', *De Telegraaf*, 6-7-1919.
8 - 18 *De Telegraaf*, 22-8-1919.
8 - 19 François Haverschmidt, 'Muurschilderingen', *Eigen Haard* (1886), 352-356. Zie verder ook J. Huizinga, *Briefwisseling* (1989), 187-189; Jan Veth, 'Een zonderling bedrijf', *NRC* 15-5-1916; P.J. Blok, 'Gradus ad Parnassum', *NRC* 18-5-1916 en Walenkamp, 'Historie', *Leids Jaarboekje* (1980), 145-154.
8 - 20 Als de student is geslaagd zet hij zijn handtekening op een van de muren. Links van Raemaekers' tekening staat de spreuk: HIC SUDAVIT SED NON FRUSTRA [Hier zweette hij maar niet tevergeefs]. Het is onbekend wie deze heeft aangebracht.
8 - 21 P.R. Blok, 'De Stuers' Muurteekeningen', *Eigen Haard* (1919), 596. P.R. Blok is de zoon van P.J. Blok. Raemaekers aan P.J. Blok, Sydenham 2-8-1919.
8 - 22 Leiden, Academisch Historisch Museum, Alice de Stuers aan P.J. Blok, 22-10-1919. Uit Walenkamp, 'Historie', *Leids Jaarboekje* (1980), 153. De tekeningen zijn in 2013 opnieuw gerestaureerd.
8 - 23 Het is een groot huis, met een gevel aan de Avenue de l'Hippodrome (nr. 7) en een aan de Avenue Des Klauwaerts, die uitkijkt over de tweede Étang d'Ixelles.
8 - 24 Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 3-8-1983.
8 - 25 E. Ruzette, Cabinet du Roi, aan Raemaekers, Brussel 17-8-1927; Raemaekers aan Ruzette, Brussel 14-5-1928; Koning Albert aan Raemaekers, Brussel 1-10-1929; De Caraman Chimay, Laeken Palais [telegram], Brussel [z.j.]. Zie voor andere onderscheidingen die Raemaekers na de oorlog ontvangt de Bijlagen.
8 - 26 *De Nieuwe Koerier* (1906-1930), 7-10-1922, 3.
8 - 27 Zie verder over de inrichting van kunstenaarsateliers: Lethève, *Vie quotidienne* (1968), 56-61 en Gregg, *Artist's Studio* (1983). Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 183.
8 - 28 *De Telegraaf*, 8-5-1921.

8 - 29 Raemaekers aan J.C. Schröder, z.p. z.j. [pagina 1 ontbreekt]. Raemaekers, 'Memoires' II, 95-100; Schröder aan Raemaekers en Raemaekers aan Schröder, 18-5-1923 t/m 6-6-1923; H.M.C. Holdert aan Raemaekers, Amsterdam 17-6-1923.
8 - 30 Piccolo d'Arsac aan Raemaekers, Brussel 18-9-1924; Raemaekers aan Victor Rossel, Directeur du Soir, Brussel 18-3-1934; d'Arsac aan Raemaekers, 24-3-1923 en 4-8-1934; B. Nierstrasz aan Raemaekers, Heemstede 21-2-1935. Uit geen van de brieven blijkt welke tekeningen zijn geweigerd.
8 - 31 Zie onder meer: *The Times,* 11-9-1919; *Westminster Gazette,* 26-5-1921; enkele Franse bladen en diverse artikelen in *De Telegraaf,* onder andere zijn polemieken met De Louter (1927) en Van Beuningen (1929). Zie over de toetreding tot de Volkenbond: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 14: A.F. Manning, 'Nederland en het buitenland' (1979), 341-344 en over *De Telegraaf* en de Volkenbond Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 224.
8 - 32 Westwood, *Modern Caricaturists* (1932), 63.
8 - 33 Raemaekers, 'Memoires' II, 71.
8 - 34 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 180.
8 - 35 Van L., 'Raemaekers', *Hollandsche Revue* (1924), 181.
8 - 36 'Bij zijn zeventigsten verjaardag', *De Telegraaf,* 5-4-1939.
8 - 37 Bij afbeeldingen: L.W. 'Jaarbeurs-affiche', *Het Vaderland* 20-8-1928. De schrijver van dit stukje weet waarschijnlijk niet dat rood en wit de kleuren van het wapen van Utrecht zijn.
8 - 38 Raemaekers' medewerking aan de *Telegraaf*-actie wordt toegelicht in Van Heiningen, *Wee den vergetenen!* (1985), 150-166, 203-204.
8 - 39 Raemaekers, *Gezondheid* (1927). Eerder tekende Raemaekers, *Plichten* [1915], dat in 1921 werd heruitgegeven als *Tien geboden*. Citaat van Cornelis Veth, uit *De Telegraaf*, 8-9-1927.
8 - 40 *De Telegraaf*, 16-5-1925.
8 - 41 Raemaekers, *Il était une fois* (1927).
8 - 42 Meyer, 'Louis Raemaekers als schepper van reclame-typen', *De Reclame* (1923), 83-84; *Meyer*, 'Zakelijke Humor', *Groene Amsterdammer* (1926), 13.
8 - 43 Raemaekers aan H. Perry Robinson, Brussel 5-10-1926 en 12-10-1926.
8 - 44 *Land & Water,* 14-11-1918.
8 - 45 Raemaekers aan Perry Robinson, Brussel 5-10-1926 en 12-10-1926.
8 - 46 *Het Vaderland*, 13-1-1920.
8 - 47 Zie bijvoorbeeld een ingezonden brief van Raemaekers met de titel 'France and ourselves' in *Westminster Gazette,* 26-5-1921. Raemaekers schrijft onder meer aan Leon Bourgeois, President du Sénat (Paris), Pau 26-4-1920 en verschillende brieven aan Winston Churchill.
8 - 48 Raemaekers verdedigt over en weer de houding van beide landen en dringt aan op wederzijds begrip, onder andere in Raemaekers aan Leon Bourgeois, President du Sénat (Paris), Pau 26-4-1920.
8 - 49 A.N. Oddman [sic] aan Raemaekers, London 26-5-1921.
8 - 50 Raemaekers, 'Memoires' II, 69-70.
8 - 51 Gesprek met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers.
8 - 52 Westwood, *Modern Caricaturists* (1932), 63, 66.
8 - 53 Raemaekers, *Album de Dessins* (1923); Raemaekers, *Caxton Edition* (1923). In de daaropvolgende jaren ontvangt Raemaekers nog verschillende internationale onderscheidingen, zie Bijlagen. In Frankrijk zijn Raemaekers' prenten nog wel gepubliceerd, onder andere in *Le Phare de la Loire*, uitgegeven in Nantes. In 1922 verschijnen zij in boekvorm.
8 - 54 Raemaekers, 'Memoires', 47.
8 - 55 'Gesprek met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers', door Cornelieke Lagerwaard, 5-7-1983 en 13-7-1983.
8 - 56 Raemaekers, 'Onwaardig en laf', ingezonden brief in *De Telegraaf*, 6-12-1922.
8 - 57 Een voorbeeld hiervan is K. Olivier aan Redactie "Telegraaf", Amsterdam 29-3-1926 waarin schrijver verzoekt 'geen plaats meer te verleenen aan de teekeningen van Dr L. Raemaekers, wanneer die een zoo uitgesproken anti-Nederlandsch cachet dragen.'
8 - 58 *De Telegraaf*, 25-11-1922 en 26-11-1922. Tent. Den Haag, Kunstzalen Kleykamp (1922), niet plaatsgevonden.
8 - 59 *Algemeen Handelsblad*, 21-11-1922; *De Telegraaf*, 25-11-1922.

8 - 60 *Het Vaderland*, 20-2-1923.
8 - 61 *NRC*, 18-2-1923 en *De Telegraaf*, 18-2-1923.
8 - 62 Zwartendijk, 'Raemaekers', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 71 (1926), 233-235.
8 - 63 Tent. cat. Amsterdam, Gebouw voor Beeldende Kunst (1923); tent. Den Haag, Pulchri Studio (1923); tent. Rotterdam, Rotterdamsche Kunstkring (1924). Zie Bijlagen voor recensies.
8 - 64 Henri Mayer (Martinus Nijhoff), 's-Gravenhage 28-1-1929.
8 - 65 Meer over de plannen voor het protest in hoofdstuk 4. Zie voor Van Eedens bezoek aan Engeland ook Van Eeden, *Dagboek* (1971), 1551-1563, 1566; Van Eeden aan Raemaekers, Bussum, 18-4-1917; Amsterdam, UBA, Van Eeden Genootschap, Van Eeden aan Raemaekers (1917).
8 - 66 F. van Eeden aan Raemaekers, Londen 19-1-1917.
8 - 67 Van Eeden, *Dagboek* (1971), 1538, 1553, 1560-1563.
8 - 68 Correspondentie Raemaekers – H.M.C. Holdert, 1919-1930.
8 - 69 Raemaekers, 'Memoires' II, 48-50; Holdert aan Raemaekers, 17-6-1923.
8 - 70 Zie over dit onderwerp verder Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 174-178 en brieven in de rubriek 'Correspondentie' op de website www.louisraemaekers.com.
8 - 71 J. Verbiest aan Raemaekers en Raemaekers aan Verbiest, 7-12-1929 t/m 18-12-1929. Zie ook Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 212.
8 - 72 Raemaekers, 'Memoires' II, 144.
8 - 73 Hoofdredactie *De Telegraaf* aan Raemaekers [telegram], Amsterdam 6-4-1929.
8 - 74 J.P.J.H. (Hens) Clinge Doorenbos (1884-1978) schrijft teksten van kinderboeken tot operettes en treedt op als revueartiest; hij ondertekent meestal alleen met zijn dubbele achternaam. In 1921 wordt hij vaste medewerker van *De Telegraaf* en schrijft dagelijks een gedichtje over een actuele gebeurtenis.
8 - 75 *Flippie Flink,* 2 dl. (1935). Later maakt het Volkstoneel van Jan Nooij een toneelvoorstelling van de strip, met Corry Vonk in de hoofdrol. Clinge Doorenbos wordt bij de première als geestelijk vader geëerd, hij krijgt van Jan Nooij een krans omgehangen. De tekenaar van de succesvolle strip valt dergelijk onthaal niet te beurt.
8 - 76 *De Telegraaf*, 1-11-1933, 5-3-1935, 1-9-1935, 26-10-1935, 23-11-1935 en 29-11-1936.
8 - 77 Robert is enige tijd behoorlijk ziek, zo blijkt onder meer uit brieven van Raemaekers aan Ernest Dumolin, 9-7-1935 en aan G. Driesen, 15-7-1935.
8 - 78 Louis Raemaekers kwam als beginnend tekenaar via zijn vader in contact met *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, waarvoor hij in 1892 zijn eerste verhaal illustreerde. Zie hoofdstuk 2, noot 15.
8 - 79 Bij zijn huwelijksaankondiging in 1935 is in de krant bij zijn naam 'ingenieur-electricien te Kortrijk' vermeld. *Le Sud* 24-11-1935.
8 - 80 Brief aan Marchant met aanbeveling van Robert voor 'technisch ambtenaar in consulairen of diplomatieken dienst', 20-12-1934 en brief aan Churchill met verzoek hem een officiersaanstelling in het Britse leger te bezorgen. In het laatste geval overigens met succes. Op 9 januari 1941 krijgt Raemaekers het bericht dat zijn zoon is aangesteld 'to the Intelligence Corps as a 2nd Lieutenant'. Particuliere collectie, War Office aan Raemaekers, Londen 9-1-1941. Particuliere collectie, Raemaekers aan Churchill en Churchill aan Raemaekers, 1940-1941.
8 - 81 ['On a trouvé son dessin très jeune et une de nos amis qui est très versée dans les arts décoratifs a été plus sévère']. E. Giran aan Raemaekers, Sèvres 29-10-1933.
8 - 82 Clinge Doorenbos, *Zingend door het leven* [1948], 96-98.
8 - 83 *De Telegraaf*, 19-10-1966.
8 - 84 In 2009 heb ik Mariëtte Wolf, naar aanleiding van haar verzoek om helderheid te geven over de tekenaar van 'Flippie Flink', geantwoord dat de tekeningen van Louis Raemaekers waren. Inmiddels ben ik tot een ander inzicht gekomen. Mijn excuses aan Wolf zijn hier op hun plaats. Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 188-189. Robert publiceert af en toe nog wel een tekening, in zijn studententijd in Brussel begin jaren dertig onder de naam RAM of RMKS (zie ook *Les fleurs du mâle*, 1935) en in 1950 in een Engels vakblad: 'Our cartoon is the work of [Robert Raemaekers]. It will be seen that he has inherited much of the talent of his father, Louis Raemaekers, whose cartoons during

the first great war achieved so great a fame.' *The Arbitrator, Journal of the International Arbitration League* 79, no. 2. London 1950, 8.
8 - 85 Van Eeden, *Dagboek* (1971), 1563.
8 - 86 *Het Centrum*, 12-1-1924.
8 - 87 Van Eeden, *Berliner Tageblatt,* 12-1923; Raemaekers, 'Diplomatie of ... misbruik van vertrouwen?', *De Telegraaf,* 3-1-1924; Van Eeden, 'Valsche betichtingen van Louis Raemaekers', *De Tijd,* 9-1-1924; Raemaekers, 'Mijn antwoord', *De Telegraaf,* 24-1-1924. C.J.M. Schaepman stemt volledig in met Raemaekers' artikel: Schaepman aan Raemaekers, 's-Gravenhage, 3-1-1924; H. Mol schrijft aan Raemaekers, Den Haag 4-1-1924, dat hij niet de juiste persoon is om kritiek te leveren: 'als Hollander heeft u afgedaan'. 'Broomkali en elke morgen een koude douche is het beste', is het commentaar van de tekenaar.
8 - 88 Deze polemiek is terug te vinden in *De Telegraaf* tussen 1-10-1927 en 19-11-1927; De Louter aan Raemaekers, Hilversum 20-11-1927.
8 - 89 *De Telegraaf*, 4-4-1929 en 9-4-1929.
8 - 90 '"De Telegraaf" en de ontstemming in Limburg', *De Tijd*, 7-12-1927, 9-10. Ingezonden brief van Louis Raemaekers.
8 - 91 Mulder, *Groote Laars* (1985), 30.
8 - 92 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 222. Zie ook 'De Joden-ontrechting in Duitsland', *Algemeen Handelsblad*, 5-5-1933.
8 - 93 Raemaekers aan H.P. Marchant, [Brussel] 10-2-1934.
8 - 94 *Raemaekers Fights again for Democracy* (1940); Raemaekers, 'Memoires' II, 118. Raemaekers' tekeningen verschijnen ook in *Le Matin.* Deze krant is in september 1933 enige tijd verboden in Duitsland, omdat er een tekening in stond die het land in een slecht daglicht plaatste. *Le Matin,* 16-9-1933. Zie over Goedemans ook hoofdstuk 4. Voor meer informatie over *De Telegraaf* in de jaren dertig en de hoofdredacteuren Gerrit Jan van Heuven Goedhart en Jaap Goedemans, verwijs ik de lezer naar Stoop, *Niederländische Presse* (1978), 248-251; Corduwener, *Riemen om de kin!*, 59-71 en met name naar Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 215-238.
8 - 95 Volgens een lijst van eigenaars van tekeningen die Jo, de vrouw van Raemaekers, bijhoudt, komt een aantal van deze geweigerde prenten in eigendom van Mr. Brendan Bracken (opvolger van Mr Duff Cooper van het Britse Ministry of Information). Particuliere collectie, 'Lijst van ons bekende Eigenaars van teekeningen van Louis Raemaekers'.
8 - 96 Raemaekers, 'Memoires' II, 73.
8 - 97 Raemaekers aan H.P. Marchant, [Brussel] 10-2-1934.
8 - 98 Zie ook de paragraaf 'In Duitsland' in hoofdstuk 6 en de vergelijkbare ideeën van de Duitse generaal Erich Ludendorff en Zeman, *De propaganda van de nazi's* (1966), 15-18.
8 - 99 ['unerhörte[r] Geschicklichkeit und wahrhaft genialer Berechnung']. Hitler, *Mein Kampf* 1, 1936 [1925], 193-194. Citaat uit Nederlandse bewerking, 214-215.
8 - 100 ['für die Größe der späteren Bewegung den Boden vorzubereiten']. Idem, *Mein Kampf* 2, 1936 [1927], 657. Citaat uit Nederlandse bewerking, 739.
8 - 101 Joseph Goebbels is waarschijnlijk rond 1917 ingeschreven in het jongensinternaat, verbonden aan het kleinseminarie van Rolduc in Kerkrade.
8 - 102 Zie over de Duitse oorlogspropaganda Lindenthal, 'Wir Barbaren', in *Mitteilungen* (2013), 149-254 en Zeman, *De propaganda van de nazi's* (1964).
8 - 103 Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936), 170-171.
8 - 104 ['Ein grauenhafter, grenzenloser Haß paarte sich mit einer großen künstlerischen Begabung und einer unerschöpflichen Einbildungskraft. Raemaekers Zeichnungen hatten mehr Propagandawert als ganze Bande englischer Propagandaliteratur zusammen.'] Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936), 136, 170-172.
8 - 105 Amsterdam, NIOD, Korpershoek, 'Illegaal moppenblaadje' (1944) en Korpershoek, *Oorlog met tekenpen* (1944).
8 - 106 Raemaekers krijgt in december 1932 een lichte beroerte en verblijft op doktersadvies twee maanden in Lugano, een stad in het Italiaanssprekende deel van Zwitserland. Raemaekers aan Action et Civilisation, Brussel 2-1-1933.

8 - 107 Raemaekers aan Jacob Landau *(Jewish Daily Bulletin),* 23-10-1933. Rinus Wagenaar heeft in zijn doctoraalscriptie *Was getekend* (1987) het beeld van Duitsland in de Nederlandse politieke spotprenten van *Het Volk* en *De Telegraaf* in de periode 1932-1940 bestudeerd. Hij analyseert Raemaekers' prenten aan de hand van een aantal thema's. Helaas is dit werk niet gepubliceerd, maar wel beschikbaar via het Persmuseum in Amsterdam.
8 - 108 Uit de correspondentie van Raemaekers in de Hoover-collectie dateren verreweg de meeste brieven uit de periode 1932-1935. Raemaekers aan Cecil en Cecil aan Raemaekers, 1931; Raemaekers aan Churchill en Churchill aan Raemaekers, 1932-1938.
8 - 109 Raemaekers aan Lord Reading, [Brussel] 29-3-1933. Lord Reading (Rufus Isaacs) is afgebeeld op de cartoon van Max Beerbohm (zie p. 148).
8 - 110 Voor een lijst van erelidmaatschappen en onderscheidingen, zie Bijlagen.
8 - 111 Stukken betreffende voordrachten en toekenningen van koninklijke onderscheidingen [...], 1929, NL-HaNA, OKW / Kabinet, 1918-1940, 2.14.20, inv.nr. 406.
8 - 112 Verschillende documenten over de toekenning van de decoratie uit februari 1934 zijn aanwezig in NL-HaNA, OKW / Kabinet, 1918-1940, 2.14.20, inv.nr. 349/1934.
8 - 113 'Betreffende Kon. onderscheiding Louis Raemaekers', NL-HaNA, OKW / Kabinet, 1918-1940, 2.14.20, inv.nr. 349/1934.
8 - 114 *De Telegraaf,* 18-2-1934.
8 - 115 Raemaekers aan A.R. Zimmerman (oud-burgemeester van Rotterdam en commissaris-generaal bij de Volkenbond), 6-3-1934. In de jaren 1934-1935 tekende Raemaekers enkele prenten voor de voorpagina van *Headway, a monthly Review of the League of Nations.*
8 - 116 'Brief van De Minister aan den Heer Minister van Buitenlandsche Zaken', NL-HaNA, OKW / Kabinet, 1918-1940, 2.14.20, inv.nr. 354/1939.
8 - 117 Zie de bijlagen voor een lijst van erelidmaatschappen en onderscheidingen.
8 - 118 Raemaekers aan Winston Churchill, Brussel 14-9-1938 en Churchill aan Raemaekers, Westerham, Kent, 19-9-1938.
8 - 119 Mulder, *Groote Laars* (1985), 30, 48. Na 1996 publiceert Hans Mulder onder de naam Hans IJsselstein Mulder.
8 - 120 Van Weringh, 'Beeld van Duitsland' in *Nederland en het Duitse Exil* (1982), 56-58.
8 - 121 Raemaekers aan McGaw, [Brussel] 29-4-1936.
8 - 122 Raemaekers aan Leon Friend, Brussel 28-7-1936; Raemaekers aan Garvin *(The Observer),* Lugano 26-3-1938.
8 - 123 Rapport Rheinbaben, 11 oktober 1939 (vertaalde versie in: Telegraafarchief G-dozen: dossier Goedemans). Uit Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 235.
8 - 124 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 235.
8 - 125 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* 4 (1972), 630-635. Zie verder over de positie van *De Telegraaf* in de Tweede Wereldoorlog de paragraaf 'De Telegraaf of "het geniale spel van H.M.C. Holdert"' in Vos, *Niet voor Publicatie* (1988), 226-249 en Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), hoofdstuk 5 en met name over H.M.C. en Hakkie Holdert, 247-256.
8 - 126 Rothuizen, 'Gans van De Telegraaf' in *Luizen in de Pels* (1964), 11.
8 - 127 *Nieuwe Koerier*, 11-1-1938.
8 - 128 *De Telegraaf*, 10-1-1938; *Algemeen Handelsblad*, 11-1-1938. Zie voor meer artikelen de website van de Koninklijke Bibliotheek.
8 - 129 H. 'Tentoonstellingen'. *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 15 (1938), 25-26. Hendrik Colijn (1869-1944) was minister-president van 1925-1926 en van vier kabinetten in de periode 1933-1939.
8 - 130 De tentoonstelling in Roermond vindt uiteindelijk doorgang in 1949. De zes bewuste prenten zijn dan wel te zien. Ze bevinden zich nu in het Cuypershuis. Zie Roermond, GAR Gemeentepolitie van Roermond, 1841-1945, inv. 259, 136: Brief commissaris van politie Maastricht aan commissaris van politie Roermond, Maastricht, 27-1-1938.
8 - 131 Reymer spreekt deze woorden ruim een jaar later, bij de huldiging van de tekenaar in Maastricht. *Nieuwe Koerier*, 19-6-1939. Paul Johan Reymer (oorspronkelijk Reijmer, 1882-1952) was voor Roermond burgemeester in Hilversum en minister van Waterstaat. Zijn burgemeesterschap van

Roermond was geen succes. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij verdacht van samenwerking met de Duitse bezetter. T. Beckers, 'Reijmers keus', *Spiegel van Roermond* 2009, 6-85.

9 - 1 Tent. cat. Amsterdam, *Teekeningen* (1937); Tent. cat. Maastricht, *Tentoonstelling Raemaekers* (1938); 'Louis Raemaekers 70 jaar: De Napoleon der politieke teekenaars', *De Telegraaf* 5-4-1939.

9 - 2 Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Biographical File: menukaart Taverne Royale, 5-4-1939.

9 - 3 Zie verder over de Nederlandse pers in periode 1933-1940: Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 231-233 en literatuur in noot 308.

9 - 4 Louis Raemaekers aan Mr. P.J. Reymer, 22 juni 1939. Roermond, GAR B-207531.

9 - 5 Kemp, 'Een kunstenaarsleven', *De Nedermaas* (1938), 23-26. Hij ontving ook 'een schrijfmap [...] met de Limburgsche en de Roermondsche wapens.' *Nieuwe Koerier*, 6-6-1939. Zowel deze map als het album amicorum met tekeningen is in particuliere collectie.

9 - 6 'Limburgers huldigen "Onze Louis"', *De Telegraaf*, 5-6-1939; *Het Vaderland*, 19-6-1939; *De Telegraaf*, 19-6-1939.

9 - 7 *Gazet van Limburg*, 2-4-1949.

9 - 8 Particuliere collectie, David Lloyd George aan Raemakers [sic], Churt (Surrey), [1939].

9 - 9 *Sunday Chronicle*, 12-11-1939.

9 - 10 *The New York Times*, 1-7-1940. Bij een volgende overtocht naar Canada, wordt het schip op 30 augustus getorpedeerd, zonder echter te zinken. Alle passagiers worden gered, een bemanningslid komt om. Bron: www.bbc.co.uk/history/ww2peopleswar/stories/36/a4296936.shtml.

9 - 11 Nicolas, *Werk is mijn redding* (2011), 38. Joep Nicolas (1897-1972) telg uit een geslacht van Roermondse glazeniers, woonde van 1939 tot 1958 in de Verenigde Staten. Zijn bekendste werk zijn de ramen van de Oude Kerk in Delft (1958-1972). Hij had een verhouding met Gisèle van Waterschoot van der Gracht (1912-2013); vanuit Amerika schreef hij haar liefdesbrieven.

9 - 12 *Life Magazine* (1939), 49-50.

9 - 13 Particuliere collectie, 'Brief Duff Cooper aan Louis Raemaekers', 6-6-1940.

9 - 14 De *New York Herald Tribune* brengt een brochure uit met de titel *Raemaekers Fights again for Democracy* (1940); *Gazet van Limburg,* 2-4-1949.

9 - 15 Endell, *Weltkrieghetze* (1942), 53.

9 - 16 Tent. cat. New York, *Cartoons* (1940); Tent. cat. New York, *There Will Be No War* (1941).

9 - 17 Particuliere collectie, Raemaekers aan Freddie en Lout Sandberg, [Mamaroneck NY 1-12-1941].

9 - 18 'I do not hate the Germans', *Time Magazine*, 30-9-1940.

9 - 19 'War-Maker Raemakers [sic]', *Social Justice*, 23-9-1940, 9.

9 - 20 Raemaekers aan Winston Churchill, Mamaroneck NY 29-11-1945.

9 - 21 Raemaekers vraagt Churchill per brief om hulp om zijn huis in Brussel, dat zowel door de Duitsers als door de Britten bezet is geweest, terug te vorderen. Particuliere collectie, Raemaekers aan Winston Churchill en Winston Churchill aan Raemaekers, 1945.

9 - 22 M. Schneider en Hemels, *Nederlandse Krant* (1979), 341. Na de oorlog is Hakkie Holdert veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf en is hem het Nederlanderschap ontnomen. Hij overlijdt in juli 1988 in Caracas. Zie over de laatste periode van de oorlog ook Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 300-306.

9 - 23 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf* (2009), 328-348.

9 - 24 Roermond, AGM, Collectie Louis Raemaekers, Commissie van Toezicht aan B. & W. (1948). Zie ook Schoolmeesters, 'Pleidooi', *Maas- en Roerpost* (1980), Munnix, 'Louis Raemaekers', *Spiegel van Roermond* (1999) en diverse dag- en weekbladen over de tentoonstelling, Bijlagen. Het museum heet tegenwoordig Cuypershuis.

9 - 25 Hilversum, Beeld en Geluid*, Polygoon Journaal*, RVD-nummer: 099-229.

9 - 26 De tentoonstelling duurt twee weken en is in totaal door ruim 600 belangstellenden bezocht. Roermond, CHR, Collectie Louis Raemaekers, Smeets, Verslag Tentoonstelling (1949).

9 - 27 Roermond, CHR, Collectie Louis Raemaekers, B. & W. aan Louis Raemaekers, 31-03-1949.

9 - 28 Citaat van tekst grafschrift van Louis Raemaekers. Behalve berichten in tientallen Nederlandse nationale en regionale kranten, ook in *Le Monde* (F), 28-7-1956; *Le Figaro littéraire* (F), 28-8-1956; *Het laatste nieuws* (B), 27-7-1956; *The Hindu* (IN), 5-8-1956; *Herald Tribune* (VS), 27-7-1956.
9 - 29 *De Telegraaf*, 27-7-1956, 7. Doorenbos rept hier met geen woord over de illustraties van *Flippie Flink*.

10 DE BETEKENIS VAN RAEMAEKERS VOOR DE GEALLIEERDE PROPAGANDA

10 - 1 C. Veth, 'Raemaekers bij Buffa', *Elsevier's Geillustreerd Maandschrift* 45 (1913), 273.
10 - 2 Horne & Kramer, *German atrocities* (2001), 297.
10 - 3 Een interessante analyse wordt gegeven in het hoofdstuk over Louis Raemaekers dat auteur na voltooiing van dit boek in handen kreeg: Vatin, *Voir et montrer la guerre* (2013), 121-153.
10 - 4 In *Het Toppunt der Beschaving* (1914) en *The "Land & Water" Edition of Raemaekers' Cartoons* (1916/17) werden, naast werk uit de krant, prenten opgenomen die Raemaekers speciaal voor die publicaties tekende. Alle prenten uit *De Telegraaf* zijn te zien op de website www.louisraemaekers.com. *De Telegraaf* is in zijn geheel via de website van de Koninklijke Bibliotheek te raadplegen.
10 - 5 Zie onder meer hoofdstuk 1 'The Political Cartoon' en hoofdstuk 3 'Analysis of Cartoons' in Press, *Political Cartoon* (1981), 11-33, 50-80 en Langeveld, 'Political Cartoons', *International Journal of Political Education* (1981).
10 - 6 Het aantal keren dat deze onderwerpen in tekeningen in *De Telegraaf* voorkomen, is als volgt verdeeld: a.: 20; b.: 216, waarvan 57 als schurk, 14 als onnozel, 25 als verliezer, 9 over oorlogsleningen, 32 over vredesvoorstellen, 33 over houding t.o.v. haar bondgenoten, 17 over houding t.o.v. Nederland; c.: 28; d.: 77, waarvan 14 over de neutraliteit, 18 over pro-Duitse Nederlanders, 8 over smokkel; e. 78, over Frankrijk: 16, over Engeland: 21, over Rusland: 25, over overige landen: 16; f.: 52. Uitgewerkte schetsen van front: 15.
10 - 7 Peterson, *Propaganda* (1968), 41-42.
10 - 8 Buchanan, *European Propaganda* (1935), 234.
10 - 9 Raemaekers volgde hiermee een algemeen gebruikte formule: 'the Kaiser was portrayed as a monster, the Crown Prince as a weak, treacherous, contemptible wretch'. Peterson, *Propaganda* (1968), 42. De historicus Coupe classificeerde politieke spotprenten in drie categorieën: 'descriptive', 'laughing satirical' en 'destructive satirical', waarbij de hier beschreven tekeningen onder de laatste groep vallen. Coupe, 'Observations', *Comparative Studies* (1969), 79-95. Zie ook Press, *Political Cartoon* (1981), 75-78.
10 - 10 Zie ook Horne & Kramer, *German atrocities* (2001), 299-300.
10 - 11 Langeveld, *Politiek per prent* (1989), 58.
10 - 12 *Algemeen Handelsblad*, 5-2-1913.
10 - 13 Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van Mulder, 'Politieke spotprent' in *N.K.J.* (1977), 197-201 en Langeveld, 'Political Cartoons', *International Journal of Political Education* (1981), 362-363. Zie verder over symbolisch beeldgebruik, met name over oorlog: Gombrich, 'Cartoonist's Armory', *Meditations* (1985); Holsten, *Allegorische Darstellungen des Krieges* (1976) en Bruckner, *Art against War* (1984).
10 - 14 Hahn, 'Kunst in Machine', *Socialistische Gids* (1916), 9.
10 - 15 Raemaekers gebruikte deze symbolen in ongeveer driehonderd tekeningen, als volgt onderverdeeld: a.: 258; b.: 21; c.: 17; d.: 29; e.: 26; f.: 11; g.: 12; h.: 10. In 71 tekeningen gebruikte hij labels of opschriften om zijn bedoeling te verduidelijken; ruim honderd tekeningen zijn in meer dan één categorie ondergebracht. In de perioden voor en na de oorlog gebruikte hij een enkele keer een thema uit de schilderkunst en uit kinderliedjes.
10 - 16 De figuur [Broeder] Jonathan werd sinds 1870 bijna niet meer in Amerika gebruikt. In 1915 dook hij op in een tekening van Partridge voor *Punch*. Hij was nu dezelfde figuur als Uncle Sam geworden. Press, *Political Cartoon* (1981), 218. Zie over Uncle Sam ook p. 218-222, 229-231.
10 - 17 Gombrich, 'Cartoonist's Armory', *Meditations* (1985), 140.
10 - 18 *Drawing the Line: using cartoons as historical evidence.* Eds. Scully & Quartly (2009), hoofdstuk 1.
10 - 19 *The Great War: a Neutral's Indictment* (1916), xvii. Let op het gebruik van de hoofdletters in dit citaat: Goed versus kwaad.
10 - 20 *Drawing the line* (2009), hoofdstuk 1.
10 - 21 Press, *Political Cartoon* (1981), 74.
10 - 22 Plum, *Die Karikatur im Spannungsfeld* (1998), 92.
10 - 23 Het thema 'dood' in de beeldende kunst is een dankbaar onderwerp van veel studies. In verband met Raemaekers noem ik hier Hilkhuijsen, 'De tekenpen als wapen van neutraal Nederland' in *Armamentaria* 39 (2004), 76-106. Voor een beschrijving van Oogstmaand 1914, zie hoofdstuk 4.

Holsten, *Allegorische Darstellungen* (1976), 105-106, afb. 362-374 weidt in zijn paragraaf 'Variante Schnitter Tod' uit over het thema van de Dood als maaier.
10 - 24 Plum, *Die Karikatur im Spannungsfeld* (1998), 164-168.
10 - 25 ['Der Kaiser als Tod, Deutschland als Totengerippe war ein häufig wiederkehrendes Motiv, wobei die Alliierten symbolisch als "Das Leben" dargestellt, über den Tod siegten.'] Wanderscheck, *Weltkrieg und Propaganda* (1936), 171.
10 - 26 De dodendans of danse macabre is een eeuwenoud historisch thema waaraan tal van studies zijn gewijd. Ook de titel 'Der Tod und das Mädchen' weerspiegelt een bekend thema uit de beeldende kunst, de literatuur en de muziek, o.a. in het lied met dezelfde naam van Franz Schubert.
10 - 27 *New York Times*, 18-11-1916.
10 - 28 Het nieuwste: 'Onderzeeboot tegen non-combattant'. *De Telegraaf*, 3-2-1915. De onbeperkte duikbotenoorlog houdt in dat Duitse U-boten alle schepen van vijandelijke landen die ze tegenkomen zonder waarschuwing tot zinken brengen.
10 - 29 Raemaekers' vrouw kwam uit een remonstrants gezin. De kinderen Raemaekers zijn niet gedoopt en noch het echtpaar Raemaekers, noch de kinderen zijn in de kerk getrouwd. Gesprek van Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 5-7-1983 en 3-8-1983.
10 - 30 Wageningen, GAW, Bevolkingsregister (1900-1920).
10 - 31 *Nieuws voor den Dag voor Nederlandsch Indië*, 8-2-1916.
10 - 32 Men waardeerde niet altijd dat Raemaekers Bijbelse symbolen gebruikte om zijn mening over Duitsland uit te drukken. De katholieke en eveneens uit Roermond afkomstige architect Pierre Cuypers uitte zijn verontwaardiging over een tekening van de aanbidding der Driekoningen (*De Telegraaf*, 25-12-1914), gebruikt 'om de schandelijke houding van den Duitsche keizer af te straffen', in P.H.J. Cuypers aan Raemaekers, Roermond 7-4-1915. Zie over de toepassing van christelijke elementen in het werk van Albert Hahn, het hoofdstuk 'Het politieke Christendom en de kapitalistische orde' in Van Weringh, *Albert Hahn* (1969), 184-227.
10 - 33 Genesis iv, 3-7.
10 - 34 Zie over de verhouding tekening-tekst: Langeveld, 'Political Cartoons', *International Journal of Political Education* (1981), 349, waar hij de algemene opinie verwoordt: 'the less text there is, the better the print'. Wanneer een prent uit *De Telegraaf* later in een Engelse krant of een Engelse uitgave is gepubliceerd, zijn titel en onderschrift niet altijd letterlijk vertaald, maar vaak geactualiseerd of aan een voor de lezer meer herkenbare situatie aangepast. In de Engelse uitgave van dit boek zijn zoveel mogelijk de oorspronkelijke Engelse titels gebruikt.
10 - 35 Langeveld, 'Political Cartoons', *International Journal of Political Education* (1981), 364.
10 - 36 Wilhelm houdt een obus of granaat vast, die verwijst naar de Grote Bertha-obus; Frans Jozef een Škoda-kanon waarmee dergelijke obussen afgevuurd werden; de sultan een (Turkse) kromdolksabel. Met dank aan Jan Dewilde van het In Flanders Fields Museum in Ieper.
10 - 37 *The "Land & Water" Edition of Raemaekers' Cartoons.* Part 8 [1916], 190.
10 - 38 Westwood, *Modern Caricaturists* (1932), 56, 66.
10 - 39 Gesprek Cornelieke Lagerwaard met mevrouw F.L. Sandberg-Raemaekers, 5-7-1983.
10 - 40 Buchanan, *European Propaganda* (1935), 233. Zie ook Wanderscheck, *Höllenmaschinen* (1940), 20.
10 - 41 Citaat van F.L. Sandberg-Raemaekers in Van Heiningen, *Watersnood van 1926* (1985), 204.
10 - 42 Gombrich, 'Cartoonist's Armory', *Meditations* (1985), 138-139.
10 - 43 Press, *Political Cartoon* (1981), 19.
10 - 44 Henri Borel, 'Louis Raemaekers', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18-12-1915.

WII - 1 Sigurd von Ilsemann (1884-1952), *Der Kaiser in Nederland. Aantekeningen van de laatste vleugeladjudant van Keizer Wilhelm II uit Amerongen en Doorn* (Baarn 1968) 46. [Een vleugeladjudant is een officier die vorstelijke personen bijstaat.] Von Ilsemanns dagboeken zijn verschenen in twee delen, zowel in het Duits als in het Nederlands. De titels van de Duitse uitgave zijn: *Der Kaiser in Holland, Amerongen und Doorn 1918-1923* (München 1967) en *Der Kaiser in Holland. Aufzeichnungen aus den Jahren 1924-1941. Monarchie und Nationalsozialismus* (München 1968). In dit artikel wordt geciteerd uit de Nederlandse vertalingen.
WII - 2 In feite bevond de keizer zich al op Nederlands grondgebied. Uit mededogen had men hem toegestaan op het station te wachten op de uitkomst van het beraad van de regering.
WII - 3 Wilhelm I (1797-1888) was koning van Pruisen van 1861 tot 1888 en de eerste Duitse keizer van 1871 tot 1888.
WII - 4 Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen (1815-1898) was minister-president van Pruisen en vanaf 1871 rijkskanselier van het keizerrijk Duitsland.
WII - 5 Alfred Graf von Schlieffen (1833-1913) was als generaal en later als veldmaarschalk hoofd van de Duitse Generale Staf tussen 1891 en 1905. Schlieffen is de auteur van het naar hem genoemde plan voor de invasie in Frankrijk via België en Nederlands Limburg.
WII - 6 Paul von Hindenburg (1847-1934) was van 1916-1918 een van de opperbevelhebbers van het Duitse leger, met de rang van veldmaarschalk. Later werd hij de tweede Rijkspresident van Duitsland. Erich Ludendorff (1865-1937) was een Duits generaal en politicus. Hij werd een prominent nationalistisch leider die tegen beter weten in propaganda maakte voor de ‘dolkstootlegende’ en betrokken was bij mislukte pogingen tot een staatsgreep.
WII - 7 Walter Görlitz, *Regierte der Kaiser? Kriegstagebücher, Aufzeichnungen und Briefe des Chefs des Marine-Kabinetts Admiral Georg Alexander von Müller 1914-1918* (München 1990) 53, 55, 67, 97.
WII - 8 De 23 ordners maken deel uit van de fotocollectie van Huis Doorn en zijn te zien op de beeldbank (www.huisdoorn.nl: beeldbank, inv.nrs.: HuDF-EW01 t/m HuDF-EW23).
WII - 9 Ariane de Ranitz en Jan Dewilde, *Louis Raemaekers (1869-1956). Oorlogsgetuige 1914-1918* (Ieper 2009) 34
WII - 10 Lusitania: verwijst naar het Engelse passagiersschip Lusitania dat in 1915 door de Duitsers werd getorpedeerd. Edith Cavell: Britse verpleegster, in Brussel door de Duitsers gefusilleerd omdat zij onderdak had geboden aan geallieerde soldaten en hen had geholpen naar Nederland te vluchten.
WII - 11 Huis Doorn, inv.nr. HuDF-3091. Vertaling: ‘Lusitania, 1150 slachtoffers’ en ‘Volkeren, herinnert u!; Ziedaar de slachtoffers, ziehier de moordenaar!!!’
WII - 12 Woodrow Wilson (1856-1924) was van 1913 tot 1922 president van de Verenigde Staten.
WII - 13 Philipp Scheidemann (1865-1939) was als sociaaldemocraat lid van de Rijksdag, het Duitse parlement.
WII - 14 Ilsemann (1968) 44.
WII - 15 Ilsemann (1968) 46.
WII - 16 Jan Bank, ’Der Weg des Kaisers ins Exil’, in: Hans Wilderotter e.a., *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Berlin 1991) 106-107.
WII - 17 Elisabeth gravin van Aldenburg Bentinck (1892-1971) is in 1920 gehuwd met Von Ilsemann.
WII - 18 Ilsemann (1968) 52 en 53.
WII - 19 O.a. John C.G. Röhl, *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund* (München 2008). Christopher M. Clark, *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power* (Londen 2009). Christopher M. Clark, *The Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914* (Londen 2012).
WII - 20 Emil Ludwig, *Wilhelm der Zweite* (Berlin 1926) 460. Vertaling: Vijf werelddelen eisten het hoofd van één enkele man. Een oorlog die ten onrechte gold als diens wil (…).
WII - 21 Christopher M. Clark, *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power* (Londen 2009) 359 e.v.
WII - 22 Ilsemann (1968) 58. Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921), kanselier van 1909 tot 1917. Alfred von Tirpitz (1849-1930), admiraal van de keizerlijke marine tot 1916.
WII - 23 Ilsemann (1968) 115. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat jonge opschietende boompjes ook als ‘bomen’ werden geteld.
WII - 24 Ilsemann (1968) 152.

WII - 25 Sylvia Andler, “‘…ein neues Deutsches Reich unter mir erobern", Politische Verbindungen und Verbündete des Kaisers im Exil’ in: Hans Wilderotter e.a., *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. im Exil* (Berlin 1991) 147.
WII - 26 J.B. Kan (1873-1947) was minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw, van 1926 tot 1929, waarnemend minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van 19 november 1927 tot 10 februari 1928 en lid Raad van State, van 1931 tot 1947.
WII - 27 Vertaling: kinderen, keuken, kerk.
WII - 28 Andler 147.
WII - 29 Ilsemann (1969) 179.
WII - 30 Ilsemann (1968) 149, 184-187 en 213.
WII - 31 Nu in het Archeologisch Museum Korfoe in Korfoe-stad.
WII - 32 Kaiser Wilhelm II, *Studien zur Gorgo* (Berlin 1936).
WII - 33 Het origineel dateert uit circa 1345 v. Chr. en bevindt zich in het Neues Museum in Berlijn.
WII - 34 Kaiser Wilhelm II, *Vergleichende Geschichtstabellen von 1878 bis zum Kriegsausbruch 1914* (Leipzig 1921). Vergelijkende geschiedenistabellen van 1878 tot het uitbreken van de oorlog in 1914.
WII - 35 Kaiser Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878-1918* (Berlin 1922) 287. Vertaling: ‘Wat onze vijanden van mij zeggen, kan mij niets schelen. Ik erken hen niet als mijn rechters. God is mijn getuige dat ik altijd het beste met mijn land en mijn volk voor heb gehad. Het welzijn van mijn volk en mijn rijk is altijd het doel van mijn handelen geweest.’
WII - 36 Kaiser Wilhelm II, *Ereignisse*, 289. Vertaling: ‘De gewetenloze ophitsers [bedoeld worden de leiders van de socialistische beweging] zijn de ware schuldigen aan de ineenstorting van Duitsland.’ Max von Baden (1867-1929) was generaal en de laatste rijkskanselier (in 1918) van het Duitse Keizerrijk.
WII - 37 Liesbeth Ruitenberg, ‘De Duitse keizer Wilhelm II en de Franse stad St. Quentin’ in: *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*, 7 (Soesterberg 2005) 74-97.
WII - 38 Vertaling: ‘(…) met de door God geschonken geweldige overwinning met de woorden van keizer Wilhelm de Grote: Wat een ommekeer door Gods wil! In alle Duitse harten klinkt het koraal van Leuthen, die de overwinnaars van Leuthen met de grote koning inzetten: Nu dankt allen God. Wilhelm I.R.’ uit: *Friedrich Wilhelm Prinz von Preußen, Das Haus Hohenzollern 1918-1945*, München/Wien 1985. Vertaling: Von Ilsemann (1969) 329. Leuthen (of Lissa): daar versloeg Frederik de Grote tijdens de zevenjarige oorlog in 1757 het veel grotere Oostenrijkse leger.
WII - 39 Het glasnegatief is door de weduwe van de officier aan Huis Doorn geschonken en bevindt zich aldaar in de fotocollectie: Huis Doorn, inv.nr. HuDF-G06.
WII - 40 Louis Ferdinand Prinz von Preußen, *Im Strom der Geschichte*, (Frankfurt am Main/Berlin 1991) 284. Vertaling: Mocht God besluiten mij tot zich te roepen in een tijd waarin in Duitsland het keizerschap nog niet hersteld is, dan is het mijn onwrikbare wil, om, daar ik in ballingschap in Doorn de eeuwige rust in ga, ook in Doorn provisorisch bijgezet te worden. De plechtigheid natuurlijk, eenvoudig, stil, waardig. Geen afvaardigingen van thuis. Geen vlaggen met hakenkruisen. Geen kransen.
WII - 41 Clark (209) 357-358.
WII - 42 Louis Ferdinand 284-285.
WII - 43 Ilsemann (1969) 333. Het mausoleum is, anders dan het Huis en het park, eigendom van de familie Hohenzollern.
WII - 44 Hans Wilderotter, ‘Haus Doorn. Die verkleinerte Kopie eines Hofstaats’, in: Hans Wilderotter en Klaus-D. Pohl, *Der letzte Kaiser. Wilhelm II. in Exil* (München 1991) 119.
WII - 45 Friedhild den Toom, *Wilhelm II in Doorn* (Doorn 2007) 63
WII - 46 Toom 63-64.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

AARDWEG, H.P. van den & J.P.J.C. **HÜLLSTRUNG** (eds). *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk [...].* Deel 5. Inleiding van H. Brugmans. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) 1938, 1196.

ABBENHUIS, Maartje M. *The Art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918.* Amsterdam (Amsterdam University Press) 2006.

ADAM, Pearl (ed.). *International Cartoons of the War*. Londen (Chatto & Windus) 1916.

AITKEN, William M. (Lord Beaverbrook). *Men and Power 1917-1918.* Londen (Hutchinson) 1956.

ALBIG, William. *Modern public Opinion.* New York (McGraw-Hill) 1956. [https://archive.org/details/modernpublicopin00albi]

ALLEN, Tony. *The Cartoons of Louis Raemakers, 1914-1918*. York (Holgate) 1999.

ANDRIESSEN, J.H.J. *De andere waarheid. Een andere visie op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1914-1918.* Derde geheel herziene druk. Soesterberg (Aspekt) 2007 (ed. princ. 1998).

ANDRIESSEN, J.H.J. *Historici en hun hardnekkige mythes over de Eerste Wereldoorlog.* Soesterberg (Aspekt) 2013.

ANGELL, Norman. *The public Mind.* Londen (Noel Douglas) 1926.

ARNOLD, Fritz. *Honderd karikaturen uit Simplicissimus uit de jaren 1896-1914: een tentoonstelling van het Goethe-Institut te Amsterdam van 4-21 november 1981* (tent. cat. Goethe Instituut Amsterdam). Amsterdam (Goethe Instituut) 1981.

ASQUITH, Cynthia. *Diaries 1915-1918.* Londen (Hutchinson) 1968.

AVENARIUS, Ferdinand. *Das Bild als Narr. Die Karikatur in der Völkerverhetzung: was sie assagt und was sie verrät.* München (Callwey) 1918.

B. [Paul **BUSCHMANN**]. 'London: Exhibition of War Cartoons by Louis Raemaekers [...]'. *Onze Kunst* 29 (1916), 57-58.

B., P. [Paul **BUSCHMANN**]. 'London: The second Exhibition of War Cartoons by Louis Raemaekers [...]'. *Onze Kunst* 31 (1917), 147.

BASCHWITZ, K. 'Pers, propaganda, openbare mening, reclame' in *Een bundel opstellen [...] aangeboden aan professor dr. Kurt Baschwitz [...].* Leiden (Stenfert Kroese) 1956, 325-344.

BECKERS, T. 'Reijmers keus. De pijnlijke neergang van een burgemeester in oorlogstijd' in *Spiegel van Roermond, jaarboek voor Roermond* 17 (2009), 6-85. Roermond (Stichting Rura).

BEERBOHM, Max. *Fifty Caricatures*. Londen (William Heinemann) 1913.

BENEZIT, Emmanuel. *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs, et graveurs.* Parijs (Gründ) 1976.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

BERKO, P. & V. *Dictionary of Belgian Painters born between 1750 & 1875.* Brussel (Laconti) 1981.

BERKVENS, A.M.J.A., H.J.J.M. van der **BRUGGEN** & R.M.L.M **MAGNEE** (eds). *Rechtspraak in Roermond: van Soeverein Hof van Gelre tot Rechtbank Limburg (1580-2012).* Hilversum (Verloren) 2013.

BERNARD, Linda & Olga **DUNLOP**. 'Register of the Louis Raemaekers Papers and Artwork'. Hoover Institution Archives, 2003.

BERNARDINI-SJOESTEDT, Leonie. 'Louis Raemaekers. The Arch Enemy of the Kaiser'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 775-780.

BIJL DE VROE, Fusien. *De schilder Jan Veth (1864-1925): chroniqueur van een bewogen tijdperk.* Amsterdam (Thomas Rap) 1987.

BLOK, D.P. et al. (eds). *Algemene geschiedenis der Nederlanden.* 15 Delen. Haarlem (Fibula-Van Dishoeck) 1977-[1983].

BLOK, P.R. 'De Stuers' muurteekeningen in het Leidsche Academiegebouw'. *Eigen Haard* 45 (1919), 594-596.

BLUM, André. 'La Caricature de guerre à l'étranger'. *Gazette des Beaux-Arts* 63 (1921), [159]-174.

BOS, L. 'Van vitalisme via ontdekking van virussen naar biotechnologie'. *Gewasbescherming* 31 (2000), 109-113.

BOTH, Saskia de. *De verbeelders: Nederlandse boekillustratie in de twintigste eeuw.* Nijmegen (Vantilt) 2014.

BOTH, Saskia de. *Prentenboeken, ideologie en illustratie, 1890-1950.* Amsterdam (Ludion) 2003.

BOUDIER-BAKKER, Ina. *De klop op de deur*. Amsterdam (P.N. Kampen & Zoon) 1930.

BRANTS, Chrisje & Kees. *Velden van weleer: Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam (Nijgh en Van Ditmar) 2014.

BRITTAIN, Vera. *Chronicle of Youth: the War Diary 1913-1917*. Ed. Alan Bishop. New York (Morrow) 1981.

BROERSMA, Marcel. 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur'. *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 2, 40-69.

BRUCKNER, D.J.R. et al. *Art against War: 400 Years of Protest in Art.* New York (Abbeville Press) 1984.

BRYANT, Mark. 'The Man with the Poison Pen'. *History Today*. 56 (2006) 11.

BRYCE, James et al. (eds). *The Bryce Report. Report of the Committee on alleged German Outrages.* Londen (H.M. Stationery Off.) 1915.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

BUCHANAN, Albert R. *European Propaganda and American Public Opinion 1914-1917* (diss. Stanford University) 1935.

BUITENHUIS, Peter. *The Great War of Words. British, American and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933*. Vancouver (UBC Press) 1987.

BUNING, L. 'Kips, Jan Hendrik (1862-1942)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1979, 297-298.

CAHALAN, Peter. *Belgian Refugee Relief in England during the Great War*. New York (Garland) 1982.

CARCO, Francis. *Les Humoristes*. Parijs (Librairie P. Ollendorff) [1921], 53.

CATE, Phillip D. & Susan GILL. *Théophile Alexandre Steinlen: Catalogus*. Layton, UT (Gibbs M. Smith) 1982.

CHURCHILL, Winston S. *Thoughts and Adventures*. Londen (Odhams Press Limited) [1948]. Essay 'Cartoons and Cartoonists' is eerder verschenen in *The Strand Magazine* 81, (juni 1931), 486 .

CLARK, Christopher. *The Sleepwalkers: How Europe went to War in 1914*. Londen (Allen Lane) 2012.

CLINGE DOORENBOS [J.P.J.H.] *Zingend door het leven*. Amsterdam (Strengholt) [1948].

COHEN, Alexander. *Van anarchist tot monarchist*. Amsterdam (Van Oorschot) 1961. [www.dbnl.org/tekst/cohe002vana01_01]

***Colijn in de caricatuur**. 100 uitgezochte caricaturen met een voorwoord van Dr. Colijn zelf*. Baarn (Bosch & Keuning) [1936].

CONRAD von Hötzendorff, Franz. *Aus meiner Dienstzeit, 1906-18*. 5 Delen. Wenen (Rikola) 1921-1925.

CORDUWENER, Jeroen. *Riemen oom de kin!: biografie van Mr.Dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (diss. Rijksuniversiteit Groningen). Amsterdam (Bert Bakker) 2011.

COUPE, W.A. 'Kaiser Wilhelm II and the Cartoonists'. *History Today* 30 (1980), 16-22.

COUPE, William A. 'Observations on a Theory of Political Caricature'. *Comparative Studies in Society and History* 12 (1969), 79-95.

CREEL, George. 'Raemaekers – Man and Artist'. *The Century Magazine* (1917), 256-259.

CREEL, George. *How we advertised America [...]*. New York-Londen (Harper & Bros.) 1920.

CRUTTWELL, C.R.M.F. *A History of the Great War 1914-1918*. Londen [etc.] (Granada) 1982 (ed. princ. 1934).

CULL, Nicholas. 'Raemakers, Louis (1869-1956)' in *Propaganda and Mass Persuasion: a historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Eds. Nicholas J. Cull, David Culbert & David Welch. Santa Barbara, CA (ABC-CLIO) 2003, 334.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

CUMYN, Alan. *The Sojourn*. Toronto (McClelland & Stewart Ltd.) 2003.

DAMME, Paul van. *Vriend over vijand. De Grote Oorlog in spotprenten.* Tielt (Lannoo) 2013.

DARRACOTT, Joseph & Belinda **LOFTUS**. *First World War Posters.* Londen (Imperial War Museum) 1981 (ed. princ. 1972).

DAWSON, Coningsby. *Living Bayonets a Record of the Last Push*. Norwood, MA (The Plimpton Press) 1919.

De oorlog en de Duitsche propaganda. *Het oordeel van een Zwitser over Duitschland's plannen als door Duitschers zelven onthuld.* In het Nederlandsch overgezet door Mr. W. de Veer. Londen (Thomas Nelson & Sons) [ca. 1915].

DEKKER, Stijn. 'Aan den rand van den ondergang. Pers, politiek en neutraliteit rond de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog' (masterthesis Universiteit Utrecht) 2010. [http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/179798]

DEMM, Eberhard. *Der Erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur.* Keulen (Fackelträger) 1988.

DEREZ, Mark (ed.). *Leuven brandt 25-26 augustus 1914* (tent. cat. Universiteitsbibliotheek Leuven). Leuven (Balder) 1989.

DIEPENBROCK, Alphons. *Verzamelde geschriften van Alphons Diepenbrock bijeengebracht en toegelicht door Eduard Reeser in samenwerking met Thea Diepenbrock.* Utrecht (Het Spectrum) 1950.

DIEREN, E. van. *Is "De Telegraaf" een ... Engelsche krant? [...].* Amsterdam (Ten Have) 1915.

DODSWORTH, Jack. 'British animated Cartoons'. *The Bioscope*. Londen (Ganes) 1918, 108.

DOOIJES, Dick & Pieter **BRATTINGA**. *A History of the Dutch Poster 1890-1960.* Amsterdam (Scheltema & Holkema) 1968.

DOWSING, William. *War Cartoon Sonnets: being Sonnets based on Louis Raemaekers' War Cartoons.* 6 Delen. Sheffield (J.W. Northend) 1917/1918.

DUNGEN, Peter van den. 'Raemaekers, Louis' in *Biographical Dictionary of modern Peace Leaders.* Ed. Harold Josephson. Westport, CT (Greenwood Press) 1985, 782-784.

'***A Dutchman's Wartime Cartoons'***. *Life* 6 (1939) 18, 48-50.

E., v. [Frederik van **EEDEN**]. 'De student Beets [...] Met teekeningen van Louis Raemaekers'. *Den Gulden Winckel* 13 (1914), 165-167.

ECONOMIST. *Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van staatshuishoudkunde.* Amsterdam (Gebhard) 1875.

EDGAR, William C. 'A Master of pictorial Irony'. *The Bellman* 19 (1915), 208.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

ELOUT, C.K. 'Nederlandsche caricaturisten'. *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* 2000 (1915), 12-13.

ENDELL, Fritz. *Weltkriegshetze der U.S.A.-Presse in Schlagzeilen und Zerr-bildern.* München-Berlijn (Lehmann) 1942.

ENDT, Friso (ed.). *Weet je nog wel ... Een boek vol pluche en pleizier (1900-1928).* Amsterdam (De Bezige Bij) 1957.

EVANS, Suzanne. *Mothers of Heroes, Mothers of Martyrs: World War I and the Politics of Grief.* Montreal (McGill-Queen's) 2007.

EVERSDIJK, Nicole P. *Kultur als politisches Werbemittel: ein Beitrag zur deutschen kultur- und pressepolitischen Arbeit in den Niederlanden während des Ersten Weltkrieges.* Münster (Wasmann) 2010.

Ezra Pound and the Visual Arts. Ed. Harriet Zinnes. New York (New Directions Publishing) 1980.

FAXON, Alicia C. *Jean-Louis Forain: catalogue raisonné of the prints.* New York/Londen (Garland) 1982.

FEITH, Jan. De *oorlog in prent. Karikaturen uit de verschillende landen.* Amsterdam (Scheltens & Giltay) 1915.

FISHER WOOD, Eric. *The Note-book of an Intelligence Officer.* New York (The Century Co.) 1917.

FOLLETT, Ken. *Fall of Giants* (Century Trilogy). New York (Signet) 2010.

FRANTZEN, Allen J. *Bloody good: Chivalry, Sacrifice, and the Great War*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 2004.

Frederik van Eeden, Dagboek 1878-1923. Ed. H.W. van Tricht. 4 Delen. Culemborg (Tjeenk Willink-Noordlijn) 1971-1972.

FREEMAN, Lewis R. 'Louis Raemaekers and his War Cartoons'. *The Outlook* (1916), 626-627.

FUCHS, Edvard. *Der Weltkrieg in der Karikatur*. 3 Delen. München (Langen) [1915].

FUGLIE, Gordon L. *Images of the Great War: 1914-1918: Catalogus.* Ed. Lucinda H. Gedeon. Los Angeles (UCLA) 1983.

FYFE, Henry H. *Northcliffe: an intimate Biography.* Londen (Allen & Unwin) 1930.

GEUDEKER, Nienke. 'Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar *De Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Volk*' (masterthesis Universiteit Utrecht) 2006. [http://igitur-archive.library.uu.nl]

GIJSEN, J.M. *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886): bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd.* Assen (Van Gorcum) 1968.

GIRAN, Etienne. *Parmi les zouaves.* Illustrations par Paul Ledoux. Parijs (Editions du Monde nouveau) [1923].

GLENDINNING, Victoria. *Vita: The Life of V. Sackville-West.* New York (Knopf) 1983.

GOMBRICH, Ernst H. 'The Cartoonist's Armory' (lecture 1962). Reprinted in *Meditations on a Hobby Horse and other essays on the theory of art.* Chicago (University of Chicago) 1985 (ed. princ. 1963), 127-142.

GRAND-CARTERET, John. *Kaiser, kronprinz & cie.* (Caricatures et images de guerre, 1). Parijs (Chapelot) 1916.

GRAND-CARTERET, John. *La Kultur et ses hauts faits.* Frontispice en couleurs de Louis Raemaekers. (Caricatures et images de guerre, 2). Parijs (Chapelot) 1916.

GRAND-CARTERET, John. *Les moeurs et la caricature en Allemagne, en Autriche, et en Suisse.* Parijs (Westhausser) 1885.

GRAND-CARTERET, John. *Les moeurs et la caricature en France.* Parijs (La Librairie illustrée) 1888.

GRAND-CARTERET, John. *Verdun. Images de guerre.* Parijs (Chapelot) 1916.

GRAUTOFF, Otto. 'Kriegsgraphik in Frankreich'. *Das Plakat: Zeitschrift des Vereins der Plakatfreunde [...]* 8 (1917), 40-60.

GRAVES, Robert. *Good-bye to all that.* Manchester (Carcanet) 2007 (ed. princ. 1929).

GREGG, Richard N. *The Artist's Studio in American Painting 1840-1983: Catalogus.* Allentown (Allentown Art Museum) 1983.

GRESHOFF, Jan. *Afscheid van Europa. Leven tegen het leven.* 's-Gravenhage/Rotterdam (Nijgh & Van Ditmar) 1969.

GROOTHUIS-van LOENEN, A. 'J.P. Stricker, een bescheiden Wageningse figuur'. Oud-Wageningen. Mededelingen van de vereniging "Oud-Wageningen" 9 (1981), 30-31.
H. 'Tentoonstellingen: Amsterdam. Teekeningen van Dr. Louis Raemaekers [...]'. *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 15 (1938), 25-26.

HABETS, Jos. 'Cronijkje van Limburg door (e)enen dorpskapelaan'. *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* 96 (1977), 111-122.

HAHN, Albert Jr. *Caricatuur.* Amsterdam (Arbeiderspers) 1935.

HAHN, Albert. 'Kunst en Machine'. *De Socialistische Gids* (overdruk) 1 (1916).

HALL, H. van. *Repertorium voor de geschiedenis der Nederlandsche schilder- en graveerkunst sedert het begin der 12de eeuw tot het eind van 1932.* 2 Delen. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1936-1949.

HAMEL, Anke (ed.). *Mijn liefste lief. Brieven van Jean-Louis Pisuisse aan Fie Carelsen.* 's-Gravenhage (SDU) 1989.

Handbuch der Auslandpresse. *Bearbeitet von der Auslandstelle des Kriegspresseamts.* Berlijn (Mittler) 1918.

Handbuch der Weltpresse. *Eine Darstellung des Zeitungswesens aller Länder, [...]*. Leipzig-Frankfurt am Main (Armanen-verlag) [1937].

HANFSTAENGL, Ernst (ed.). *Tat gegen Tinte. Hitler in der Karikatur der Welt. Neue Folge: ein Bildsammelwerk*. Berlijn (Braune Bücher) 1934.

HANSSEN, Léon, W.E. **KRUL** & Anton van der **LEM** (eds). *J. Huizinga, Briefwisseling I 1894-1924*. Utrecht (Veen-Tjeenk Willink) 1989.

HARDIE, Martin & Arthur K. **SABIN**. *War Posters, issued by belligerent and neutral Nations 1914-1919*. Londen (A. & C. Black) 1920.

HARRIES, Meirion & Susie. *The War Artists. British official War Art of the twentieth Century*. Londen (Imperial War Museum & Tate Gallery) 1983.

HARVEY, Harold M. 'A Crusader against Kultur'. *Cartoons Magazine* 12 (1917), 500-508.

HASTE, Cate. *Keep the Home Fires burning*. Londen (Allen Lane) 1977.

HAVARD, Henry. *De bedreigde grenzen: een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg*. Haarlem (Schalekamp) 1876. (Vertaald uit Frans: *La Hollande pittoresque. Les frontières menacées. Voyage dans les provinces de Frise, Groningue, Drenthe, Overyssel, Gueldre et Limbourg*. Parijs (Plon) 1876).

HAVARD, Henry. *La Hollande à vol d'oiseau*. Eaux-fortes et fusains par Maxime Lalanne. Parijs (Decaux & Quantain) 1881.

HAVERSCHMIDT, François. 'De muurschilderingen in het Leidsche Academiegebouw'. *Eigen Haard* 29 (1886), 352-356.

HECHT, George J. (ed.). *The War in Cartoons*. With a new Introduction for the Garland Edition by Charles Chatfield. New York-Londen (Garland) 1971 (ed. princ. 1919).

HECHT, George J. *The War in Cartoons: A History of the War in 100 Cartoons by 27 of the Most Prominent American Cartoonists*. New York (E.P. Dutton) 1919.

'**The Height of Civilization**, a Series of Cartoons by Louis Raemaekers originally published by the Amsterdam Telegraaf'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 301-307.

HEIJ, Jan Jaap (ed.). *Een vereeniging van ernstige kunstenaars: 150 jaar maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*. Amsterdam (Thoth) 1989.

HEININGEN, H. van. *Wee den vergetenen! De watersnood van 1926 en de wederopbouw van Maas en Waal*. Wijchen (De Kleijn) 1985.

HELDRING, J.L. 'Boissevain, Charles (1842-1927)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 2. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1985.

HELDRING, J.L. 'Elout, Cornelis Karel (1870-1947)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1994.

HEMELS, J.M.H.J. 'Het gelukkige moment van een ongelukkige oorlog. Reacties in Westeuropese kranten op de gebeurtenissen medio 1914'. *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 29 (1975), [29]-54.

HEMELS, J.M.H.J. *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid.* Assen (Van Gorcum) 1969.

HEPBURN, Andrew Dousa. *Manual of English Rhetoric.* Cincinnati, OH (Van Antwerp, Bragg) 1875.

HERPEN, J.J. van. 'Jordaan, Leendert Jurriaan (1885-1980)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 2. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1985.

HERTOG, Johan den & Samuël **KRUIZINGA** (eds). *Caught in the Middle. Neutrals, Neutrality and the First World War*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 2011.

HESS, Stephen & Milton **KAPLAN**. *The Ungentlemanly Art.* New York (MacMillan) 1968.

HILKHUIJSEN, Jos (J.W.L.). 'De tekenpen als wapen van neutraal Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog'. *Armamentaria* 39 2004-2005, 76-106.

HITLER, Adolf. *Mein Kampf.* 2 Delen. München (Franz Eher) [1925/27]. *Mijn Kamp: Nederlandstalige bewerking* (ed. princ. Nederlandse vertaling 1939).

HOLSTEN, Siegmar. *Allegorische Darstellungen des Krieges 1870-1918. Ikonologische und ideologiekritische Studien.* München (Prestel) 1976.

HOLT, Tonie & Valmai. *Till the Boys come Home. The Picture Postcards of the First World War.* Londen (Macdonald & Jane's) 1977.

HOOGMOED-BAKKER, A. 'Tabakstrippen als huisindustrie in Wageningen, 1900-1914', *Historische reeks 'Oud Wageningen'*. Wageningen 2 (1983), 69-76.

HORN, Maurice (ed.). *The World Encyclopedia of Cartoons.* 2 Delen. New York-Londen (Gale Research) 1980.

HORNE, John en Alan Kramer. *German Atrocities, 1914: a History of Denial*. New Haven/Londen (Yale University Press) 2001.

HÖVELL TOT WESTERFLIER, J.G.M.G. van. *Roermond: vroeger en nu.* (Fibula-Heemschutreeks 1). Bussum 1968.

HUBBARD, H.P. *Leading Newspapers of all Kinds in all Countries on the Earth.* New Haven (International Newspaper Agency) 1884.

HUBRECHT, P.F. *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering: administratieve verzameling.* 5 Delen. 's-Gravenhage (Stemberg) 1880-1882.

HÜNIG, Wolfgang K. *British and German cartoons as weapons in World War I: invectives and ideology of political cartoons, a cognitive linguistics approach.* Frankfurt am Main (Peter Lang) 2002.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

HUSSEM, Koos (ed.). *Roermond. Beeld van een stad*. Roermond (X-CAGO) 2012.

JENKS, Tudor. 'Artist and Emperor' (gedicht). *Cartoons Magazine* 12 (1917), 508.

JESSUP, Elon. 'Louis Raemaekers'. *Harper's Weekly* 11-3-1916, 252-253.

JEURGENS, Charles & Wim **KLINKERT**. 'Symbool en stereotype in de Nederlandse politieke prent (1880-1980)'. *Spiegel Historiael* 21 (1986), 376-384.

JONES, Mark, **CRADDOCK**, Paul & Nicolas **BARKER** (eds). *Fake?: The Art of Deception* (tent. cat. British Museum Londen). Berkeley (University of California Press) 1990.

JONG, E. de et al. (eds). *Het Rijksmuseum. Opstellen over de geschiedenis van een nationale instelling. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35. Weesp (Fibula-Van Dishoeck) 1985.

JONG, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog.* Deel 4: Mei '40 - maart '41. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1972.

JOOSTEN, J.M. *De brieven van Johan Thorn Prikker aan Henri Borel en anderen 1892-1904.* Nieuwkoop (Heuff) 1980.

KAHN, Gustave. 'Louis Raemaekers'. *Mercure de France* 114 (1916), 443-447.

KEEGAN, John. *The First World War.* Londen (Hutchinson) 1998.

KEMP, Mathias. 'Een kunstenaarsleven: Louis Raemaekers, teekenaar in oorlogstijd'. *De Nedermaas* 16, (1938) 2, 23-26.

KESSEMEIJER, Siegfried & Heiko K.L. **SCHULZE** (eds). *Ereignis Karikaturen. Geschichte in Spottbildern 1600-1930: Catalogus.* Münster (Landschaftsverband) 1983.

KEYERS, Francis. 'Verslag van het literatuuronderzoek naar het proces van verzuiling in Roermond'. In het kader van het onderzoeksproject "Geschiedenis van de verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925". (Scriptie Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam) 1981.

KLINKERT, Wim, Paul **MOEYES** & Samuël **KRUIZINGA**. *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918.* Amsterdam (Boom) 2014.

KNIGHTLEY, Phillip. *The First Casualty. From the Crimea to Vietnam: the War Correspondent as Hero, Propagandist, and Myth Maker* (paperbackeditie). Londen (Quartet Books) 1978 (ed. princ. 1975).

KOOMEN, Pieter. 'Oorlogswaardeering: Louis Raemaekers'. *De Kunst, een algemeen geïllustreerd en artistiek Weekblad* 8 (08-07-1916), 459-460.

KORPERSHOEK, Rob. *Oorlog met de tekenpen.* Hilversum 1944 (illegale publicatie).

KOSSMANN, E.H. *De lage landen 1780-1940: anderhalve eeuw Nederland en België.* 3de herz. ed. Amsterdam-Brussel (Elsevier) 1982.

KRAUSE, Gerhard. *Die britische Auslandspropaganda. Organisation, Methoden, Inhalt 1914-1940.* Berlijn (Stubenrauch) 1940.

***Kriegs-Rundschau**. Zeitgenössische Zusammenstellung der für den Weltkrieg wichtigen Ereignisse, Urkunden, Kundgebungen, Schlacht- und Zeitberichte.* Bd. 1: *Von der Ursachen des Krieges bis etwa zum Schluß der Jahres 1914*. Berlijn (Verlag der Täglichen Rundschau) 1915.

'***La Kultur Allemande***. 30 Dessins de Louis Raemaekers'. *Revue Hebdomadaire de la presse française* 2, no. special [1916], 59.

KUMMER, Stefan. *Mythen, Märchen und Gräuel – Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg: Die Hetz- und Gräuelpropaganda am Beispiel der Karikatur.* München (GRIN) 2011.

Kunst aan het Volk. *Catalogus der internationale tentoonstelling van oorlogsprentkunst* (tent. cat. Stedelijk Museum Amsterdam 1915-1916). Amsterdam (Vooruitgang) 1915.

L., G. van. 'Raemaekers, Louis (Een interview)'. *Hollandsche Revue* 5 (1924), 179-183.
l'Europe Anti-Prussienne. Images et documents pour servir à l'histoire de la guerre. Ed. John Grand-Carteret. Parijs 1914-1915.

***La Baïonnette**. Numéro spécial, entièrement consacré à Raemaekers* 32 (10-2-1916). Parijs.

***La caricature de la "Conférence de la Paix"**. 233 Images de tous les pays [...].* Amsterdam (Vivat) 1907.

LAAN, K. ter. & Lode **ROELANDT** (eds). *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage/Djakarta (Van Goor) 1952.

LAKER, Ian A. & F.C. **DOGGETT** (eds). *British Cigarette Card Issues 1888-1919.* [z.p.] 1978 (ed. princ. 1950, ed. C.L. Bagnall).

LAKO, D. *Overzicht van de geschiedenis van het teekenonderwijs meer bepaald met het oog op de ontwikkeling van het teekenonderwijs in Nederland.* Tiel (Mijs) 1899.

LANCELLOTTI, Arturo. 'Le impressioni di guerra di un artista olandese. Louis Raemaekers'. *Emporium* 65 (1917), 303-310.

LANGEMEYER, Gerhard et al. (ed.). *Bild als Waffe: Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten.* Herziene uitgave. München (Prestel) 1984 (ed. princ. tent.cat. Wilhelm-Busch-Museum Hannover 1984-1985).

LANGEVELD, Willem. 'Political Cartoons as a Medium of political Communication'. *International Journal of Political Education* 4 (1981), 343-371.

LANGEVELD, Willem. *Politiek per prent. Een inleiding tot de politieke beeldcommunicatie.* [z.p.] (Ambo) 1989.

LASSWELL, Harold D. *Propaganda Technique in the World War.* New York (Knopf) 1927.

LEEUWEN, A.J.C. van. *Pierre Cuypers architect 1827-1921*. Zwolle (Waanders) 2007.

LETHÈVE, Jacques. *La vie quotidienne des artistes Français au XIXe siècle.* Parijs (Hachette) 1968.

LINDENTHAL, Bernd. 'Wir Barbaren. Über Propaganda im Ersten Weltkrieg'. *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*. 46 (2013), 149-254.

LINK, Arthur S. *Wilson: the Struggle for Neutrality 1914-1915*. Princeton (Princeton University Press) 1960.

LINSSEN, G.C.P. *Vorming* en *onderwijs. Schets van vijf en zeventig jaar ontwikkeling van het technisch onderwijs in Roermond en omstreken.* Roermond (Vereniging "Ambachtsonderwijs voor Roermond en Omstreken") [1983].

LOOS-HAAXMAN, J. de. *Verlaat Rapport Indië. Drie eeuwen westerse schilders, tekenaars, grafici, zilversmeden en kunstnijveren in Nederlands-Indië.* 's-Gravenhage (Mouton) 1968.

LOOSJES-TERPSTRA, A.B. *Moderne Kunst in Nederland 1900-1914*. Utrecht (Veen-Reflex) 1987 (ed. princ. diss. Universiteit Utrecht 1959).

'**Louis Raemaekers – Artist and Antidote**'. *The Outlook* (1917). New York (Outlook Company), 536.

'**Louis Raemaekers: Is he a second Daumier?**' *Cartoons Magazine* 8 (1915), 364-369.

'**Louis Raemaekers**'. *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 1 (1924), 157-158.

LOW, Rachael. *The History of the British Film 1914-1918*. Deel 3. Londen (Allen & Unwin) 1973 (ed. princ. 1948).

LUCIE-SMITH, Edward. *The Art of Caricature.* Londen/Ithaca, NY (Cornell University Press) 1981.

LUCIE-SMITH, Edward. *The Dance of Death.* Cv/Visual arts research series 179, s.l. (Cv Publications) 2013.

LUDENDORFF, Erich. *Ludendorff's own story 1914-1918.* New York (Harper) 1919. Oorspr. titel: *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918.* Berlijn 1919.

LUNS, Huib. 'Henri Leeuw †'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 57 (1929), 369-376.

LURASCO, F.M. *Onze moderne meesters.* Amsterdam (Veldt) 1907.

LUTZ, Ralph H. 'Studies of World War Propaganda 1914-1933: bibliographical Article'. *The Journal of Modern History* 5 (1933), 496-517.

LYNX, J.J. (ed.). *The Pen is mightier: The Story of the War in Cartoons.* [London] (Lindsay Drummond) 1946.

LYNX, J.J. (ed.). *De pen is machtiger: De geschiedenis van den oorlog in caricatuur.* Voor Nederland bewerkt door en met verklarenden tekst van C. Veth. Amsterdam (Scheltens & Giltay) 1947.

MAANEN, Gert van. 'De scherpe pen van Louis Raemaekers. Van berustende Wageningse tekenleraar tot beroemde oorlogscartoonist.' *Contactblad Oud-Wageningen* 3 (2011), 78-82.

MACINNES, Colin. 'The King's Guests'. *Encounter.* Londen (Panton House) VII (1956) 5, 55-61.

MAK VAN WAAY, S.J. *Lexicon van Nederlandsche schilders en beeldhouwers, 1870-1940.* Amsterdam (Wereldbibliotheek) 1944.

MAK, Geert. *Reizen zonder John: Op zoek naar Amerika.* Amsterdam/Antwerpen (Atlas) 2012.

MALVERN, Sue. '"War as it is': The Art of Muirhead Bone, C.R.W. Nevinson and Paul Nash, 1916-17". *Art History Magazine* 9 (1986), [487]-515.

MALVERN, Sue. *Modern Art, Britain and the Great War: Witnessing, Testimony and Remembrance*. New Haven/Londen (Yale University Press) 2004.

MANTEROLA ISPIZUA, Ismael. *Raemaekers' Cartoons: British propaganda in Spain and the Basque Country during the First World War*. [Drietalige uitgave: Baskisch, Spaans en Engels]. [San Sebastiàn] (University of the Basque Country Press) 2012.

MARCHIONI, Nadia. *La Grande Guerra degli Artisti: Propaganda e Iconografia bellica in Italia negli anni della Prima Guerra Mondiale: Catalogus.* Florence (Polistampa) 2005.

MARLIN, Randal, *Propaganda & the Ethics of Persuasion*. Toronto (Broadview Press) 2002.

MARTIS, Adi. 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30. Haarlem 1980, 79-171.

MASSART, Jean. *La presse clandestine dans la Belgique occupée.* Parijs-Nancy (Berger-Levrault) 1917.

MEER MOHR, Jim van der & Jeroen **JEKEL**. *Het beste jaar! Het rijke Utrechtsche studentenleven. Het rijke Utrechtsche studentenleven* (tent. cat. Christie's Amsterdam). Utrecht (Stichting Corpsmuseum & Archieven van het Utrechtsch Studenten Corps) 2010.

MESNIL, Jacques. 'Parijs: tentoonstelling van Raemaekers' teekeningen, in de Galerie Devambez'. *Onze Kunst* 31 (1917), 92-99.

MESSINGER, Gary S. *British Propaganda and the State in the First World War*. Manchester/New York (Manchester University Press) 1992.

MEYER, Wybo. 'Louis Raemaekers als de schepper van reclame-typen: Een reclame-toovenaar (Louis Raemaekers)'. *De Reclame. Maandblad voor reclame en reclamekunst* 2 (1923), 83-84

MEYER, Wybo. 'Louis Raemaekers en Mr. Polis'. *Bedrijfsreklame, officieel Orgaan van de Vereeniging tot Bevordering der Bedrijfsreklame* 2 (1917), 45-49.

MEYER, Wybo. 'Zakelijke humor'. *De Groene Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* 2547 (1926), 13.

MOEYES, Paul. *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam (Arbeiderspers) 2014. Herziene en uitgebreide uitgave (ed. princ. 2001).

MOKVELD, L. *De Belgische franc-tireurskwestie*. Internationale bibliotheek vol. 5. 's-Gravenhage (Hofstad) 1917.

MOKVELD, L. *De overweldiging van België. Ervaringen, als Nederlandsch journalist opgedaan, tijdens een viermaandelijksch verblijf bij de Duitsche troepen in België*. Door 'den bekenden oorlogscorrespondent van "De Tijd"'. Geïllustreerde omslag door Louis Raemaekers. Rotterdam (W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij) 1916.

MOLHUYSEN. P.C. & P.J. **BLOK** (eds). *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden (Sijthoff) 1911-1937.

MOTT, Frank Luther. *A History of American Magazines 1865-1885*. Cambridge, MA (Harvard University Press) 1938.

MOULIN, René. 'Les Allemands vus par un neutre. Les dessins du peintre hollandais Raemaekers'. *Lectures pour tous* 17 (1915), 1289-1292.

MULDER, Hans & Adri den **OUDSTEN**. *Natuurlijk met potlood: Sjoerd Kuperus*. Leeuwarden (De Tille) [1981].

MULDER, Hans. 'De politieke spotprent tussen de beide wereldoorlogen' in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 28 (1977), 169-208.

MULDER, Hans. *Een groote laars, een lompe voet. Nederland en de nazi's in spotprent en karikatuur 1933-1945*. Met een voorwoord van Marten Toonder. Amsterdam/Brussel (Thomas Rap) 1985.

MULDER, Hans. *Inktspot. Honderd jaar politieke spotprent in Nederland 1880-1980: Catalogus*. [Utrecht] (Stichting Pers & Prent) 1983.

MUNNIX, Peter. 'Louis Raemaekers werd beroemd door spotprenten'. *Spiegel van Roermond, jaarboek voor Roermond* 7 (1999), 81-85. Roermond (Stichting Rura).

MURRAY ALLISON, J. (ed.). *Land & Water Extra. Raemaekers' Number* (21 oktober 1918), [1]-55. Londen 1918.

'**Naar gothieken kunstzin**'. *Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw: Catalogus*. 's-Hertogenbosch (Noordbrabants Museum) 1979.

NEANDER, Joachim & Randal **MARLIN**. 'Media and Propaganda: The Northcliffe Press and the Corpse Factory Story of World War I'. *Global Media Journal – Canadian Edition* 3 (2010) 2, 67-82.

NETSCHER, Frans. 'Raemaekers, Louis. Karakterschets (en zijn oorlogsprentkunst)'. *Hollandsche Revue* 20 (1915), [672]-684.

NICHOLSON, Ivor. 'An Aspect of British official Wartime Propaganda'. *Cornhill Magazine*, New Series 70 (1931), 593-606.

NICOLAS, Joep. *Werk is mijn redding. Brieven aan Gisèle (1935-1957).* Gent (Hortulus) 2011.

NIJPELS, Charles. 'Louis Raemaekers: 25 jaar journalistiek teekenaar'. *Het Grafisch Museum [...]* 4 (1934) 3, 34-36.

NISSEN, Peter J.A. (ed.). *De akkoorden van het gemoed. Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw.* Een bloemlezing, ingeleid en samengesteld door Peter Nissen. Roermond (Stichting Rura) 1986.

NISSEN, Peter J.A. *Emile Seipgens 150 jaar.* Roermond (Stichting Rura) 1987.

NISSEN, Peter J.A. & Hein **VAN DER BRUGGEN**. *Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners.* Maaslandse Monografieën, Grote serie 12. Hilversum (Verloren) 2014.

NISSEN, Peter J.A. 'De beeldhouwer Jean Henri Leeuw (Arcen 1819-Nijmegen 1909): eerste aanzet tot een biografie' in *Verwoord verleden: opstellen over het Noordlimburgse Maasdal en aangrenzend Duits gebied [...].* Ed. A.J. Geurts. (Cahiers van de Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden, 5). Lomm 1982, 73-84.

NORD, Max (ed.). *Alexander Cohen. Uiterst rechts: journalistiek werk 1906-1920.* Kwartaalschrift De Engelbewaarder 6 (1981).

NUYENS, L.M.Th.W. *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot 1839.* Maastricht (Limburg geschied- en oudheidkundig Genootschap) 1956.

O'KEEFE, Kevin J. *A thousand Deadlines. The New York City Press and American Neutrality. 1914-17.* 's-Gravenhage (Nijhoff) 1972.

ORMELING, Ferjan. 'Louis Raemaekers' Gekkenhuis. Een Satirieke Kaart van Europa uit 1914'. *Caert-Thresoor. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie* 33 (2014), 3-8.

OUD, P.J. *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940.* 7de herz. ed. Assen (Van Gorcum) 1979 (ed. princ. 1946).

PATENAUDE, Bertrand M. *A Wealth of Ideas. Revelations from the Hoover Institution Archives.* Stanford, CA (Stanford University Press) 2006.

PEPYS Junior, Samuel [pseud. voor Robert Massie Freeman]. *A Diary of the Great Warr.* Londen (John Allen) 1916.

PETERS, Detlef. *Das 'US-Committee on Public Information': ein Beitrag zur Organisation und Methodik der geistigen Kriegsführung in den USA im Ersten Weltkrieg* (diss. Freie Universität Berlin). Minden (Kohler) 1964.

PETERSON, H.C. *Propaganda for War. The Campaign against American Neutrality, 1914-1917.* Norman OK (University of Oklahoma Press) 1968 (ed. princ. 1939).

PHILIPPE, Robert. *Political Graphics: Art as Weapon*. Oxford (Phaidon) 1982. [Oorspronkelijke titel *Linguaggio della grafica politica*, 1981.]

PICTOR. 'Louis Raemaekers'. *De Prins* 6 (1906), 212.

PLASSCHAERT, Albert. 'Raemaekers te Dordrecht (in Pictura)'. *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland,* 4-4-1915.

PLASSCHAERT, Albert. *Korte geschiedenis der Hollandsche schilderkunst van af de Haagsche School tot op den tegenwoordigen tijd.* Amsterdam (Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur) 1923.

PLEMP VAN DUIVELAND, L.J. *Journalistiek in Nederland.* 's-Gravenhage (Leopold) 1924.

PLUM, Angelika. *Die Karikatur im Spannungsfeld von Kunstgeschichte und Politikwissenschaft. Eine ikonologische Untersuchung zu Feindbildern in Karikaturen* (diss. RWTH Aachen). Aken (Shaker) 1998. [http://darwin.bth.rwth-aachen.de/opus3/volltexte/1999/9/pdf/Plum_Angelika.pdf]

POINCARÉ, Raymond. *Au service de la France. Neuf années de souvenirs.* 11 Delen. Parijs (Plon-Nourrit) 1926-1974.

POLAK, N. 'De geheime historie van *De Telegraaf*'. *HP magazine*, 23 juli 1977, 18-25.

PONSONBY, Arthur M.P. *Falsehood in War-time: containing an Assortement of Lies circulated throughout the Nations during the Great War.* Londen (Allen & Unwin) 1928.

PRESS, Charles. *The political Cartoon.* Rutherford, NJ [etc.] (Fairleigh Dickinson University Press) 1981.

R., H. [Herman **ROBBERS**], 'Nieuwe kinderboeken'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 30 (1906), 289-290.

R.W.P. Jr. [R.W.P. de **VRIES** jr.]. 'Boekbespreking'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 53 (1917), 241.

RAEMAEKERS, Louis. 'Mémoires van Louis Raemaekers'. Bijeengevoegd uit zijn aantekeningen door Johanna Raemaekers-van Mansvelt. Niet gepubliceerd. [Mamaroneck, NY 1943].

RAEMAEKERS, Louis. 'Schoonheids- en kunstonderwijs voor het volk. Hervorming van het teekenonderwijs door J.D. Ros [...]' (boekbespreking). *Den Gulden Winckel, Maandschrift voor de Boekenvrienden in Groot-Nederland* 4 (1905), 86-89.

RANITZ, Ariane de. 'Beter een levende Duitscher dan een doode Hollander??: controverse over een tekening van Louis Raemaekers'. *Het Oog in 't Zeil* 3 (1986), 27-33.

RANITZ, Ariane de. '"Met een pen en een potlood als wapen". Louis Raemaekers (1869-1956), schets van een politiek tekenaar' (diss. Universiteit van Amsterdam) 1989.

RANITZ, Ariane de. 'Raemaekers, Louis (1869-1956)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1989. [www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata]

RANITZ, Ariane de & Jan **DEWILDE**. *Louis Raemaekers 1869-1956. Oorlogsgetuige 1914-1918.* Uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling in het In Flanders Fields Museum van 24 oktober 2009 t/m 3 januari 2010. Ieper (In Flanders Fields) 2009.

READ, James M. *Atrocity Propaganda 1914-1919.* New Haven (Yale University Press) 1941.

REBENTISCH, Jost. *Die vielen Gesichter des Kaisers: Wilhelm II in der deutschen und britischen Karikatur (1888-1918)*. Berlijn (Duncker & Humblot) 2000.
Recruiting Posters issued by U.S. Navy since the Declaration of the War. [Washington, D.C.] (U.S. Navy Recruiting Bureau) 1918.

REMARQUE, E.M. *Im Westen nichts neues.* Berlijn (Propyläen) 1929.

RIDDER, André de. 'Het toppunt der beschaving door Louis Raemaekers'. *De Vlaamsche Stem*. Brussel 19-4-1915.

RIEWALD, J.G. *Max Beerbohm's mischievous Wit: a literary Entertainment.* Assen (Van Gorcum) 2000.

RIJSWIJCK, A.P.H. van (ed.). *Historische opstellen over Roermond en omgeving.* Roermond (Bisschoppelijk College) 1951.

RITTER, P.H. (ed.). *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de Regeering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma. Historisch gedenkboek uitgegeven door het Nieuws van den Dag bij de huldiging van Wilhelmina.* 2 Delen. Amsterdam (Beijers & Funke) 1898.

RITTER, P.H. Jr. *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918.* 2 Delen. 's-Gravenhage (Daamen) 1931.

ROBERTS, Frank C. (ed.). *Obituaries from the Times 1951-1960.* Reading (Newspaper Archive Developments) 1979.

ROESSINGH, H.K. 'Schets van het ontstaan van de Landbouwhogeschool te Wageningen: van gemeentelijke landbouwschool in 1873 tot Landbouwhogeschool in 1918'. *Bijdragen en Mededelingen van 'Gelre'* 68 (1974/1975), 191.

ROGERS, William A. *America's Black and White Book. One Hundred pictured Reasons why we are at War.* New York (Cupples & Leon) 1917.

ROGGE, Helmuth. 'Harden, Maximilian Felix Ernst'. In: *Neue Deutsche Biographie* (NDB), Band 7. Berlijn (Duncker & Humblot) 1966.

ROMEN, Karel. 'Oorsprong en opkomst der drukkunst in Roermond'. *Limburg's Jaarboek* 11 (1905), [10]-64.

'**RONDUIT**', Kapitein [pseud. voor Jan Joseph van Voorst tot Voorst]. *De manoeuvre om Limburg: eene studie over de strategische positive van Limburg.* Utrecht (A.W. Bruna & Zoon) 1919.

ROODT, Evelyn de. *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Zaltbommel (Europese Bibliotheek) 2000.

ROOSEVELT, Theodore. 'The Genius of Raemaekers', *'Land & Water' Magazine*, June 7, 1917.

ROOSEVELT, Theodore. *America and the World War.* Londen (John Murray) 1915.

ROSS, Stewart H. *Propaganda for War: how the United States was conditioned to fight the Great War of 1914-1918.* Jefferson, NC (McFarland) 1996.

ROTHUIZEN, William. 'Jacques Gans van De Telegraaf. Kon je daar wel bij aan tafel gaan zitten? De opkomst, bloei en ondergang van de Nieuwezijds' in *Luizen in de pels: 100 jaar journalistiek in Nederland.* Ed. Martin van Amerongen et al. Amsterdam [1984], 8-15.

RUGGENBERG, Rob. 'Why America should have stayed out: the 1936 Churchill interview in the New York Enquirer' [13 alinea's]. *The Heritage of the Great War* [www.greatwar.nl/frames/default-churchill.html].

S. 'Louis Raemaekers'. *Wagenwegen, mededelingen van de vereniging "Oud Wageningen"* 4 (1976) 4, 40.

SANDERS, M.L. & Philip M. **TAYLOR**. *British Propaganda during the First World War, 1914-18.* Londen-Basingstoke (Macmillan) 1982.

SCHAEPDRIJVER, Sophie de. *De Groote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Antwerpen/Amsterdam (Atlas) 1997.

SCHEEN, P.A. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1880.* 's-Gravenhage (Scheen) 1981.

SCHEFFER, H.J. 'Holdert, Hendrikus Marinus Cornelis (1870-1944)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1979, 249-251.

SCHEFFER, H.J. 'Tindal, jhr. Hendrik Pieter (1852-1902)'. *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1989.

SCHEFFER, H.J. *Henry Tindal: een ongewoon heer met ongewone besognes.* Bussum (Fibula-Van Dishoeck) 1976.

SCHEFFER, H.J. In *vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw.* Leiden (Stenfert Kroese) 1960.

SCHILLINGS, Harry. *Toneel en theater in Limburg.* Assen-Amsterdam (Van Gorcum) 1976.

SCHNEIDER, M. & Joannes M.H.J. **HEMELS**. *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad.* 4de herz. ed. Baarn (Wereldvenster) 1979.

SCHNEIDER, Paul. 'Kriegsgraphik in Frankreich II'. *Das Plakat, Zeitschrift des Vereins der Plakatfreunde [...]* 9 (1918), 125-133.

SCHÖFFER, I. et al. (eds). *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1880-2000.* (Rijksgeschiedkundige publicatiën). 2 Delen. 's-Gravenhage (Nijhoff) 1979-[1985].

SCHOOLMEESTERS, M. 'Pleidooi voor een dr. Louis Raemaekersstraat in Roermond'. *De Maas- en Roerpost* 2-12-1980.

SCHOOR, Rob van de. '*De Volksvriend: weekblad van Roermond*. Culturele nieuwsvoorziening voor de liberale elite van een provinciestad'. *TS - Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 1 (1997-1998) 3 [juni 1998], 27-44.

SCHULZ-BESSER, Ernst. *Die Karikatur im Weltkriege.* Leipzig (Seemann) 1915.

SCHULZE, Sabine, Leonie **BEIERSDORF** & Dennis **CONRAD** (eds). *Krieg und Propaganda 14/18* (tent. cat. Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg). München (Hirmer Verlag) 2014.

SCULLY, Richard & Marian **QUARTLY** (eds). *Drawing the Line: using Cartoons as historical Evidence*. Clayton VIC, Australië (Monash University Press) 2009 [http://books.publishing.monash.edu/apps/bookworm/view/Drawing+the+Line/77/xhtml/frontmatter01.html].

SEIPGENS, Emile. *In en om het kleine stadje: Limburgsche schetsen en novellen*. Amsterdam 1887. Heruitgave 1979 Roermond (Boekhandel Willems) met een levensbericht van den schrijver door Prof. Dr. Jan ten Brink en een impressie over Roermond uit die tijd uit *Wandelingen door Nederland* door J. Craandijk.

SEIPGENS, Emile. *Schinderhannes*. Roermond (Société Dramatique et Littéraire de Ruremunde) 1864.

SEIPGENS, Emile. *Uit Limburg. Novellen en Schetsen*. Arnhem (J. Rinkes) 1881.

SHELTON CASWELL, Lucy. 'Drawing Swords: War in American Editorial Cartoons'. *American Journalism*, 21 (2004) 2, 13-45.

SHIKES, Ralph E. *The indignant Eye: the Artist as social Critic in Prints and Drawings from the fifteenth Century to Picasso.* Boston, MA (Beacon Press) 1969.
'The short-lived War-Cartoons'. *The Literary Digest* 53 (1916), 1464.

SIMONS, L. 'De oorlog en de pers'. *De Nieuwe Gids* 30 (1915) 873.

SIZERANNE, Robert de la. 'La caricature et la guerre I'. *Revue des Deux Mondes* (1916), [481]-502.

SIZERANNE, Robert de la. 'La caricature et la guerre II'. *Revue des Deux Mondes* (1916), [806]-841.

SMIT, C. *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, derde periode 1899-1919.* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie). 's-Gravenhage (Nijhoff) 1962.
[www.inghist.nl/retroboeken/bupo14-19]

SMIT, C. *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919).* 3 Delen. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1972.

SMITS, Jozef (ed.). *De memoires. Gaston Eyskens*. Tielt (Lannoo) 1993.

'Some War Impressions of an American Woman'. *The Outlook* (1916). New York (Outlook Company), 632-637.

SOROKIN, Pitirim A. *Man and Society in Calamity: the Effects of War, Revolution, Famine, Pestilence upon Human Mind, Behavior, social Organization and cultural Life*. New York (E.P. Dutton) 1942.

SPEAIGHT, Robert. *The Life of Hilaire Belloc*. Londen (Hollis & Carter) 1957, 355-356.

SQUIRES, James D. *British Propaganda et Home and in the United States. From 1914-1917*. (Harvard Historical Monographs, 6). Cambridge, MA (Harvard University Press) 1935.

STEENHOFF, W. 'Tentoonstelling Louis Raemaekers bij Buffa'. *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* 2-2-1913.

STEINLEN, Théophile. *Croquis de temps de guerre, 1914-1915-1916*. No. 1. Parijs (Edition La Guerre) [1916].

STEWART, Richard W. (ed.). *American military History. Volume 2: The United States Army in a Global Era, 1917-2008*. Washington D.C. (Center of Military History) 2010 (ed. princ. 2005).

STOELINGA, Th.H.J. *Russische revolutie en de vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917 - maart 1918* (diss. Universiteit Utrecht). Bussum (Fibula-Van Dishoeck) 1967.

STOKS, M. *De Telegraaf*. Roermond (J.J. Romen & Zonen) 1913.

STOKS, M. *Weg met "De Courant"! II. Een treurige trits van werkers aan "De Courant". III. Is "De Courant" rood?* Roermond (J.J. Romen & Zonen) 1916.

STOOP, Paul. *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (diss. Vrije Universiteit Amsterdam). München (Saur) 1987.

'**The Story of Raemaekers's Cartoons** which have powerfully affected Public Opinion in Europe, especially in arousing Pity for Belgium and Indignation against the German Kaiser'. *The World's Work* 31, March 1916, 532-537.

STRACHAN, Hew. *The First World War*. Londen (Simon & Schuster) 2003.

STREUVELS, Stijn. *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog*. Brugge/Nijmegen (Orion/B. Gottmer) 1979 (ed. princ. 1915-1916).

STUART, Campbell. *Secrets of Crewe House. The Story of a famous Campaign*. Londen/New York/Toronto (Hodder & Stoughton) 1920.

TAMES, Ismee. *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918*. Hilversum (Verloren) 2006.

TAMIS, J.A. 'Pruissische manieren? Een onderzoek naar het overheidsbeleid ten aanzien van het dagblad *De Telegraaf* 1914-1915' (doctoraalscriptie Universiteit Leiden) 1988.

TAYLOR, Philip M. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda*. Manchester (Manchester University Press) 2003 (ed. princ. 1990).

'**Le témoignage des neutres**: Maurice Barraud et la guerre'. *Le Trait d'union* 7-5-1917.

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

THIEME, U. & F. **BECKER**. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart 1907-1947*. 36 Delen. Leipzig (Engelmann) 1908-1947.

THIMME, Hans. *Weltkrieg ohne Waffen. Die Propaganda der Weltmächte gegen Deutschland, ihre Wirkung und ihre Abwehr*. Stuttgart/Berlijn (Cotta) 1932.

THOMPSON, John Gilbert & Inez **BIGWOOD**. *Lest we forget: World War Stories*. Boston-New York-Chicago (Silver & Burdett) 1918, 301-308.

TUCHMAN, Barbara W. 'How we entered World War I', *Practicing History: selected essays*. New York (Alfred A. Knopf) 1981 (ed. princ. 1967), 158-172.

TUCHMAN, Barbara W. *The Guns of August* (pocketeditie). New York (Bantam Books) 1976 (ed. princ. 1962).

TUCHMAN, Barbara W. *The Zimmermann Telegram*. Londen (MacMillan) 1981 (ed. princ. 1958).

V., C. [Cornelis **VETH**]. 'Oorlogsprentkunst'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 51 (1916), 84-86.

V., C. [Cornelis **VETH**]. 'Oorlogsteekeningen'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 49 (1915), 335-336.

V., C. [Cornelis **VETH**]. 'Tentoonstelling Louis Raemaekers bij Frans Buffa & Zonen'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 45 (1913), 272-274.

VALK, J.P. & M. van **FAASSEN** (eds). *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort*. 's-Gravenhage (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis) 1993. [www.inghist.nl/retroboeken/beaufort]

VALK, J.P. de. 'Katholiek en liberaal te Roermond in de negentiende eeuw. Twee momentopnamen: 1857/1858-1874/1875' (doctoraalscriptie Radboud Universiteit Nijmegen) 1971.

VANNESTE, Alex. 'Het eerste IJzeren Gordijn? De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog.' *Het tijdschrift van Dexia Bank* Brussel, (2000), 39-82.

VATIN, Philippe. *Voir et montrer la guerre. Images et discours d'artistes en France (1914-1918)*. Dijon (Les Presses du Réel) 2013.

VERHAGE, Hans. *Katholieken, Kerk en Wereld: Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw*. Maaslandse Monografieën, 66. Hilversum (Verloren) 2003.

VETH, Cornelis. 'De twee Heemskerkkoppen van Raemaekers en Hahn'. *De Nieuwe Gids* (1913), 645-646.

VETH, Cornelis. 'Jan Holswilder, 1850-1890'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 58 (1919), 72-86.

VETH, Cornelis. 'Louis Raemaekers als portret-teekenaar. C.K. Elout, De Heeren in Den Haag, met teekeningen van Louis Raemaekers'. *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* 22-5-1910.

VETH, Cornelis. 'Schilderkunst: illustreerkunst hier te lande en elders'. *Kroniek, een algemeen Weekblad* 11 (1905), 92-93.

VETH, Cornelis. 'Schilderkunst: karikatuurportretten'. *Kroniek, een algemeen Weekblad* 13 (1907), 294-295.

VETH, Cornelis. 'Schilderkunst: Steinlen in discussie'. *Kroniek, een algemeen Weekblad* 10 (1904), 387-388.

VETH, Cornelis. *De politieke prent in Nederland.* (Nederlandsche Kunst: een reeks artistieke handboeken, 6). Leiden (Sijthoff) 1920.

VETH, Cornelis. *Geschiedenis van de Nederlandsche caricatuur en van de schets in de beeldende kunst.* Leiden (Sijthoff) 1921.

VETH, Cornelis. *Revolutionnaire beeldende kunst.* Amsterdam (Arbeiderspers) 1934.

VETH, Jan. *Bekende tijdgenooten.* Amsterdam (Scheltema & Holkema) [1895].

VISSER, W. *De papieren spiegel. Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953.* Amsterdam (Algemeen Handelsblad) 1953.

VLAK, Just. 'Adolf Mayer (1843-1942) en zijn betekenis voor de Virologie als wetenschap'. *Mededelingenblad van de Koninklijke Nederlandse Plantenziektekundige Vereniging* 38 (2007), 81-85.

VOS, René. *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (diss. Universiteit Leiden). Amsterdam (Sijthoff) 1988.

VUILLE, Charles. *L'Affaire Raemaekers.* Compte-rendu du procès intenté à Me. Charles Vuille, Avocat au Barreau de Genève, [...] devant la haute cour pénale fédérale. Avec [...] la reproduction des planches saisies. Neuchâtel (Attinger Frères) 1918.

VUILLE, Charles. *Pourquoi? ... Conférence donnée à Grenoble en novembre 1916 par Charles Vuille, avocat.* Genève 1917.

W., H.R. [H.R. **WESTWOOD**]. 'Modern Caricaturists: IV.- Louis Raemaekers'. *Review of Reviews* 500 (1931), 34-39.

W., N.H. (N.H. **WOLF**). 'Louis Raemaekers Exposeert. In den Kunsthandel Van Wisselingh, Amsterdam'. *De Kunst, een algemeen geïllustreerd en artistiek Weekblad* 29 (1937), 135-136.

WAGENAAR, Rinus. 'Was getekend. Een onderzoek naar het beeld van Duitsland in de Nederlandse politieke spotprenten van *Het Volk* en *De Telegraaf* gedurende de periode 1932-1940' (doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam) 1987.

WALENKAMP, Joop. 'De historie van een weerspannig lokje haar of Hoe Louis Raemaekers zich gewetensvol heeft gekweten van de restauratie van de muurtekeningen door Jhr. Victor de Stuers in het Leidse Academiege-bouw'. *Leids Jaarboekje* 1980, 145-154.

WALLER, F.G. *Biografisch woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs.* 's-Gravenhage (Nijhoff) 1938.

WANDERSCHECK, Hermann. *Die englische Lügenpropaganda im Weltkrieg und heute.* Uit de serie Das Britische Reich in der Weltpolitik 23. Berlijn (Junker & Dünnhaupt) 1940. [https://archive.org/details/Wanderscheck-Hermann-Die-Englische-Luegenpropaganda]

WANDERSCHECK, Hermann. *Höllenmaschinen aus England. Hinter den Kulissen der Londener Lügenhetze.* Berlijn (Mittler & Sohn) 1940.

WANDERSCHECK, Hermann. *Weltkrieg und Propaganda*. Berlijn (E.S. Mittler & Sohn) 1936. [https://archive.org/details/Wanderscheck-Hermann-Weltkrieg-und-Propaganda]

'**The War's greatest Cartoonist**'. *Literary Digest* 51, (1915) 11, 526-529.

The War Pictorial. [Londen 1917-1919].

WASZINK, M.A.M. & R. **DE NERÉE TOT BABBERICH** (eds). *Gedenkboek ter gelegenheid van het zevenhonderdjarig bestaan van Roermond als stad.* Roermond (J.J. Romen & Zonen) 1932.

WECHSLER, Judith (ed.). *Art Journal. The Issue of Caricature* (Special Issue) 43 (1983).

WEILL, Alain. *The Poster: a worldwide Survey and History.* Boston, MA (G. K. Hall) 1984.

WELS, Cornelis B. *Aloofness & Neutrality. Studies on Dutch foreign Relations and policy-making Institutions.* Utrecht (HES) 1982.

WERINGH, Jac. van. 'Over de zaak-Wijkstra: een vervolg'. *Tijdschrift voor Criminologie* 23 (1981), 316-317.

WERINGH, Koos van. 'Het beeld van Duitsland in de jaren dertig in de Nederlandse politieke karikatuur' in *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940.* Eds. Kathinka Dittrich & Hans Würzner. Amsterdam (Van Gennep) 1982, 49-79.

WERINGH, Koos van. *Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren.* Amsterdam (Arbeiderspers) 1983 (ed. princ. 1969).

WERKMAN, Hans. *De haven uitgegraven. De wereld van J.K. van Eerbeek, schrijver (Meindert Boss 1898-1937).* Hilversum (Verloren) 2005.

WESSEL, Bart. *The Telegraaf.* Rotterdam (Bart Wessel) [1916].

The Western Front. *Drawings by Muirhead Bone.* With an Introduction by General Sir Douglas Haig. With text by C.E. Montague. 2 Delen. Londen ("Country Life" & Newnes) 1917.

WESTLAND, Cora. *Geboortevloek*. Amsterdam (Querido) 1919.

WESTWOOD, H.R. 'Caricaturists To-day and Yesterday'. *Review of Reviews* 461 (1928), 538-546.

WESTWOOD, H.R. *Modern Caricaturists.* With a Foreword on the Art of Caricature by David Low. Londen (Lovat Dickson) 1932. (Eerder verschenen in serie in *Review of Reviews* (1931), enigszins gewijzigd).

BIBLIOGRAFIE
ALGEMENE WERKEN – GERAADPLEEGD EN AANBEVOLEN

'**What the Cartoonists are doing**. Inspired Dutchman in New York'. *Cartoons Magazine* 12 (1917), 426.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers and Hearst'. *Cartoons Magazine* 12 (1917), 718.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers honored in Paris'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 640.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers on the War'. *Cartoons Magazine* 12 (1917), 568.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers to quit Hearst?' *Cartoons Magazine* 12 (1917), 862.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers' Cartoons'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 635.

'**What the Cartoonists are doing**. Raemaekers' London Debut'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 315.

Who was Who in America. *A Companion biographical Reference Work to Who's Who in America.* Chicago (Marquis) 1960.

Who was Who. *A Companion to Who's Who containing the Biographies of those who died during the Decade 1951-1960* 5 (1951-1960), ed. 4. Londen (A & C Black) 1984.

Wie is dat? *Naamlijst van bekende personen op elk gebied in het Koninkrijk der Nederlanden met biografische aantekeningen [...].* 's-Gravenhage (Nijhoff) 1938.

Wie is dat? *Naamlijst van ongeveer 2500 bekende personen [...] met biografische aantekeningen [...].* 's-Gravenhage (Nijhoff) 1931.

'**With Raemaekers in London**'. *Cartoons Magazine* 9 (1916), 422-426.

WIJFJES, Huub. *Journalistiek in Nederland 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam (Boom) 2004.

WILLETTE, Adolphe. *Pauvre Pierrot*. Parijs (Magnier) 1887.

WILSON, Trevor. *The Myriad Faces of War. Britain and the Great War, 1914-1918.* Cambridge (Polity Press) 1986.

WINTER, Jay & Antoine **PROST**. *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge (Cambridge University Press) 2005.

WOLF, Mariëtte. *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant.* Amsterdam (Boom) 2009.

WOLF, N.H. 'Louis Raemaekers: teekeningen-tentoonstelling kunstzaal Fr. Buffa & Zn. Amsterdam'. *De Kunst, een algemeen geïllustreerd en artistiek Weekblad* 5 (01-02-1913), 279-282.

WOLF, N.H. 'Sint-Lucas Tentoonstelling'. *De Kunst, een algemeen geïllustreerd en artistiek Weekblad* 6 (1914), 279-280.

'**The World's most famous Cartoonist**'. *Literary Digest* 55 (1917) 6, 24-27.

ZEMAN, Z.A.B. *De propaganda van de nazi's.* Vert. van *Nazi-Propaganda* (1964). Hilversum (De Haan) 1966.

ZWARTENDIJK, J. 'Louis Raemaekers'. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 71 (1926), 233-236.

BIBLIOGRAFIE
ALBUMS EN BROCHURES MET POLITIEKE PRENTEN

1907 **ELOUT**, C.K. *De Heeren in den Haag.* Met teekeningen van Louis Raemaekers. Amsterdam (Scheltema & Holkema) 1907.

RAEMAEKERS, Louis. *Ha! Ha! Ha! Ha! Alweer een vredesconferentie (Encore une conférence de la Paix.)* Teekeningen van Louis Raemaekers. [Onderschriften in Nederlands; vertaling op de schutbladen in Frans, Engels en Duits]. Amsterdam (Gebr. Koster) 1907.

1909 **BEELAERTS VAN BLOKLAND**, F.A.G. *Haagsche schetsen.* Band van Louis Raemaekers. 's-Gravenhage 1909.

***Dr. A. Kuyper in de caricatuur**. Platen van Johan Braakensiek, Albert Hahn, Louis Raemaekers, Orion, Patrick Kroon, J. Linse, Toon van Tast, Chris Kras, enz.* Met een brief van A. Kuyper. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) 1909.

ELOUT, C.K. *De Heeren in den Haag.* Met teekeningen van Louis Raemaekers. Amsterdam (Scheltens & Giltay) 1909.

1910 **RAEMAEKERS**, Louis. *Twintig opnamen uit mijn carico-plane.* Amsterdam (Scheltema & Holkema's Boekhandel) 1910.

1913 ***Plaatjes en staatjes ter toelichting van de Tariefwet-Kolkman**.* Aangeboden door het Anti-Tariefwet-Comité. Prenten van Louis Raemaekers & L.J. Jordaan. Amsterdam (Drukkerij Kotting) [1913].

BARBAROSSA (pseud. van J.C. Schröder). *Journalistieke rolmops ingelegd door "Barbarossa" van "De Telegraaf".* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) [1913].

1914 **RAEMAEKERS**, Louis. Album met oorlogsprenten (titel onbekend). Amsterdam (Uitgeverij Vlieger & Co) 1914. [Gegevens uit memoires en correspondentie van Raemaekers.]

RAEMAEKERS, Louis. *Satirieke kaart van Europa. "Het gekkenhuis (oud liedje, nieuwe wijs)".* Utrecht (J.G. Broese) [1914].

RAEMAEKERS, Louis. *Het Toppunt der Beschaving.* Autotypiën naar teekeningen. 7 Delen. Amsterdam (Uitgevers-Maatschappij "Elsevier") 1914-1917.

RAEMAEKERS, Louis. *Wereld-wee.* Acht prenten naar Louis Raemaekers. Antwerpen (De Nederlandsche Boekhandel) 1914.

BARBAROSSA (pseud. van J.C. Schröder). *Barbarosserie door Barbarossa.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) [1914].

1915 **GIRAN**, Etienne. *De la neutralité morale.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (Librairie Olivier) 1915.

ANONIEM [Aulnis de Bourouill, Prof. Johann]. *Ik beschuldig! (J'accuse!). Door een Duitscher.* Met een voorrede van Fred. van Eeden. Pamflet met fronttekening Louis Raemaekers. Utrecht (W. de Haan) [1915].

RAEMAEKERS, Louis. *Dessins d'un Neutre.* Album met briefkaarten, meerdere series: 'Vendu au profit de la Croix-Rouge Française' (1); 'Se vend au profit des orphelins de la guerre' (2) en 'Se vend au profit des blessés de France' (3). Amsterdam (Elsevier) 1915.

RAEMAEKERS, Louis. *Drawings of a Neutral*. Sold for the benefit of the French a. British wounded. [Amsterdam (Elsevier) 1915.]

WHITEHOUSE, J.H. *Belgium in War: a Record of personal Experiences.* Platen van Louis Raemaekers. Cambridge (Cambridge University Press) 1915.

1916 ***Catalogue of the War Cartoons by Louis Raemaekers**. Reproduced in Facsimile Colours.* Londen (Mansell & Co.) [1916].

CAMMAERTS, Emile. *The Adoration of the Soldiers (L'Adoration des Soldats).* With Illustrations by Louis Raemaekers. Script voor toneelstuk. Londen (Longmans, Green & Co.) [1916].

***De dood van Edyth Cavell**.* Omslag Louis Raemaekers. Amsterdam (A.H. Kruyt) [1916].

GERLACHE de GOMERY, de A.V.J. *La Belgique et les Belges pendant la guerre.* Illustraties van Louis Raemaekers. Parijs (Berger-Levrault) 1916.

***La Grande Guerre par les artistes**. Huit dessins par Louis Raemaekers.* No. 18. Parijs (Berger-Levrault & Georges Cres) [1916].

LOYSON, Paul Hyacinthe. *Etes-vous neutres devant le crime?* Avec préface de Emile Verhaeren et couverture de Louis Raemaekers. Parijs (Berger-Levrault) 1916.

MOKVELD, L.E. *De overweldiging van België. Ervaringen, als Nederlandsch journalist opgedaan, tijdens een viermaandelijksch verblijf bij de Duitsche troepen in België.* Door 'den bekenden oorlogscorrespondent van "De Tijd"'. Geïllustreerde omslag door Louis Raemaekers. Rotterdam (W.L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij) 1916. [Vertaald in het Engels, Frans en Spaans.]

RAEMAEKERS, Louis. *l'Apogée de la 'Kultur'* 6 Delen. z.p. 1916.

RAEMAEKERS, Louis. *Cento cartoline del pittore Olandese Luigi Raemaekers.* Briefkaarten. Milaan (Società editoriale Milanese) [1916].

RAEMAEKERS, Louis. *La guerre. Dessins exécutés entre le mois d'Août 1914 et la fin de 1915.* Avec une appréciation de H. Perry Robinson. Allocation de M. Maeterlinck. Parijs (Devambez), Édition anglaise Londen (The Fine Art Society) [1916].

RAEMAEKERS, Louis. *The Great War: a Neutral's Indictment.* One hundred Cartoons by Louis Raemaekers, with an Appreciation by H. Perry Robinson and descriptive Notes by E. Garnett. Londen (The Fine Art Society) 1916.

RAEMAEKERS, Louis. *The "Land and Water" Edition of Raemaekers Cartoons.* With descriptive Letterpress by various Writers [...]. Parts 1-26. Londen (Land & Water) [1916/1917].

RAEMAEKERS, Louis. *The "Land and Water" Edition of Raemaekers' Cartoons.* With descriptive Letterpress by various Writers [...]. Introduction by the Editor of Land and Water [Francis

Stopford]; an appreciation from the Prime Minister [H.H. Asquith]. Ed. Francis Stopford. [Vol. 1.] Londen (Land & Water) [1916].

RAEMAEKERS, Louis. *Lest we forget. Raemaekers War Cartoons*. 140 sigarettenplaatjes bij Black Cat Cigarettes. Karton, vierkleurendruk, 6,8 x 3,6 cm. Londen & Montreal (Carreras limited), [1916-1918].

RAEMAEKERS, Louis. *Louis Raemaekers 1914-1916. Grande édition de planches séparées 'Artists Proofs'*. Londen (George Pulman & Sons Ltd.) 1916.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers' Cartoons*. With accompanying Notes by well-known English Writers. Introduction [by Francis Stopford]. With an appreciation from H.H. Asquith, Prime Minister of England. Garden City, NY (Doubleday, Page & Company) 1916.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers Cartoons*. 40 p., [prijs] 2d. By Permission of the Proprietors of "Land & Water". Londen – New York – Toronto (Hodder & Stoughton) [1916].

Vertaalde edities van *Raemaekers Cartoons*:

- *Cartones de Raemaekers: el célebre artista Holandés.* [Spaanse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Cartrons de Raemaekers: famós artista Holandes.* [Catalaanse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Desenhos de Raemaekers: o celebre artista Hollandez.* [Portugese tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *I disegni di Raemaekers.* [Italiaanse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Dessins de Raemaekers.* [Franse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Εντυπώσεισ Ολλανδού καλλιτέχνου: σκίτσα από Ραϊμάκερσ.* [Griekse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Impresiile unul artist neutru: desene de Louis Raemaekers.* [Roemeense tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *En neutral kunstner om krigen: Raemaekers berømte tegninger.* [Deense tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Raemaekers Cartoons-teekeningen.* [Engelse en Nederlandse tekst, voor publicatie in Zuid-Afrika.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Raemaekers et la guerre.* [Franse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Raemaekers krigsbilder.* [Zweedse tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.
- *Raemaekers Marku-ostoak: Olandi'ar margolari antzetsu erostiaren.* [Baskische tekst.] Londen (National Press Agency) 1916.

- *Raemaekers Zeichnungen.* [Duitse tekst, voor publicatie in Zwitserland.] Londen (National Press Agency) 1916.

RAEMAEKERS, Louis. *The War Cartoons by Louis Raemaekers. The colour facsimile Reproduction containing miniature Illustrations of the complete Series of 139 Cartoons.* Ed. J. Murray Allison. Londen (George Pulman & Sons, Ltd.) 1916.

ROBERTSON SCOTT, John W. *The ignoble Warrior.* A Collection of Facts for the Study of the Origin and Conduct of the War. In English and Japanese with 38 Cartoons by Louis Raemaekers. Tokyo (Maruzen & Co.) 1916.

A Souvenir of the Luncheon given in Honour of L. Raemaekers *[...] by the London Press in Appreciation of his brilliant Work for the allied Cause* [...] *December 8th, 1915.* Zes tekeningen van Raemaekers. Londen (George Pulman & Sons Ltd.) 1916.

1917 **CAMMAERTS**, Emile. *Through the iron Bars. Two Years of German Occupation in Belgium.* Illustrated with Cartoons by Louis Raemaekers. Londen/New York (John Lane) 1917.

LOYSON, Paul Hyacinthe. *The Gods in the Battle.* Translated from the French [*Etes-vous neutres devant le crime?* (1916)] by Lady Frazer, with an introduction by H.G. Wells. Londen (Hodder & Stoughton) 1917.

MAWSON, Thomas H. *An imperial Obligation. Industrial Villages for partially disabled Soldiers and Sailors.* With [...] a Frontispiece by Louis Raemaekers. Londen (Grant Richards) 1917.

MOKVELD, L.E. *De Belgische Franc-tireurskwestie.* Den Haag (De Hofstad) [1917].

RAEMAEKERS, Louis. *The Century Edition de Luxe of Raemaekers' War Cartoons.* With descriptive Chapters, Foreword by Theodore Roosevelt. Ed. J. Murray Allison. 2 Delen. New York (The Century Co.) 1917.

RAEMAEKERS, Louis. *The Great War in 1916: a Neutral's Indictment.* Sixty Cartoons by Louis Raemaekers, with an Appreciation by H. Robinson and descriptive Notes by E. Garnett & M.B. Huish'. Londen (The Fine Art Society, Ltd.) 1917.

RAEMAEKERS, Louis. *The "Land and Water" Edition of Raemaekers' Cartoons.* With descriptive Letterpress by various Writers [...]. 'Introduction to volume II [by Francis Stopford]'. Ed. Francis Stopford. Vol. II Londen (Land & Water) [1917].

RAEMAEKERS, Louis. *La guerre. Dessins exécutés pendant l'année 1916.* Avec une appréciation de H. Perry Robinson, traduite de l'anglais par Marc Loge. [Franse vertaling van *The Great War* (1916).] Parijs-Londen (Devambez-The Fine Art Society) [1917].

RAEMAEKERS, Louis. *Kultur in Cartoons.* With accompanying Notes by well-known English Writers. A companion Volume to "Raemaekers' Cartoons", published in 1916 and now issued by the Century Co. Foreword by J. Murray Allison. New York (The Century Co.) 1917.

RAEMAEKERS, Louis. *The War Cartoons of Louis Raemaekers.* 100 Illustrations with descriptive Notes and biographical Sketch. New York (Brown-Robertson) 1917.

Stop malicious Rumors *– help win the War!: An Appeal to loyal Americans.* National Committee of Patriotic Societies. Illustrations by Louis Raemaekers. Washington, D.C. (The Committee) [1917].

Scraps of Paper*. German proclamation in Belgium and France.* With a Foreword by Ian Malcolm M.P. Illustraties Louis Raemaekers. Londen (Hodder & Stoughton) 1917.

Vodjes papier*. Duitsche proclamaties in België en Frankrijk uitgevaardigd.* Met een woord ter inleiding van Ian Malcolm, lid van het Engelsch Lagerhuis (Vertaling van Mr. W. de Veer). Illustraties Louis Raemaekers. Londen (Hodder & Stoughton) 1917.

Papier-Fetzen*. Deutsche Bekanntmachungen in Belgien und Frankreich.* Illustraties Louis Raemaekers. [Londen] [Hodder & Stoughton] 1917.

1918 **GIRAN**, E. *Devant l'histoire. Les origines de la guerre.* Textes Allemands et dessins inédits de Louis Raemaekers. Parijs (Georges Bertrand) [1918].

HILLIS, Newell Dwight. *The Atrocities of Germany. Buy Liberty Bonds and End Them Forever.* Illustrated with cartoons by Louis Raemaekers. New York (Liberty Loan Committee) 1918.

RAEMAEKERS, Louis. *America in the War.* Each Cartoon faced with a Page of Comment by a distinguished American, the Text forming an Anthology of patriotic Opinion. New York (The Century Co.) 1918.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers' Cartoon History of the War.* Volume one: the first twelve months of war. Ed. J. Murray Allison. New York (The Century co.) 1918.

RAEMAEKERS, Louis. *Hun rekening opgemaakt door Louis Raemaekers.* Londen (General News & Books Agency Ltd.) 1918.

1919 **ARKWRIGHT**, John S. *The supreme Sacrifice and other Poems in Time of War*. With illustrations by Bruce Bairnsfather, Wilmot Lunt, Louis Raemaekers, L. Raven-Hill. Londen (Skeffington & son) 1919.

RAEMAEKERS, Louis. *The Great War, Victory Volume by Louis Raemaekers.* The final Phase from the Entry of America to the Conclusion of Peace. 92 Cartoons with Appreciation by H. Perry Robinson and historical and descriptive Notes by Cecil Roberts. Londen (The Fine Art Society) 1919.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers' Cartoon History of the War.* Volume two: the second twelve months of war. Ed. J. Murray Allison. New York (The Century co.) 1919.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers' Cartoon History of the War.* Volume three: the third twelve months of war. Ed. J. Murray Allison. New York (The Century co.) 1919.

RAEMAEKERS, Louis. *Raemaekers' Cartoon History of the War.* Ed. J. Murray Allison. 3 Delen. Londen (John Lane) 1919.

1920 ***Kuyper in de caricatuur****. 100 Uitgezochte caricaturen*. Met een brief van Dr. A. Kuyper. Nieuwe herz. ed. Baarn (Bosch & Keuning) [1920] (ed. princ. 1909).

Troelstra in de karikatuur. Ed. Albert Hahn Jr. Amsterdam/Rotterdam (N.V. Boekhandel & UitgeversMij. "Ontwikkeling") 1920.

1921 ***De inzet van den strijd***. Vlugschrift uitgegeven door de Liberale partij n.a.v. Belgische verkiezingen. Illustraties van Louis Raemaekers. Brussel (Wetenschappelijke & Letterkundige Drukkerij) [1921]. Ook in het Frans verschenen onder de titel *L'enjeu de la bataille. La Liberté triomphera de la Réaction et de la Démagogie!* Illustraties van Louis Raemaekers. Bruxelles (Imprimerie scientifique et littéraire) [1921].

WULLUS-RUDIGER, Jacques-Armand. *Flamenpolitik*. Omslag Louis Raemaekers. Brussel (Rossel) [1921].

1922 ***L'album de dessins de Louis Raemaekers****, publiés en 1922 par la Phare de Nantes*. Nantes (Librairie de la Presse) [1922].

1923 **RAEMAEKERS**, Louis. *The Caxton Edition of Raemaekers' Cartoons of the War of 1914-1918*. With Contributions by various Writers and Portrait. Londen (Caxton Publishing Co.) [1923].

1924 **EMBDEN**, D. van. *Nationale ontwapening of volksverdelging. Rede gehouden bij de Algemeene Beschouwingen over de Staatsbegrooting op 23 april 1924 in de Eerste Kamer der Staten-Generaal*. Band van Louis Raemaekers. Rotterdam (D. van Sijn & Zonen) 1924.

1925 **WULLUS-RUDIGER**, Jacques-Armand. *Pour la Belgique*. Portrait par Louis Raemaekers. Brussel (Scientifique et Littéraire) 1925.

1926 **CHURCHILL**, Winston. *Drie jaar Wereldbrand 1916-1918*. Overdruk van in *De Telegraaf* en *De Courant/Het Nieuws van den Dag* verschenen artikelen. Tekeningen van Louis Raemaekers. Amsterdam [1926].

1927 **WULLUS-RUDIGER**, Jacques-Armand. *Ceux de la piave!* Dessins, notes et croquis pris au front par Louis Raemaekers. Bruxelles (Aux Editions du Scribe) 1927.

1930 **DOUILLET**, Joseph. *Moskou ontmaskerd. Negen jaar arbeid in het land der Sovjets*. Omslag van Louis Raemaekers. Brussel 1930.

1931 **HENKART**, Max. *Promesses et réalités soviétiques*. Dessin de la couverture par Louis Raemaekers. Brussel (Édition du C. I. L. A. C. C) 1931.

1940 ***Raemaekers fights again for Democracy*** (pamflet). New York (Holland House) [1940].

1941 ***Holland Carries On***. Published by the Netherlands Information Bureau. New York [1941].

1947 ***De pen is machtiger****: De geschiedenis van den oorlog in caricatuur*. Ed. J.J. Lynx, voor Nederland bewerkt door en met verklarenden tekst van C. Veth. Amsterdam (Scheltens & Giltay) 1947. [Oorspronkelijke titel *The pen is mightier: The story of the war in cartoons*, 1946.]

1971 **RAEMAEKERS**, Louis. *Raemaekers' Cartoons*. With accompanying Notes by well-known English Writers [...] with an Appreciation from H.H. Asquith. With a new Introduction for the Garland Ed. by Cynthia F. Behrman. New York/Londen (Garland Publishing, Inc.) 1971 (ed. princ. 1916).

BIBLIOGRAFIE
BOEKEN MET BOEKOMSLAGEN EN ILLUSTRATIES

1892[1] **STEENHUIZEN**, L.C. 'Aaltje Verduin'. Illustratiën L. Raemaekers. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 4 (1892), [457]-470.

1893 **SEIPGENS**, Emile. 'De drie biechtvaders van Mevrouw von Schwartzenburg'. Illustratiën L. Raemaekers. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 5 (1893), [147]-163.

EVO (naam onbekend), 'Miss Mowcher'. Illustratiën L. Raemaekers. *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 5 (1893), 593-603.

1898 **HULZEN**, G. van. 'Het feestend Amsterdam'. Met illustratiën van Louis Raemaekers. *Woord en Beeld* 3 (1898), [318]-336.

1899 **MACLAINE PONT, M.W.** 'De Heldringgestichten te Zetten, met illustratiën naar teekeningen van C. [sic] Raemaekers. *Woord en Beeld* 4 (1899), [107]-115.

NIJHUIS, Jeannette. 'Lijden'. Illustratie naar eene tekening van L. Raemaekers. *Woord en Beeld* 4 (1899), [395]-396.

1900 **GILTAY**, E. *Plantenleven: proeven en beschouwingen over eenige der voornaamste levens-verschijnselen van de plant. Eerste deel: De ontwikkeling van gewassen tot aan de voortplanting.* Illustr. naar de natuur geteekend door L. Raemaekers. Groningen (J.B. Wolters) 1900.

RAEMAEKERS, Louis. 'Schetsboek van Pietje'. [Ongepubliceerde verzameling kleurtekeningen]. [Wageningen 1900].

1901 **N., V.** 'Op Hoop van Zegen'. Met illustratiën naar teekeningen van Louis Raemaekers. *Woord en Beeld* 6, 207-212.

NAEFF, Top. 'Aan Flarden. Tooneelspel in 4 bedrijven.' Met illustratiën naar teekeningen van Louis Raemaekers. *Woord en Beeld* 6, 235-250 en 271-284.

1902 **BOREL**, Henri. *Leliane: een modern sprookje.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (Van Kampen & Zn.) [1902].

BOREL, Henri. *Levens-honger: eene studie.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) [1902].

GILTAY, E. *Plantenleven: proeven en beschouwingen over eenige der voornaamste levens-verschijnselen van de plant. Tweede deel: De voortplanting.* Illustr. naar de natuur geteekend door L. Raemaekers. Groningen (J.B. Wolters) 1902.

HULZEN, G. van. *Cinematograaf: tril-beelden.* Bandteekening en vignetten van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1902.

JAEGER, F.A.W. *Reinout.* Zes afbeeldingen van Louis Raemaekers. Groningen (J.B. Wolters) 1902.

[1] Een aantal boeken uit deze lijst is in meerdere drukken verschenen met verschillende bandontwerpen en illustraties. Deze zijn niet afzonderlijk vermeld.

BIBLIOGRAFIE
BOEKEN MET BOEKOMSLAGEN EN ILLUSTRATIES

1903 **TERNOOY APÈL**, Mari J. *Dood-Zonde*. Met Teekening van Louis Raemaekers. Amsterdam (Moransard) 1903.

Uiltje van "De Telegraaf" (pseud. van Gerzon Blok & David Orobio de Castro). *Voor & achter het voetlicht*. No. 1-6. Omslag Louis Raemaekers. Amsterdam (N.J. Boon) 1903-1904.

1904 **BOREL**, Henri. *Leliënstad.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (P.N. van Kampen & Zoon) [1904].

BOREL, Henri. *De stille stad.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) [1904].

CHRISTMAS, Walter. *Wonderlijke avonturen van twee Deensche jongens*. Naar het Deensch [bewerkt] door D. Logeman-van der Willigen. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) 1904.

CHRISTMAS, Walter. *Stuurman Most*. Naar het Deensch [bewerkt] door D. Logeman-van der Willigen. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) 1904.

MACK, Louise. *Lennie's schoolleven: vertelling uit het leven van een Australisch meisje.* Uit het Engelsch door F. Beelaerts van Blokland. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) 1904.

1905 **CHRISTMAS**, Walter. *Koning Most*. Naar het Deensch [bewerkt] door D. Logeman-van der Willigen. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) 1905.

LION CACHET, Jan. *Van drie jongens in Zuid-Afrika*. Geïllustreerd met 22 plaatjes door Louis Raemaekers. Groningen (J.B. Wolters) 1905. [Volgens het titelblad *Van een paar Afrikaansche jongens*.]

JACOBS, W.W. *Humoristische vertellingen*. Naar het Engelsch door I. Brevée. Met oorspronkelijke penteekeningen van Louis Raemaekers. (Uit de reeks Blijde Kunst. Van verre en van nabij.) Baarn (Hollandia Drukkerij) 1905.

GRANDMAISON, Marie de. Les bonnes idées de Pierre, Paul et Jean. Illustrations de Louis Raemaekers. Parijs (Émile Guérin, Éditeur) [1905].

MACK, Louise. *Boezemvriendinnen: een vertelling uit het leven van een Australisch meisje*. Uit het Engelsch door F. Beelaerts van Blokland. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) 1905.

RAEMAEKERS, Louis. *Guitenstreken van Pim, Piet en Puckie. I: Hoe zij uit school bleven. II: Hoe hun het rooken bekwam.* Band 1. Verteld en geteekend door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) [1905].

RAEMAEKERS, Louis. 'Les trois ours.' [Ongepubliceerd prentenboekje] [Wageningen 1905].

REYNEKE VAN STUWE, Jeanne. *Huize ter Aar.* Band van Louis Raemaekers. (Zijden & Keerzijden, 1.) Amsterdam (L.J. Veen) 1905.

BIBLIOGRAFIE
BOEKEN MET BOEKOMSLAGEN EN ILLUSTRATIES

1906 **HULZEN**, G. van. *Cinematograaf: tril-beelden.* Bandteekening en vignetten van Louis Raemaekers. Deel 2. Bussum (C.J.A. van Dishoeck) 1906.

HULZEN, G. van. *Een vrouwenbiecht: tril-beelden.* Bandteekening Louis Raemaekers. Rotterdam (Meindert Boogaerdt Jr.) [1906/07].

ANONIEM. *De kostschool van Mevrouw Arnaud*. Vrij vertaald naar het Fransch door Cath. S.M. Kuenen. Titelplaat en illustraties door Louis Raemaekers. Bussum (C.A.J. van Dishoeck) 1906.

1907 **BOISSEVAIN**, Charles. *Het volk van De Ruyter. Toespraak, gehouden in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 23 maart 1907, bij gelegenheid der plechtige viering van de 300ste verjaring van den geboortedag van Michiel Adriaensz. de Ruyter*. Portret van De Ruyter door Louis Raemaekers. [Amsterdam] (Mij. tot Expl. van de N.A.C.) 1907.

HUISMAN, J. *Het eerste leesonderwijs. Handleiding met oefeningen en zeven leesboekjes.* Met penteekeningen van Louis Raemaekers. Den Haag (Gebr. van Cleef) 1907.

HULZEN, G. van. *Zwervers.* Bandteekening Louis Raemaekers. Amsterdam (Maas & Van Suchtelen) 1907.

LION CACHET, Jan. *Sewe duiwels en wat hulle gedoen het: sketse uit die Afrikaanse buitelewe deur Ou Oom Jan.* Met oorspronklike tekeninge van Hans Anthon Aschenborn en Louis Raemaekers. Potchefstroom, Zuid Afrika (Het Westen) 1907.

OSSELEN-van DELDEN, B.E. van. *Het A.B.C.* Met illustraties van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1907.

PISUISSE, J. Louis & Max **BLOKZIJL** (Naphtalie de Rosa & Joseph Pardo). *Avonturen als straatmuzikant.* Versierd met 23 teekeningen van Louis Raemaekers en eenige schaduwbeelden van Jan Feith. Amsterdam (H.J.W. Becht) 1907.

PISUISSE, J. Louis. *De schipbreuk van de "Berlin" 21 Februari 1907. Volledig verhaal van de scheepsramp aan den Hoek van Holland.* Illustraties van Louis Raemaekers. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) 1907.

SCHENKMAN, Jan. *Pierrot.* Teekeningen van Louis Raemaekers. (Verjongde oudjes, 1.) Amsterdam (J. Vlieger) [1907].

STEUNENBERG, D.J. *De smokkelaars van Oldenenk*. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Amersfoort (Valkhoff & Co.) 1907.

1908 **FEITH**, Jan. *Zwerftochten.* Illustraties van Louis Raemaekers, schaduwbeelden van Jan Feith. Amsterdam (Scheltens & Giltay) 1908.

Het gulden boek voor de tuberculeuse kinderen. Tekeningen van Louis Raemaekers et al. Rotterdam (W.L. & J. Brusse) 1908.

HERMANNA (pseud. van Alberdina Hermanna Schlüter). *Lot Mertens*. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. (Ons genoegen. Serie B: Meisjesboeken, 6.) Alkmaar (P. Kluitman) 1908.

JEHU, Felicie. *Het onderwijzeresje.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (P. Kluitman) 1908.

STEUNENBERG, D.J. *De vondeling van Terheurne*. Met 7 platen van Louis Raemaekers. Amsterdam (P.N. van Kampen) 1908.

1909 **BENJERT**, P.B. & J.J.B. **ELZINGA**, *Fransch voor de Lagere School*, 2e Deeltje. Illustr. Louis Raemaekers. Purmerend (Muusses) [1908].

KRAMER, Jan Gerrit. *De landverhuizers naar Nieuw-Amsterdam.* Vijf illustraties van Louis Raemaekers. Amsterdam (P.N. van Kampen) 1909.

KUIPER, A.C. *Anneke.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 3e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1909.

KUIPER, A.C. *Een lastige dochter.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 2e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1909.

MIE, Hanje van [pseud. van Attie Nieboer]. *'n Deil rêmans.* D'n jong van Raèmaekers het 'r de puppekes bij geteikend. Baarn (J.F. van de Ven) 1909.

1910 **ABKOUDE**, Chr. van. *Tim en Tom.* Met platen van Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

BEEN, Joh. H. *De jongens de baas (en de meisjes niet te vergeten).* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

BLINK, T. van den. *Op zonnige wegen. Een viertal leesboeken voor het zevende leerjaar der lagere school en inrichtingen van voortgezet onderwijs.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Groningen (J.B. Wolters) 1910.

CLÉMENT, Bertha. *Schijn en wezen.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

KRAFT, Emma. *De zoon van den luchtschipper*. Naar het Noorsch van Emma Kraft, door L. de Jager Meezenbroek-van Beverwijk. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Amsterdam (P.N. van Kampen) [1910].

KUIPER, A.C. *Alleen in een kleine stad.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 2e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

KUIPER, A.C. *Een heldin.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 2e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

ROELVINK, M. *Lessen in de gezondheidsleer*. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 's-Gravenhage (Nederlandsche Centrale Vereeniging tot bestrijding der Tuberculose) 1910.

RAEMAEKERS, Louis. *Guitenstreken van Pim, Piet en Puckie. III: Wat zij bij tante uithaalden. IV: Hoe zij roovertje speelden.* Band 2. Verteld en geteekend door Louis Raemaekers. Baarn (Hollandia Drukkerij) [1910].

SAVORNIN LOHMAN, Anna de. *Om de eere Gods.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1910.

WEHL, Nannie van. *Do en Lo Verster.* Illustraties van Louis Raemaekers. (Juliana-bibliotheek.) Meppel (Ten Brink) 1910.

WOUDE, Johanna van (pseud. van S.M.C. van Wermeskerken-Junius). *Hollandsch binnenhuisje.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 10e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1910.

1911 **ABKOUDE**, Christiaan van. *De fietsclub Alle vijf.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1911.

BEEN, Joh. H. *Kakkerlak bij de padvinders.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1911.

KUIPER, A.C. *Elsje.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 4e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1911.

KUIPER, A.C. *Een Hollandsch meisje op een Engelsche kostschool.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 4e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1911.

MEULEN, D. van der. *Janneman.* Met 94 illustraties van Louis Raemaekers. (Lees- en prentenboeken voor kinderen van 7 jaar en ouder.) Deventer (Æ.E. Kluwer) 1911.

RAEMAEKERS, Louis. *Kleurplaten voor het kind*. Amsterdam (Gebr. Koster) 1911.

SAVORNIN LOHMAN, Anna de. *In Christelijke kringen.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) [1911].

SINCLAIR, F. de (pseud. van August Herman van der Feen). *De wandelende driekleur: een humoristisch jongensboek*. Illustr. Louis Raemaekers. Amsterdam (Van Holkema & Warendorf) 1911.

WOUDE, Johanna van (pseud. van S.M.C. van Wermeskerken-Junius). *Tom en ik.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1911.

1912 ***Gids v. Wageningen***. Voorplaat Louis Raemaekers. Wageningen 1912.

HERMANNA (pseud. van Alberdina Hermanna Schlüter). *De jongste thuis.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1912.

JAGER MEEZENBROEK-VAN BEVERWIJK, Louise P.J. de. *De jonge Van Doorns*. Met 4 teekeningen en bandteekening van Louis Raemaekers. Amsterdam (P.N. van Kampen & Zoon) 1912.

MEERBEKE, Henry van (pseud. van Martinus Wilhelmus van der Aa). *Zóó wordt men lid van de Tweede Kamer. Hollandsche Verkiezings-Roman*. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 3e druk. Amsterdam (C.L. van Langenhuysen) 1912 (ed. princ. 1869).

SAVORNIN LOHMAN, Anna de. *Zedelijkheidsapostelen.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1912.

1913 **BEEN**, Joh. H. *Winteravond-vertellingen.* Illustr. O. Geerling & Louis Raemaekers (band). (Ons genoegen. Serie A: Jongensboeken, 12.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1913. [Deze bandillustratie is in de jaren daarna op meerdere boeken van deze serie gebruikt.]

BODDAERT, Marie. *De schipper van de Jacomina.* Band en illustraties van Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1913.

BRUSSE, M.J. *Brief van Boefje's Petevaer aan de Hollandsche Jongens.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. [Den Haag] (Centrale commissie voor "Plan 1913") [1913].

COSINUS (pseud. van Johan Adriaan Heuff). *Kippeveer of het geschaakte meisje*. Nieuwe door Louis Raemaekers geïllustreerde uitgaaf, 2 deelen. Amsterdam (Meulenhoff & Co.) 1913.

JEHU, Felicie. *Wat Noortje beleefde.* Met illustraties van Louis Raemaekers. 2e ed. Utrecht (A.W. Bruna & Zoon) [1913].

QUERIDO, Is. M*elvina en de legende van den vuurtoren.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1913.

SAVORNIN LOHMAN, Anna de. *Ik zeg de waarheid.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1913.

UFKES, Jo. *Een vroolijke Frans: oorspronkelijk meisjesboek*. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Amersfoort (Valkhoff & Co.) 1913.

1914 **ABKOUDE**, Chris van. *Instituut Sparrenheide.* Illustr. O. Geerling & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 13.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1914. [Deze bandillustratie is in de jaren daarna op meerdere boeken van deze serie gebruikt.]

BEEN, Joh. H. *Van Paschen tot Pinksteren*. Illustr. O. Geerling & Louis Raemaekers (band). (Ons Genoegen 13.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1914. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

GAEHTGENS, Eva. *De kleine Hamburgers op reis.* Illustr. J. de Wilde & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 16.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1914. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

HOOFT, Hendrik P. 't. *De student Beets, met een inleiding over humor.* Met teekeningen van Louis Raemaekers. (Uitgave ten bate van het Hildebrand-Gedenkteeken.) Haarlem (De Erven F. Bohn) 1914.

HOOG, Aletta. *Alléén in 't nestje*. Illustr. O. Geerling & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie B voor meisjes, 13.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1914.

JEHU, Felicie. *Van zeven meisjes.* Illustraties van M.H. Krabbé en bandill. van L.R. Utrecht (A.W. Bruna & Zoon) 1914.

KIEVIET, C. Joh. *De zoon van Dik Trom.* Illust. Jan Sluyters. Illustratie t.o. titelblad van Louis Raemaekers. Amersfoort (Valkhoff & Co) 1914.

SAVORNIN LOHMAN, Anna de. *De Zijp Looyenga's.* Band van Louis Raemaekers. Amsterdam (L.J. Veen) 1914.

1915 **AALST-GOBIUS**, Tine van. *Tweeërlei leven. Oorspronkelijk meisjesboek.* Band en illustraties van Louis Raemaekers. Amersfoort (Valkhoff & Co.) 1915.

AMMERS KÜLLER, Jo van. *De jonge leeuw van Vlaanderen. Een verhaal uit den oorlog van 1914.* Illustraties van Louis Raemaekers. Haarlem (H.D. Tjeenk Willink & Zoon) 1915.

KUYK, N.W.C. *Uit de vlegeljaren van Henkie Snip.* Illustr. O. Geerling & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 14.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1915. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

Onze plichten in den strijd tegen de tuberculose. Leporello met tien sluitzegels, geïllustreerd door Louis Raemaekers. [Haarlem] (Haarlemse Vereeniging ter Bestrijding der Tuberculose) [1915].

RAEMAEKERS, Louis. *Von Hänschen, Paul und Peter die Streiche hör' ein jeder, die sie verübt bei Tante und auch als Räuberbande.* [Vertaling van *Guitenstreken van Pim, Piet en Puckie* uit 1910]. Lausanne (Verlag Spes) [1915].

VISSCHER, G.J. & Frans van **NOORDEN**. *Elke maand een ander dier* [schoolboek]. Geïllustreerd door Louis Raemaekers. Nijmegen (Robijns & Co.) [ca. 1915].

1916 **HERMANNA** (pseud. van Alberdina Hermanna Schlüter). *De rattenvanger van Hamelen.* Band en illustraties van Louis Raemaekers. Amsterdam (Jacob van Campen) 1916.

LINDEN-VAN EDEN, A.M. van der. *Jan Bloemer*. Illustr. Otto Geerling & Louis Raemaekers. (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 14.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1916.

1918 **BRINKGREVE**, H. *Op Zonneheuvel*. Illustr. Jos. Rovers; bandillustratie Louis Raemaekers. (Ons Genoegen. Serie B: Meisjesboeken, 16.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) [1918]. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

BROUWER, W. *Frans Brander*. Illustr. Jos Rovers & Louis Raemaekers (band). (Ons genoegen. Serie A: Jongensboeken, 11.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1918. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

BRUIJN, Cor, *Langs den waterkant: een half jaar uit het leven van een Hollandschen jongen*. Illustr. Frans van Noorden & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 17.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1918. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

FEITH, Jan. *Verwaarloosde jeugd. Een schets van het reddingswerk onder verwaarloosde stumperds*. Omslagteekening: Albert Hahn. Front-teekening: Louis Raemaekers. z.p., z.j. [1918].

KIEVIET, C. Joh. *Het Badreisje van Cor Slung*. Bandillustratie van Louis Raemaekers. (In de vacantie. Serie B.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) [1918]. [Zelfde bandillustratie als Aletta Hoog, *Alléén in 't nestje*, 1914.]

RAPPARD, Henriëtte. *Annie van Walen*. Illustr. Otto Geerling; bandillustratie Louis Raemaekers. (In de vacantie. Serie B, 11.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) [1918]. [Zelfde bandillustratie als Aletta Hoog, *Alléén in 't nestje*, 1914.]

SONNEGA, H.W. *Een Amsterdamsche jongen*. Illustr. Cornelis Jetses & Louis Raemaekers (band). (Ons genoegen. Serie A, Jongensboeken, 13.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1918. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

VISSER, P. *Heemskerck voor Gibraltar: historisch verhaal*. Illustraties H.C. Louwerse. Bandill. Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1918.

1919 ***Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Soc.Dem.Arb.Partij in Nederland***. Illustraties van Albert Hahn, L.J. Jordaan, Johan Braakensiek, Louis Raemaekers, et al. Amsterdam (Ontwikkeling) 1919.

NIEBOER, Attie. *Boerentypen en humor uit de Betuwe*. Illustraties van Louis Raemaekers & R.L.A. Schoemaker. Amsterdam (Jacob van Campen) 1919.

VRIES, W.P. de. *Om en op den Uilenberg*. Illustr. Annie Homan-van der Heide & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 11.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1919. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

1920 **BRINKGREVE-WICHERINK**, Tine. Voor 't eerst van huis. Bandillustratie van Louis Raemaekers. (In de vacantie. Serie B: meisjesboeken, 18.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Aletta Hoog, *Alléén in 't nestje*, 1914.]

BRINKGREVE-WICHERINK, Tine. *De zusjes Breesma.* Illustr. Jos Rovers & Louis Raemaekers (band). (Ons genoegen. Serie B: Meisjesboeken, 15.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

BROUWER, W. *Volharding bekroond*. Louis Raemaekers (band). (Ons genoegen. Serie A: Jongensboeken.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Joh. Been, *Winteravond-vertellingen*, 1913.]

CLÉMENT, Bertha. *Koningin Roza*. Vrij bewerkt [uit het Duits] door Henriëtte Blaauw. Met illustraties van Frans van Noorden, Louis Raemaekers & Jeannette Heyligers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920.

KUIPER, A.C. *Een Hollandsch meisje op een Engelsche kostschool.* Geïllustreerd door Louis Raemaekers. 6e ed. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920.

KUYK, N.W.C. *Toch naar zee*. Illustr. Frans van Noorden & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 4.) 2e druk. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

VRIES, W.P. de. *De Kapitein van Murat*. Illustr. Jan Rinke & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 18.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

ZIECK, R.E.J. *Met de Friesche bende op reis*. Illustr. A. Galema & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken, 16.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1920. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

1921 **BEEN**, Joh. H. *De zwerftochten van Kakkerlak*. [Nieuwe uitgave in één band met *De jongens de baas* en *Kakkerlak bij de padvinders*]. Met illustraties van Louis Raemaekers & Henri Christiaan Pieck. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1921.

NAPEL, G. ten. *Bosco*. Illus. Netty Heyligers; omslag Louis Raemaekers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1921.

POLDERMANS, D.A. *De katuil: een historisch verhaal uit den Tachtig-jarigen Oorlog*. Illustr. Willem Hardenberg & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1921. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

De Tien Geboden in den strijd tegen de tuberculose. Leporello met tien sluitzegels, geïllustreerd door Louis Raemaekers. Uitgegeven door de Haarlemse Vereeniging ter Bestrijding der Tuberculose. Heruitgave van *Onze plichten in den strijd tegen de tuberculose* [1915]. [Haarlem, 1921]

1922 **MARLOO**, M. [Mabel Marlowe] & Saville J. **LUMLEY**. *Winifred Avon*. Bandill. Louis Raemaekers; ill. stofomslag van Netty Heyligers. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1922.

FABER, J. *Een rus te Delfzijl, of de laatste franschen in ons land.* Illustr. W. Heskens & Louis Raemaekers. Amsterdam (Jacob van Campen) [1922].

RAPPARD, Henriëtte. *Hetty*. Geïllustreerd door O. Geerling, bandill. Louis Raemaekers. (Serie B. Meisjesboeken 14.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) [1922]. [Zelfde bandillustratie als Aletta Hoog, *Alléén in 't nestje*, 1914.]

1923 **KRIENEN**, Charles. *De jolige duinpan*. Illustr. D.A. Bueno de Mesquita & Louis Raemaekers. (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1923. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

NAPEL, G. ten. *Hollandsche Jaap*. Illustr. Willem Hardenberg & Louis Raemaekers (band). (In de vacantie. Serie A: Jongensboeken.) Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1923. [Zelfde bandillustratie als Chris van Abkoude, *Instituut Sparrenheide*, 1914.]

1924 **GRUNWALD**, Levy. *Rooie Hein de Zeejutter*. Teekeningen: L. Pinkhof en 1 tekening van Louis Raemaekers. Den Helder (Egner) 1924.

1926 **NORT**, Betsy (pseud. van B. de Heer). *Vier nichtjes.* Illustr. Toos Prins & Louis Raemaekers. (Ons genoegen. Serie B: Meisjesboeken.) 6e Druk. Alkmaar (Gebr. Kluitman) 1926.

Van Noord tot Zuid. Kalender-vloeiboek voor 1927. Aangeboden door de adverteerders. Illustraties van Louis Raemaekers. z.p. [1926].

1927 **CASIMIR**, R. *Langs de lijnen van het leven.* Geïllustreerd door Dr. Louis Raemaekers. 2e ed. Amsterdam (H.J.W. Becht) 1927.

EMMEN RIEDEL, W.R. & H.W.C. **BORDEWIJK**. *Belastingvlucht en belasting op nationaliteit: het gewijzigde ontwerp de Geer.* Met een voorwoord van H.W.C. Borderwijk; eenige teekeningen van Louis Raemaekers. 's-Gravenhage (Belinfante) 1927.

GIRAN, Etienne. *Le jardin plein de sources. I: l'Evangile retrouvé.* Band en illustraties van Louis Raemaekers. Paris (l' Édition du Monde Moderne) 1927.

RAEMAEKERS, Louis. *Gezondheid is de grootste schat.* Stripverhaal, uitgegeven door de Nederlandsche Centrale Vereeniging tot Bestrijding der Tuberculose. Amsterdam (Van Leer & Co) [1927].

RAEMAEKERS, L. *En thans... neemt de auteur afscheid van de moderne fee.* Gelegenheidsuitgave van dakpannenfabriek Comptoir Tuilier de Courtrai, tekst en tekeningen van Raemaekers over productieproces. Brussel (Vromant & Compagnie) 1927.

RAEMAEKERS, L. *Et maintenant... Il était une fois... Histoire authentique et merveilleuse de Droogloods, d'une Fee et du Comptoir Tuilier de Courtrai.* Racontée et enluminée par L. Raemaekers. Courtrai (Le Comptoir Tuilier de Courtrai) [1927].

1930 **NYPELS**, Charles. *Programma van het liefdadigheidsconcert op Donderdag 8 Mei 1930 ten bate der slachtoffers van de watersnood in Zuid-Frankrijk.* Omslagillustratie van Louis Raemaekers. [Maastricht] 1930.

1939 **JONCKERS NIEBOER**, J.H. (ed.). *De Nederlandsche Spoorwegen in Caricatuur 1839-1939.* Met spotprenten van o.a. Louis Raemaekers & Jo Spier. Utrecht (A.W. Bruna) 1939.

Boeken met illustraties van [Louis &] Robert Louis Raemaekers (R.Jr., RAM, RMKS of R.M.K.S.):

1935 **CLINGE DOORENBOS**. *Flippie Flink*. In 2 Delen. Illustraties R.Jr. [wellicht ook met illustraties van Louis Raemaekers.] Den Haag (Van Goor & Zonen) 1935/1936.

Les fleurs du Mâle. Illustrations de RAM. Brussel (Les Amis de la Chansons Estudiantine) 1935.

1938 ***Les fleurs du Mâle***. Premier Supplément. Illustrations de RAM. Brussel (Les Amis de la Chansons Estudiantine) 1938.

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN ARCHIEVEN

BRONNEN

Dag- en weekbladen

Nederland

Delpher Kranten http://kranten.delpher.nl
Delpher Tijdschriften http://tijdschriften.delpher.nl
Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren http://www.dbnl.org
Krantenarchief Roermond http://roermond.x-cago.com/kranten/

Belgium

Belgian War Press http://warpress.cegesoma.be/nl

Groot-Brittannië

The British newspaper archive http://www.britishnewspaperarchive.co.uk
The Times Archive http://www.thetimes.co.uk/tto/archive/

Frankrijk

Bibliothèque Nationale de France http://www.bnf.fr

Verenigde Staten

Historic American newspapers http://chroniclingamerica.loc.gov
JSTOR: Digital library of academic journals, books, and primary sources http://www.jstor.org
UNZ: Website for periodicals, books, and videos http://www.unz.org
Website New York Times http://query.nytimes.com/search/sitesearch/#/raemaekers/

Internationaal

Knipselboeken: Stanford CA, **HIA**
particuliere collectie

ARCHIEVEN

Archieven, afkortingen

AVS	Atlas Van Stolk, Rotterdam http://www.atlasvanstolk.nl
CHR	Cuypershuis, Roermond http://www.cuypershuisroermond.nl
CUA	Clark University Archives, Worcester MA http://www.clarku.edu/research/archives
GAR	Gemeente Archief Roermond http://www.roermond.nl/gemeentearchief
GAW	Gemeente Archief Wageningen http://www.wageningen.nl/Ontdek_Wageningen/Historie
GAW, NAW	Gemeente Archief Wageningen, Nieuw Archief Wageningen
GldA	Gelders Archief, Arnhem http://www.geldersarchief.nl
HIA	Hoover Institution Library and Archives, Stanford CA http://www.hoover.org/library-archives
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam http://socialhistory.org/nl
IWM	Imperial War Museum, Londen (GB) http://www.iwm.org.uk
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag http://www.kb.nl
LC	Library of Congress, Washington DC http://www.loc.gov
LM	Letterkundig Museum, Den Haag http://www.letterkundigmuseum.nl

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN ARCHIEVEN

NIOD	Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam www.niod.nl
NL-HaNA	Nationaal Archief, Den Haag http://www.nationaalarachief.nl
PA AA	Politische Archiv, Auswärtiges Amt 1867-1920, Berlijn (D) http://www.archiv.diplo.de
RAN	Regionaal Archief Nijmegen http://studiezaal.nijmegen.nl
RAT	Regionaal Archief Tilburg http://www.regionaalarchieftilburg.nl
RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht http://www.rhcl.nl
RM	Rijksmuseum, Amsterdam https://www.rijksmuseum.nl/nl/ontdek-de-collectie
RM, RP	Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam https://www.rijksmuseum.nl/nl/ontdek-de-collectie
SAA	Stadsarchief Amsterdam http://stadsarchief.amsterdam.nl
SMA	Stedelijk Museum Amsterdam http://www.stedelijk.nl/collectie/zoeken-in-de-collectie
TNA	The National Archives, Kew (GB) http://www.nationalarchives.gov.uk
TNA, CO	The National Archives, Colonial Office http://www.nationalarchives.gov.uk/records/research-guides/british-colonies-and-dominions.htm
TNA, FO	The National Archives, Foreign Office http://www.nationalarchives.gov.uk/records/research-guides/fo-card-index-1910-1919.htm
TNA, INF	The National Archives, Central Office of Information http://www.nationalarchives.gov.uk/theartofwar/inf3.htm
TNA, T	The National Archives, Treasury http://www.nationalarchives.gov.uk/records/catalogues-and-online-records.htm
UBA	Universiteits Bibliotheek Amsterdam http://uba.uva.nl
UCLA	University of California Los Angeles CA http://catalog.library.ucla.edu/vwebv/searchBasic
WUR	Wageningen University & Research centre http://www.wageningenur.nl/en/Expertise-Services/Facilities/Library.htm

Websites overige archieven (een selectie)

Nederland

Coordinatiepunt Eerste Wereldoorlog http://eerstewereldoorlog.nu
Databank Nationaal Archief http://www.gahetna.nl
Genealogische Databank Limburg http://www.allelimburgers.nl
Het Geheugen van Nederland http://www.geheugenvannederland.nl
Historiek http://historiek.net
Huis Doorn http://www.huisdoorn.nl
Kunstenaarsvereniging Sint Lucas http://www.sint-lucas.nl
Louis Raemaekers http://www.louisraemaekers.com
Schinderhannes Roermond http://www.schinderhannes.nl
The Heritage of the Great War http://www.greatwar.nl

België

Stijn Streuvelsgenootschap http://www.streuvels.be

GERAADPLEEGDE BRONNEN EN ARCHIEVEN

Frankrijk
Gaumont Pathé archives http://www.gaumontpathearchives.com

Groot-Brittannië
BBC – History http://www.bbc.co.uk/history

Verenigde Staten
Internet Archive http://www.archive.org
Hoover Library & Archives http://www.hoover.org/library-archives/collections
Online Archive of California http://www.oac.cdlib.org

Internationaal
Europeana http://www.europeana.eu/portal/search.html?query=raemaekers&rows=24
Project Gutenberg http://www.gutenberg.org
Worldcat bibliografische databank http://www.worldcat.org
Youtube https://www.youtube.com/watch?v=MT4niL7TCLY

LIJST (VERKOOP)TENTOONSTELLINGEN

1894[1] **Tilburg**, Philharmonie. Februari 1894. Groepstentoonstelling schilderkunst.
recensie: *Tilburgsche courant*, 15-4-1894.

1896 **Wageningen**, Juli 1896. Groepstentoonstelling.
recensie: *Wageningsche Courant*, 5-8-1896.

1900 **Amsterdam**, rond 1900: ledententoonstellingen bij Sint Lucas en Arti et Amicitia.

1902 **Wageningen**, Nutsgebouw. *Tentoonstelling Louis Raemaekers. Teekeningen en Schetsen.* Mei 1902.
recensie: *Wageningsche Courant*, 14-5-1902.
Batavia (NI), Nederlandsch-Indische Kunstkring. 1902.

1903 **Amsterdam**, Stedelijk Museum. *Tentoonstelling van werken van levende meesters.*
bron: Scheen, *Lexicon* (1981), 417.
recensie: *De Telegraaf*, 23-9-1903.

1905 **Arnhem**, Arhemsche Kunstkring. Maart 1905.
recensie: *Wageningsche Courant*, 8-3-1905.

1906 **Utrecht**, Caramelli & Tessaro. *Intocht van Germanicus, Romeinsche Wagenrennen. Tentoonstelling van Pastels (Teekeningen) door Louis Raemaekers.* Oktober-november 1906 (cat.).
recensies: *Utrechtsch Dagblad,* 21-10-1906; *Nieuws van den Dag,* 23-10-1906; Pictor, 'Raemaekers', *Prins* (1906).
Amsterdam, Stedelijk Museum. *Jubileumtentoonstelling van werken van oudleerlingen der beide museumscholen.* 1906 (cat.)

1907 **Utrecht**, Vereniging 'Voor de Kunst'. *Tekeningen van A. Hahn, Louis Raemaekers en Dirk Nijland*. April-mei 1907.
recensies: *Telegraaf*, 18-4-1907.

1909 **Amsterdam**, Wed. G. Dorens & Zoon, [met Vaarzon-Morel]. Februari 1909.
recensies: *NRC,* 18-2-1909; *Nieuws van den Dag,* 19-2-1909.
Den Haag, Schüller & Eisenloeffel. Mei 1909.
recensies: *Avondpost,* 12-5-1909; *Algemeen Handelsblad,* 11-5-1909, *De Tijd*, 12-05-1909, 15-5-1909.
Wageningen, Nutsgebouw. Juni 1909.
recensie: *Wageningsche Courant,* 16-6-1909.

1911 **Amsterdam**, Stedelijk Museum (St. Lucas). *Jaarlijkse tentoonstelling van kunstwerken door leden der Vereeniging in het Stedelijk Museum te Amsterdam.* April-juni 1911 (cat.).
recensie: *De Kunst* 3, 20-5-1911.

---

[1] Krantenknipsels met genoemde recensies bevinden zich in Stanford, HIA, Collection Louis Raemaekers, Scrapbooks. Voor volledige opgave van tijdschriftartikelen, zie Bibliografie, algemene werken.

Noordwijk-Batavia (N.I.), Gebouw der N.I.L.L. Mij. Groepstentoonstelling.
recensie: *De Kunst* 3, 10-6-1911; *De Kunst* 4, 30-12-1911, 203.
Amsterdam, Arti et Amicitiae (Voorjaars-tentoonstelling). Juni 1912.
recensie: *De Kunst* 3, 3-6-1910.

1912 **Amsterdam**, Arti et Amicitiae (Najaars-tentoonstelling). Oktober 1912.
recensie: *De Kunst* 5, 26-10-1912, 58; 2-11-1912, 70; 9-11-1912, 89.
Amsterdam, Stedelijk Museum (St. Lucas). *Aquarellen, teekeningen, grafische kunsten en klein beeldhouwwerk van leden der vereeniging.* November-december 1912 (cat.).
recensies: *De Kunst* 5, 16-11-1912, 97-98; *Hofstad,* 23-11-1912; *Nieuwe Courant,* 24-11-1912; *Wereld,* nov. 1912; *NRC,* nov. 1912.
Renkum, Hotel Verwaaijen. Groepstentoonstelling. 1912.
recensies: *NRC,* 1912; *Algemeen Handelsblad*, 23-11-1912; *Nieuws van den Dag*, 29-11-1912.

1913 **Amsterdam**, Frans Buffa & Zonen. *Louis Raemaekers.* Januari-februari 1913 (cat.).
recensies: C. Veth, 'Raemaekers bij Buffa', *Elseviers Maandschrift* 45 (1913), 272-274; Steenhof, *Amsterdammer,* 2-2-1913; *NRC,* 3-2-1913; *Telegraaf,* 3-2-1913, 6-2-1913; *Algemeen Handelsblad,* 5-2-1913; *Haarlem's Dagblad*, 10-2-1913; *Nieuwsblad van Friesland*, 15-2-1913; *De Prins*, 15-2-1913, 77; Marius, *Nieuws van den Dag,* 6-2-1913; Wolf, *Kunst* 5, 1-2-1913, 279-282.
Groningen, Museum, Pictura-zalen. *Politieke prentkunst van Louis Raemaekers.* Mei 1913.
recensie: *Nieuwsblad van het Noorden*, 7-5-1913; *Nieuwe Groninger Courant,* 9-5-1913.
Amsterdam, Stedelijk Museum (St. Lucas). *Jaarlijkse tentoonstelling van kunstwerken door leden der Vereeniging in het Stedelijk Museum te Amsterdam.* Mei-juni 1913 (cat.).
Den Haag, [ruimte onbekend]. Landbouwtentoonstelling. Augustus 1913.
recensies: *Nieuwe Courant,* 29-8-1913; *Algemeen Handelsblad,* 10-9-1913.
Den Haag, Schüller & Eissenhoeffel. *Spotprenten Louis Raemaekers.* September 1913 (cat.).
recensies: *NRC,* 21-9-1913; *Nieuwe Courant,* 17-9-1913; *Hofstad,* 20-9-1913, 27-9-1913; *Algemeen Handelsblad; Avondpost,* 9-1913; *NRC,* 14-12-1913; *Haarlem's Dagblad*, 23-9-1913.
Rotterdam, Kunstzalen Unger en Van Mens. *Spotprenten Louis Raemaekers.* 16 November-14 December 1913, verlengd t/m 21 december (cat. met inleiding van Cornelis Veth).
recensies: *Telegraaf.* 19-11-1913, 6-12-1913; *NRC,* 19-11-1913, 7-12-1913; 18-12-1913; Van Veen, *Algemeen Handelsblad,* 11-12-1913; *Rotterdamsche Nieuwsblad,* 11-12-1913; *Rotterdamsch Weekblad; Nieuwe Gids* 1913/1, 645-646.

1914 **Arnhem**, Artibus Sacrum. Februari 1914.
recensies: Nieuwe *Arnhemsche Courant,* 14-2-1914, febr. 1914.
Amsterdam, Larensche Kunsthandel. *Tentoonstelling van teekeningen den Europeeschen oorlog betreffende.* Oktober 1914.
recensies: *NRC,* 25-10-1914, 27-10-1914; Leonardo, *Controleur,* 31-10-1914; *Nieuws van den Dag,* 24-10-1914; *Telegraaf,* 24-10-1914.
Leeuwarden, Leeuwarder Kunstkring. *Oorlogsteekeningen.* December 1914.
recensie: *Friesche Courant,* dec. 1914.

Utrecht, Voor de Kunst. *Oorlogsteekeningen.* 22 November – 13 december 1914.
recensies: *Hofstad,* 12-12-1914; *Amsterdammer,* 20-12-1914.

1915 **Rotterdam**, Rotterdamsche Kunstkring. *Oorlogsteekeningen.* 1915.
Groningen, Museum, Pictura-zalen. Januari 1915.
recensies: *Nieuwsblad van het Noorden,* 18-1-1915; *Provinciale Groninger Courant,* 18-1-1915; *Groninger Dagblad,* jan. 1915.
Amsterdam, Larensche Kunsthandel. *Oorlogsteekeningen* (tweede tentoonstelling). Februari 1915.
recensies: *Maasbode,* 13-2-1915; Leonardo, *Controleur,* 20-2-1915; *NRC,* 21-2-1915; *Vaderland,* 15-2-1915; *Bloemendaals Weekblad,* 20-2-1915; *Telegraaf*, 23-2-1915.
Dordrecht, Teekengenootschap "Pictura". *Oorlogsteekeningen.* Maart-april 1915.
recensies: *Dordrechtsche Courant,* 18-3-1915; *Vaderland,* 19-3-1915; *Amsterdammer,* 4-4-1915; Veth, 'Oorlogsteekeningen'. Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift 49 (1915), 336.
Den Haag, Pulchri Studio (Hollandsche Teekenmaatschappij). *39e Tentoonstelling van teekeningen.* September 1915.
recensies: *NRC,* 4-9-1915, 17-9-1915; *Vaderland,* 13-9-1915; *Avond-post,* 10-9-1915; *Nieuws van den Dag,* 1-10-1915.
Amsterdam, Stedelijk Museum. *Internationale tentoonstelling van oorlogsprentkunst.* December 1915-januari 1916 (cat.).
recensies: *NRC,* 6-11-1915; *Volk,* 11-12-1915; *Algemeen Handelsblad,* 15-12-1915; *Nieuws van den Dag,* 18-12-1915; *Haagsche Post,* 18-12-1915; Plasschaert, *Vaderland,* 5-1-1916.
Londen, Fine Art Society. *War Cartoons by Louis Raemaekers.* December 1915-januari 1916 (cat.).
recensies: *Times,* 2-12-1915; *Glasgow Herald,* 2-12-1915; *Haarlems Dagblad,* 6-12-1915; *Architect & Contract Reporter,* 10-12-1915; *Standard,* 10-12-1915; *NRC,* 14-12-1915; *Algemeen Handelsblad,* 15-12-1916; Buschmann, *Onze Kunst* 29 (1916); Cohen Stuart, *NRC,* 8-3-1916; *Connoisseur,* z.j.; Postiljon, *Haagsche Post,* maart/april 1916; 'What the Cartoonists are doing. Raemaekers' London Debut', *Cartoons Magazine* 9 (1916), 315.

1916 **Londen**, Fine Art Society. *Facsimile Reproductions of the War Cartoons of Louis Raemaekers.* Februari-maart 1916 (cat.).
recensies: J.H. Cohen Stuart, *NRC,* 7-3-1916; *Vaderland,* 9-3-1916, 10-3-1916; *Times,* 17-3-1916; Bushmann, *Onze Kunst,* 31 (1916).
Parijs, Galerie Georges Petit. *Cent reproductions fac-simile en couleurs des originaux. l'Oeuvre de Louis Raemaekers pendant la Guerre.* 10 februari-maart 1916 (cat.).
recensies: *Times,* 9-2-1916; *Berliner Zeitung,* 11-2-1916; *Provinciale Groninger Courant,* 12-2-1916; *Telegraaf,* 15-2-1916; *Deutsche Wochenzeitung,* 19-2-1916; *Leeuwarder Courant,* 26-2-1916; *Soerabaiasch Handelsblad,* febr. 1916; L. Bernardini-Sjoestedt, 'Louis Raemaekers: The Arch Enemy of the Kaiser', *Cartoons Magazine* 9 (1916), 775-780.
Parijs, Jeu de Paume. *Salon de 'La Triennale'.* [Met een Raemaekerszaal.] Maart 1916 (cat.).
Lyon, La Foire de Lyon. 1-20 maart 1916 (cat.).
Dublin, Messrs Combridge's Gallery. Maart 1916.
recensies: *Irish Times,* 16-3-1916; *Irish Society,* 18-3-1916.

Liverpool, Walker Art Gallery. Maart 1916.
recensies: *Liverpool Post,* 18-3-1916, 5-4-1916; *Liverpool Courier* 4-3-1916, 20-3-1916, 21-3-1916.
Newcastle, Messrs Mawson, Swan and Morgan Gallery. Maart 1916.
recensie: *Newcastle Journal,* 6-3-1916.
Redhill, Messrs Robinson and Son. Maart 1916.
recensie: *Survey Mirror,* 31-3-1916.
Nottingham, G.W. Keeps' Art Gallery. Maart 1916.
recensie: *Nottingham Guardian,* 9-3-1916.
Oxford, Messrs. Ryman's Gallery. Maart 1916.
recensie: *Oxford Chronicle,* 3-3-1916.
Glasgow, Connell's Galleries, Maart 1916.
recensie met foto: *Glasgow Bulletin* 18-3-1916.
Brighton, Messrs Biddle and Sons' Gallery. Maart 1916.
recensies: Sussex *Daily News,* 9-3-1916, 29-3-1916; *Brighton Herald,* 25-3-1916; *Sussex Daily News,* 9-3-1916, 29-3-1916.
Plymouth, Messrs Harris's Gallery. Maart 1916.
recensies: *Western Morning News,* 13-3-1916, 23-3-1916.
Aberdeen, Messrs Hay and Lyall's Saloon. Maart 1916.
recensies: Aberdeen *Free Press,* 13-3-1916, 27-3-1916.
Clifton, Messrs Barton and Long. Maart 1916.
recensie: *Bristol Times,* 14-3-1916.
Dundee, Messrs Robert Scott & Son Gallery. Maart 1916.
recensies: *Dundee Advertiser,* 7-3-1916, 4-4-1916; *Dundee Courier,* 7-3-1916.
York, Gallery of Mr. John R. Swales. Maart 1916.
recensie: *Yorshire Herald,* 14-3-1916.
Sheffield, Mappin Art Gallery. Maart 1916.
recensies: *Sheffield Daily Telegraph,* 10-3-1916, 27-3-1916; *Yorkshire Post,* 10-3-1916.
Stirling, Eneas Mackay's Murray Place Art Gallery. April 1916.
recensie: *Stirling Journal,* 28-4-1916.
Deventer, Deventer Gymnasium. April 1916.
recensies: *Deventer Dagblad,* 15-4-1916; *Zwolsche Courant,* 15-4-1916.
Parijs, Salon, 64 rue de la Boetie. *La guerre et les humoristes.* [Met 5 tekeningen van Raemaekers]. 1916.
Nice, Palais de la Jetée. April 1916 (cat.).
recensies: *Telegraaf,* 25-4-1916; *Daily Mail,* 15-4-1916, 20-4-1916; *Haarlems Dagblad,* 27-4-1916; *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad,* 28-4-1916.
Marseille, Palais de la Bourse. April-mei 1916 (cat.).
Saint-Etienne, Hôtel de Ville. Mei 1916 (cat.).
Londen, Fine Art Society. Mei-juli 1916 (cat.).
recensies: *Courant,* 31-5-1916; *Nottingham Guardian,* 3-5-1916; *Morning Post,* 8-5-1916; *Daily Chronicle,* 8-5-1916; *Westminster Gazette,* 12-5-1916; *Daily Telegraph,* 11-7-1916.
Parijs, Galerie Bernheim Frères. *l'Oeuvre du soldat dans la tranchée.* [250 Kunstenaars, o.a. Raemaekers]. Mei 1916.
Belfast, Mr. John Magee's Art Gallery. Mei 1916.
recensie: *Nothern Whig,* 5-5-1916.
Sheffield, Mappin Art Gallery. Mei 1916.
recensie: *Sheffield Daily Telegraph,* 20-5-1916.
Manchester, Messrs. Rowley's Gallery. Mei 1916.

recensies: *Manchester Guardian,* 3-5-1916, 4-5-1916.
Edinburgh, Royal Scottish Academy. Mei-juni 1916 (cat.).
recensies: *Scottsman,* 5-5-1916, 22-5-1916, 19-6-1916, 3-7-1916; *Glasgow Herald,* 29-2-1916, 5-5-1916, 24-6-1916, 29-6-1916; Queen, 15-5-1916; *Edinburgh Dispatch,* 24-5-1916; *Oban Times,* 25-5-1916.
Rouen, Palais des Consuls. Juni 1916 (cat.).
Le Havre, Hôtel de Ville. Juni 1916 (cat.).
recensies: *Petit Havre,* 8-6-1916, 9-6-1916, 10-6-1916, 11-6-1916.
Darlington, 'Messrs. T. Wood and Sons' Fine Art Gallery. Juni 1916.
recensie: *North Star,* 17-6-1916.
Bordeaux, Hôtel de Ville. Juni-juli 1916 (cat.).
Nîmes, Grand Théâtre. Juli 1916 (cat.).
recensie: *l'Eclair,* 23-7-1916.
Dundee, Art Gallery of the Albert Institute. Juli 1916.
recensie: *Dundee Advertiser,* 5-7-1916.
Toulouse, Capitole. Juli-September 1916 (cat.).
Avignon, Mairie. Augustus 1916 (cat.).
Vichy, Société Fermière. Augustus 1916 (cat.).
recensie: *Daily Mail,* 4-8-1916.
Le Havre, [ruimte onbekend]. Augustus 1916 (cat.).
Malo-les-Bains, Hôtel de Ville. Augustus 1916 (cat.).
Aberdeen, Art Gallery. Augustus 1916.
recensies: Aberdeen *Journal,* 23-8-1916; *Aberdeen Free Press,* 24-8-1916.
Sunderland, Public Art Gallery. Augustus 1916.
recensies: *Sunderland Echo,* 5-8-1916, 21-8-1916, 7-9-1916; *Yorkshire Post,* 7-8-1916; *North Star,* 7-8-1916; *Newcastle Journal,* 7-8-1916, 21-8-1916; *Pall Mall Gazette,* 27-9-1916.
Biarritz, Syndicat d'Initiative. Augustus 1916 (cat.).
Leeds, Leeds Art Gallery. Augustus 1916.
recensies: *Yorkshire Post,* 19-8-1916; *Yorkshire Observer,* 9-8-1916, 10-8-1916; *Leeds Mercury,* 19-8-1916.
Donostia-San Sebastian, Republican Circle club. Augustus-september 1916.
Toulon, Hôtel de la Chambre de Commerce. Augustus-September 1916 (cat.).
Tours, l'Ancien Musée. September 1916 (cat.).
Nantes, Bourse de Commerce. September 1916 (cat.).
Amiens, Musee d'Amiens. September-oktober 1916 (cat.).
New York NY, United Arts Club. 1916 (cat.).
Birmingham, Art Gallery. Oktober 1916.
recensies: *Birmingham Gazette,* 27-10-1916; *Birmingham Daily Mail,* 28-10-1916.
Boston MA, Copley Hall. *Exhibition and sale of war cartoons by Louis Raemaekers for the benefit of the National Allied Relief Association.* Oktober 1916 (cat.).
recensies: *Boston Transcript,* 24-9-1916, 3-10-1916, 7-10-1916, 14-10-1916; *Boston Globe,* 1-10-1916, 5-10-1916, 9-10-1916; *Boston Journal,* 25-9-1916, 7-10-1916; *Boston Herald,* 28-9-1916; *Boston Post,* 8-10-1916, 15-10-1916; *Boston Record,* 13-10-1916; *Boston Advertiser,* 14-10-1916; *Boston Republic,* 14-10-1916.
Grenoble, Musée de Grenoble. Oktober-november 1916 (cat.).
recensies: *Presse Associée,* 9-11-1916; *Evénement,* 10-11-1916; *Presse,* 11-11-1916.
Dijon, Hôtel de Ville. Oktober-november 1916 (cat.).

New York NY, White, Allom & Co. Gallery. *Exhibition of Raemaekers' cartoons in aid of the French Red Cross [...].* Organised by J. Murray Allison. November 1916 (cat.).
recensies: *N.Y. Tribune,* 17-11-1916, 19-11-1916; N.Y. *Times,* 14-11-1916, 18-11-1916; *N.Y. Herald,* 5-11-1916, 16-11-1916; *N.Y. World.* 12-11-1916; *N.Y. Post,* 20-11-1916; *N.Y. Call,* 18-11-1916; *N.Y. Mail,* 17-11-1916; *Philadelphia Evening Star,* 14-11-1916; *Brooklyn Daily Eagle,* 19-11-1916; *Brooklyn Standard,* 15-11-1916; *World,* 12-11-1916, 3-12-1916.
Calais, Grand Théâtre Municipal. November 1916 (cat.).
recensies: *XXe Siècle,* 10-11-1916; *Cri de France,* 11-11-1916; *Nieuwe Courant,* 14-11-1916; *Toekomst,* 25-11-1916.
Limoges, Hôtel de Ville. November 1916 (cat.).
Grenoble, Galeries Fenoglio. November 1916 (cat.). Grenoble, Musée de la Peinture. November 1916 (cat.).
Madrid, Centro Agrario. November 1916 (cat.).
recensies: *El Liberal,* 9-11-1916, 13-11-1916, 14-11-1916, 16-11-1916; *Times,* 15-11-1916, 29-11-1916; *Daily Mail,* 17-11-1916, 30-11-1916, 10-1-1917; *N.Y. Times,* 18-11-1916; *Overijsselsche en Zwolsche Courant,* 28-11-1916; *Temps,* 30-11-1916; *Figaro,* 30-11-1916; *Telegraaf,* 2-12-1916; *Globe,* 10-1-1917.
Montpellier, Hôtel de Ville. 1916 (cat.).
Chalon-sur-Saône, Hôtel de Ville. November-december 1916 (cat.).
Turijn, Circolo degli Artisti. *Opere di Raemaekers, pittore Olandese.* November-december 1916 (cat.).
recensie: *Giornale,* 23-11-1916.
Rome, Select, Palazzo Ruspoli. December 1916 (cat.).
recensies: *Idéa Nazionale,* 13-12-1916; *Corriere d'Italia,* 19-12-1916; *Telegraaf*, 3-1-1917; 13-1-1917.
Barcelona, [ruimte onbekend]. December 1916 (cat.).
Brest, Hôtel Continental. December 1916 (cat.).
Nîmes, Grand Théâtre. December 1916 (cat.).
recensie: *l'Eclair,* 6-12-1916.
Rennes, Palais de Justice. December 1916 (cat.).

1917 **Boston MA**; **Philadelphia PA**; **Minneapolis MN**; **Atlantic City NJ**; **San Francisco CA**; **Los Angelos CA**; **Princeton NJ; Hartford CT**; **Worcester MA**; **Providence RI**; **Baltimore MD**; **Bridgeport CT; Louisville KY**; **Atlanta GA**; **Emporia KS**; **St.Paul MN**; **Waterbury CT**; **Oberlin OH**; **Grand Rapids MI**; **Wilkesbarre NY**; **Kansas City MO**; **Omaha NE**; **Lawrence KS**; **Chatauqua NY**; **Duluth MI**; **Akron OH**; **Bangor ME**; **Troy NY**; **Newport RI**; **Sidney MT**; **St. Louis MT**; **Rockford IL**; **Aurora IL**; **Portland OR**; **Detroit MI**; **Ann Arbor MI**; **Seattle WA**; **Pittsburgh PA**; **Cincinnati OH**; **Denver CO**; **Birmingham AL**; **Norfolk VA**; **New Orleans LA**; **Buffalo NY**; **Toronto ON**, locaties en data onbekend.
Londen, Fine Art Society. *Second exhibition of War Cartoons by Louis Raemaekers.* Januari 1917 (cat.).
recensies: *Daily Mail,* 30-11-1916, 5-1-1917; *Manchester Guardian,* 30-12-1916; *Westminster Gazette,* 30-12-1916; *Observer,* 31-12-1916, 2-1-1917, 14-1-1917; *Leicester Daily Post,* 3-1-1917; Sussex *Daily News,* 4-1-1917; *Yorkshire Post,* 4-1-1917; *Newcastle Chronicle,* 5-1-1917; *Daily Chronicle,* 5-1-1917, 11-1-1917; *Lloyd's Weekly News,* 7-1-1917; *Sunday Times,* 7-1-1917; *Times,* 10-1-1917; *Land & Water,* 11-1-1917; *Morning*

Post, 4-1-1917; *Architect & Contract Reporter,* 19-1-1917; *Queen*, 20-1-1917; *Ladies Pictorial,* 19-5-1917; Buschmann, *Onze Kunst* 16 (1917) 31/1, 147; *Connoisseur* 47 (1917), 230, 233.
Middlesbrough, Town Hall. Januari 1917.
recensies: *Northern Echo,* 16-11-1916; *North Eastern Gazette,* 15-11-1916, 6-1-1917, 8-1-1917.
Chicago IL, Art Institute of Chicago. Januari 1917 (cat.).
Washington DC, Veerhoff Galleries. Januari 1917 (cat.).
recensie: *Washington Times*, 24-1-1917.
New Haven CT, Murray-Dodge Hall. Januari 1917 (cat.).
Oklahoma City OK, [ruimte onbekend]. Januari 1917 (cat.).
Genua, Palazzo della Nuova Borsa. *L'Opera di Louis Raemaekers durante la Guerra.* Januari 1917 (cat.).
Des Moines IA, [ruimte onbekend]. Januari 1917 (cat.).
Monte Vista CO, [ruimte onbekend]. Januari 1917 (cat.).
Aberdeen, Trinity Hall. Februari 1917.
recensies: *Aberdeen Free Press,* 3-2-1917, 4-2-1917; *Scotsman,* 5-9-1916.
Milaan, Banca Commerciale Italiana. *Esposizione Raemaekers.* Februari 1917 (cat.).
recensies: *La Sera,* 13-2-1917; *Secolo,* 13-2-1917, 16-2-1917.
Turijn, Cinema-teatro Vittoria. Maart 1917 (cat.).
Pisa, Grand Hotel. 1917 (cat.).
Napels, Istituto Nazionale del Commercia. Maart 1917 (cat.).
Pretoria (ZA), Yardley en Harvey's boekwinkel. April 1917.
Genève, Bâtiment Electoral. April 1917. [proces Vuille] (cat.).
recensies: *Nieuwe Courant,* apr. 1917; *Daily News,* 8-5-1917; Star, 8-5-1917; *Telegraaf,* 6-2-1918; *Westminster Gazette,* 28-4-1917; *Tribune* de *Genève,* 31-1-1918, 1-2-1918, 2-2-1918; *Christian World,* 10-5-1917; Vuille, *Affaire Raemaekers* (1918).
Bologna, Società agraria all'Archiginnasio. April-mei 1917 (cat.).
Parijs, Galerie Devambez. *Deuxième exposition des oeuvres de Louis Raemaekers pendant la guerre*. 'Allocution prononcée par le grand poète Belge Maurice Maeterlinck'. 1917 (cat.).
recensie: Mesnil, *Onze Kunst* 16 (1917) 31/2, 98-99.
New York NY, Ehrich Print Gallery. Juli 1917.
recensie: *N.Y. Times,* 8-7-1917.
Cleveland OH, Gallery X, Cleveland Museum of Art. Oktober 1917.
recensie: *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, Vol. 4, (1917), 116-117.
Washington DC, Concoran Gallery. Oktober 1917 (cat.).

1918 **Toledo OH**, Toledo Museum of Art. *Painting by great masters: War Cartoons by Louis Raemaekers*. March 1918 (cat.).
Londen, Fine Art Society. *War cartoons and studies at the front by Louis Raemaekers.* November 1918 (cat.).
recensies: *Morning Post; Westminster Gazette,* 26-10-1918; *Land & Water,* 14-11-1918; *Telegraaf,* 22-11-1918
New York NY, Ehrich Print Gallery. *Patriotic exhibition of original war drawings by Louis Raemaekers.* December 1918 (cat.).

1919 **Brussel**, Salle Aeolian (Ligue des Pays Neutres), *Les Dessinateurs Hollandais et la Guerre.* Précédé d'un avertissement de M. Sander Pierron. Mei/juni 1919 (cat.).

Antwerpen, Kunstverbond. Juli 1919.
recensie: *Telegraaf*, 6-7-1919.

1920 **Londen**, Fine Art Society. *Victory and after*. Januari 1920 (cat.).
recensies: *Morning Post,* 3-1-1920; *Cambridge Daily News,* 8-1-1920; *Guardian,* 31-1-1920; *Birmingham Gazette,* 10-1-1920; *Evening Standard,* 10-1-1920; *Notts Express,* 12-1-1920; *Birmingham Daily Post,* 13-1-1920; *Newcastle Chronicle* 9-1-1920; *Tatler,* 21-1-1920; *Queen*, 31-1-1920.

1921 **Luik**, Cercle de l'U.M.A. *Exposition Louis Raemaekers.* December 1921-januari 1922 (cat.).

1922 **Den Haag**, Kunstzalen Kleykamp. 1922. [Geannuleerd.]
bron: *Telegraaf,* 20-10-1922, 21-11-1922, 23-11-1922, 24-11-1922, 25-11-1922, 26-11-1922, 5-12-1922, 6-12-1922, 30-6-1926.

1923 **Amsterdam**, Gebouw voor Beeldende Kunst, Vondelstraat 80. Februari-maart 1923 (cat.).
recensies: *Telegraaf,* 4-2-1923, 13-2-1923, 18-2-1923, Niehaus: 18-2-1923; 24-2-1923; *Nieuws van den Dag,* 18-2-1923; *NRC,* 18-2-1923; *Vaderland*, 20-2-1923; *NRC*, 11-3-1923.
Den Haag, Pulchri Studio. Maart 1923.
recensies: *Nieuwe Courant,* 15-3-1923; *Telegraaf,* 16-3-1923; *NRC,* 16-3-1923; *Vaderland,* 19-3-1923; *Hofstad,* 31-3-1923.
Brussel, Cercle Artistique et Litteraire. *Exposition Louis Raemaekers.* December 1923 (cat.).
recensie: *Laatste Nieuws,* 23-12-1923.

1924 **Rotterdam**, Rotterdamsche Kunstkring. Maart 1924.
recensies: *Telegraaf,* 30-1-1924, 8-3-1924, 20-3-1924; *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20-3-1924; Van Veen, *Algemeen Handelsblad,* 21-3-1924; *NRC,* 21-3-1924; *Dagblad Voorwaarts,* 23-3-1924; P.K., *Weekblad van Rotterdam,* 5-4-1924; *Maandblad voor Beeldende Kunsten* (1924) 157; Zwartendijk, 'Raemaekers', *Elsevier's Maandschrift* (1926).

1937 **Amsterdam**, E.J. Wisselingh & Co. *Teekeningen door Dr Louis Raemaekers.* November-december 1937 (cat.).
recensies: *Telegraaf,* 12-11-1937, Niehaus: 27-11-1937, Niehaus: dec. 1937; *Algemeen Handelsblad,* 6-12-1937; H., 'Tentoonstellingen', *Maandblad voor B.K.* (1938); N.H.W., 'Louis Raemaekers Exposeert', *De Kunst* 29, 4-12-1937.

1938 **Maastricht**, Stedelijk Museum Vrijthof (Limburgsche Kunstkring). *Tentoonstelling van Dr. Louis Raemaekers.* Januari 1938 (cat.).
recensies: *Telegraaf,* 28-12-1937, 10-1-1938; *Algemeen Handelsblad,* 11-1-1938; *Limburger Koerier,* 10-1-1938, 18-1-1938; *Maasbode,* 10-1-1938; *Limburgsch Dagblad,* 10-1-1938, 11-1-1938; *Nieuwe Koerier*, 11-1-1938; *Maandblad voor Beeldende Kunsten* 15 (1938), 25-26.
Rotterdam, [ruimte onbekend]. Februari 1938.
recensie: *Telegraaf,* 28-12-1937.

Roermond, [ruimte onbekend]. Maart 1938. [Geannuleerd.]
Den Haag, [ruimte onbekend]. 1938. [Wellicht ook geannuleerd.]

1940 **New York NY**, Holland House. *Cartoons by Louis Raemaekers.* September-oktober 1940 (cat.).
recensie: *New York Herald Tribune,* 18-9-1940; *Time Magazine*, 30-9-1940.

1941 **New York NY**, Grand Central Art Galleries. *"There Will Be No War – Said Europe": drawings and cartoons by Louis Raemaekers [...]* Februari 1941 (cat.).
recensie: *N.Y. Times,* 29-1-1941.

1949 **Roermond**, Gemeente Museum. *Werken van Louis Raemaekers.* April 1949 (cat.).
recensies: *Maas- en Roerbode,* 22-1-1949, 2-4-1949, 8-4-1949; *Gazet van Limburg,* 18-3-1949, 2-4-1949; *L.M.,* 2-4-1949; opnamen Polygoon Journaal.

1956 **Roermond**, Gemeente Museum. Augustus-september 1956.
recensie: 'Expositie tekeningen van Louis Raemaekers', *Maas- en Roerbode*, 25-8-1956.

1968 **Wageningen**, Landbouwhogeschool. *Agricultuur in caricatuur: tentoonstelling van spotprenten van Wageningse (hoog)leraren getekend door Louis Raemaekers omstreeks 1905*. Maart 1968.
Haarlem, Vleeshal. November 1968.
recensie: *Haarlems Dagblad,* 17-1-1970.

1982 **Stanford CA**, Stanford University, Hoover Exhibit Pavilion. *Louis Raemaekers Exhibit.* April-juni 1982 (cat.).

1983 **Wageningen**, De Wereld. *Inktspot. Honderd jaar politieke spotprent in Nederland, 1880-1980.* September-oktober 1983 (cat.). Reizend naar Tilburg (Kultureel Sentrum, oktober-november 1983), Franeker (Coopmanshûs, december 1983-januari 1984), Utrecht (Humanistisch Verbond, januari-februari 1984), Haarlem (Frans Hals Museum, februari-maart 1984).

1985 **Rotterdam**, Atlas van Stolk. *Getekend tijdens de oorlog 1940-1945.* [8 tekeningen van Raemaekers]. Januari-mei 1985 (cat.).
Wageningen, De Wereld. *Een groote laars, een plompe voet.* Juli 1985 (boek, zie geraadpleegde literatuur).

2006 **Roermond**, Stedelijk Museum Roermond. *Louis Raemaekers, politiek tekenaar met een potlood en pen als wapen*. 25 februari-19 maart 2006.
recensie: *Dagblad De Limburger*, 11-2-2006

2007 **Stanford CA**, Stanford University, Hoover Institution. *Sharply Drawn: The Political Cartoons of Louis Raemaekers: 1914–1941*. Februari 6-april 24 2007.

2009 **Ieper**, Flanders Field Museum. *Louis* Raemaekers *(1869-1956): Oorlogsgetuige 1914-1918*. 24 oktober-3 januari 2010.

LIJST (VERKOOP)TENTOONSTELLINGEN

2012 **Wageningen**, De Casteelse Poort. *Louis Raemaekers: een cartoonist van wereldfaam.* 16 november 1912-31 maart 1913.
recensies: 'Louis Raemaekers; een cartoonist van wereldfaam', *De Stad Wageningen,* 14-11-2012; Peter van Herpen, 'Louis Raemaekers is bekender buiten dan in Wageningen', *De Veluwepost*, 16-11-2012, 27; 'Aandacht voor politiek tekenaar', *De Veluwepost* 23-11-2012; 'Cartoonist Raemaekers geëerd met expositie, *De Gelderlander*, 9-11-2012; Harrison van der Vliet, 'De cartoonist van WO I', *Trouw* 11-12-2012, 13.

2014 **Venlo**, Limburgs Museum. *Ten strijde met potlood en pen, Louis Raemaekers (1869-1956) herondekt.* 29 november 2013-12 april 2015.
Roermond, Cuypershuis. *Raemaekers|Bertrams: Roermondenaren op het wereldtoneel.* 30 november 2014-25 januari 2015.

2015 **Royston, Cambridgeshire (GB)**, Wimpole Estate, National Trust. *Wimpole and the Great War: the cartoons of Louis Raemaekers*. 14 februari – eind 2015.
Kansas City (MO), USA, National World War I Museum. *Drawn to War: The political cartoons of Louis Raemaekers*. 24 maart – 18 oktober 2015.
Münster (GE), Haus der Niederlande. *Louis Raemaekers, Mit Stift und Feder als Waffe.* 31 maart – 3 mei 2015.
recensie: 'Karikaturist mit Weltgeltung: Haus der Niederlande erinnert in einer sehenswerten Ausstellung an Louis Raemaekers (1869-1956)', *Münster-Feuilleton*, 1-4-2015.

LIJST ERELIDMAATSCHAPPEN EN ONDERSCHEIDINGEN

1916 Chevalier de l'Ordre National de la Légion d'honneur, Frankrijk
Ereburger Parijs, Frankrijk
Fellow Honoris Causa of The Royal Society of Literature, Groot-Brittannië
Medeoprichter van de Ligue des Pays Neutres
Membre d'Honneur de la Presse Internationale, Parijs

1917 Honorary Member The Saintsbury's Club, Londen
Honorary Member The Three Arts Club, Londen
Honorary Member The Royal Society of Miniature Painters, Londen

1918 Membre d'Honneur de la Ligue des Poilus de France en Belgique
Diplôme d'Honneur de la Ligue des Pays Neutres
Nederlands vertegenwoordiger bij de Volkenbond

1920 Chevalier de l'Ordre de Léopold, België

1922 Doctor Iuris Honoris Causa Universiteit van Glasgow, Groot-Brittannië

1925 Officier de l'Ordre National de la Légion d'honneur, Frankrijk

1927 Commendatore dell'Ordine della Corona, Italië

1929 Commandeur Ordre de la Couronne, België
Commandeur Orde Polonia Restituta, Polen
Commandeur Orde van de Drie Sterren, Letland

1930 Eerelid Koninklijke Zangvereeniging "Mastreechter Staar", Maastricht (NL)

1933 Commandeur der Orde van Sint Sava, Servië

1934 Officier in de Orde van Oranje-Nassau, Nederland

1935 Commandeur in de Orde van Groothertog Gediminas, Litouwen

1937 Fellow of the Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufatures and Commerce, Groot-Brittannië
Honorary Member International Marc Twain Society, Saint Louis MO (VS)

1949 Ereburger Roermond, Nederland